

83-3

X-87



Эркин Худайбердиев

# ШИЖОАТ ВА ИЖОД

**ЭРКИН ХУДОЙБЕРДИЁВ**

---

**ШИЖОАТ  
ВА  
ИЖОД**

**ТОШКЕНТ  
«УЗБЕКИСТОН»  
1996**

83.3 Уз7  
Х—87

Муҳаррирлар: З. ЖУРАЕВ, З. ҲАКИМОВА

Тақризчи — А. АЛИМБЕКОВ, филология фанлари номзоди, доцент

Ушбу китоб Ўзбекистон ҳалқ ғузувчиси Иброҳим Раҳим таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан дунё юзини тўрмоқда. Муаллиф унда адабининг шикоатли ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти хусусида сўз юритади, айниқса, унинг бадиий қаламидан чиққан Иккинчи жаҳон уруши, тинч қўрилиш йиллари, сўнгги янтиланишлар ва миллий истиқлол мавзуларини ўзида ўфода этувчи асарлари ҳақида ба-тағсил тўхтадади — Иброҳим Раҳим ижодининг ўзига хос муҳим қирраларига алоҳида эътибор қаратади.

Қўлингиздаги китоб ушбу қутлуг санага муносиб тухфа бўлади, деган умиддамиз.



X 4702620201—150 96  
M 351 (04) 96

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1996.

## ДАВР ВА АДИБ

### (Муқаддима ўрнида)

Давр истеъдолларни тарбиялайди, авлодларни вояга етказади. Инсон пайдо бўлибдики, у яшаётган барча даврларда ижтимоий мухит истеъдолларни тарбиялаб вояга етказган. Хусусан, асримиз бошларида Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Муҳаммадшариф Сўфизода каби истеъдоллардан иборат ўзбек адабиётининг янги авлоди юзага келди. Янги адабиётимизнинг иккинчи бўғинини Ойбек, Абдулла Қаҳор, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйгун, Зулфия, Шайхзода, Миртемир каби жўшқин ижод соҳиблари ташкил этади. Кейинги авлодга эса Мамарасул Бобоев, Раҳмат Файзий, Асқад Мухтор, Шуҳрат, Саид Аҳмад, Ҳаким Назир, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин.. мансуб. Дарвоҷе, Октябрь тўнтариши арафаларида дунёга келган, ўз ижодини асримизнинг 30-йилларида шеър, лавҳа ва очерклар ёзишдан бошлаган Иброҳим Раҳим ҳам айни шу авлодга мансубдир.

Иброҳим Раҳим ўзининг ҳикоя ва очерклари, қисса ва романлари, публицистик мақола ва киносценарийлари, драматик асарлари билан адабиёт ва санъат хизнасига муносаб ҳисса қўшиб келаётган қаламкашларимиздан. Олтмиш йилдан зиёдроқ вақтдан буён ижодий фаолият билан шуғуланаётган Иброҳим Раҳимнинг номи китобхонларга шиддату шижоатга, жасоратни мардликка лиммо-лим асарлар муаллифи, сифатида таниш. Шуниси характерлари, Иброҳим Раҳим ўзек ёзувчилари орасида давр билан ҳамнағиб ижод қиливчи, замонавий мавзуларда, замонавий материал орасида асарлар битувчи адабодир. Шунинг ўчун ҳам Иброҳим Раҳим асарлари қаҳрамонлари асосан иштаба замондош бўлган фидойи, ватанпарвар жаҳонлар, пахтакорлар, қурувчилар, нефть бурғиловчилар, газчилар, муаллимлар, рассомлар, архитекторлар, энергетиклар.. Айниқса, Иброҳим Раҳим Иккинчи жаҳон уруши шитирокчиси сифатида ушбу мавзуда унүтилмас бир туркум хотира-ларни яратди. Улар — очерк ва ҳикоялар, қисса ва романлар, драма ва киносценарийлар. Бир қараашда бу асарлар бугунги кун мавзусига, замонавий мавзуга ўхшамайди. Аслида эса ёзувчи ўзи кўрган-билган воқеаларни ўша давр материали асосида жонлантирад экан,

ҳали уруш асорати тарқ этмаган бугунги китобхонни ўйлайди, асарлари қаҳрамонлари шу куннинг дарди билан яшайди. Бинобарин, Иброҳим Раҳим жуда ибратли мавзу ва муаммоларни кўра олган, уларни сезирлик ва ҳозиржавоблик билан ўрганиб, асар негизига қўя олган. Бу жиҳатдан олганда, Иброҳим Раҳим асарлари ҳозиржавоблиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу ҳол ёзувчи услугбини ҳам белгилаб берди — бирин-кетин публицистик ва бадиий публицистик руҳдаги асарлар унинг Қаламидан чиқаверди.

Бугунги кунда унинг «Чин мұхаббат», «Тақдир», «Тинимсиз шаҳар», «Фидойилар», «Ҳилола», «Оловкор», «Мангулик құшиғи», «Оқибат», «Генерал Равшанов», «Жоним фидо», «Чақмоқ», «Ёшлик қайтиб келмайди» каби асарлари ва мустақилликнинг фидойилари, истиқлол даврининг қаҳрамонлари ҳақидаги очерклари кенг жамаатчиликка яхши таниш.

Иброҳим Раҳим самарали ижод қилиш билан бирга турли йилларда «Қизил Ўзбекистон» газетаси, «Гулистан», «Муштум» журналларининг бош мұхаррири сифатида ҳеч кимдан яхшилигини дариг тутмади, тер түкиб хизмат қилди.

Қолаверса, мұхтарам адабимиз Ўзбекистон мустақиллиғи йўлида ҳам фидойиларча фаолият кўрсатди. Истиқлол ғояларини дадил тарғиб этди, бой меросимизни, Амир Темур битикларини, мұмтоз адабиётимиз нағоёндалари, шунингдек, истиқлол курашчилари бўлмиш Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир асарларини дадил ҳимоя қилди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилшини талаб қилиб мақолалар ёзди, ўзбек адабий тилининг соғлиги учун курашибди. Илк бор унинг жонбозлигига ўзбек миллий ҳарбий адабиёти ва мукаммал ўзбек ҳарбий атамалари луғати яратилди.

Мана, Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳим 80 ёшда. Бугунги кунда ҳам мустақилликни мустаҳкамлаш йўлида, истиқлол ва шу куннинг мұхим долзарб муаммолари ҳақида публицистик мақолалар ёзаётган, иирик асарлар устида иш олиб бораётган адабимизга мустаҳкам соғлиқ ва ижодий куч-ғайрат тилаб қоламиз.

Кўп йиллардан бўён ёзувчининг ижодий йўли бўйича изланышлар олиб бораётган адабиётшунос Эркин Худойбердиевнинг қўлингиздаги китоби ушбу қутлуг санага муносиб туҳфа бўлади, деган умиддамиз.

Малик МУРОДОВ, профессор

## ОТАШНАФАС АДИБ, ШИЖОАТЛИ ИНСОН

---

Иброҳим Раҳим 1916 йилнинг 15 октябрида Фарғона вилояти, Қува туманидаги Сойкелди қишлоғида дәҳқон оиласида дунёга келди. У уч ёшида отадан етим қолди. Онаси Тўхтабиби уч ўғлини қийинчилик билан вояга етказди. Болаликданоқ икки акасининг ёнига кириб, ҳаёт ташвишларини енгишга отланган Иброҳимжоннинг суюғи меҳнатда қотди. У 13 ёшидан янги тузилган жамоа хўжалиги даласида юмуш билан банд бўлди. Сойкелдидаги мактабда ўқиб, маърифат олиш билан бирга, янгича имлода савод чиқариш (ўша давр таомилига кўра, «саводсизликни тугатиш») синфларида лотин, яъни роман алифбосидан сабоқ берди, сўнг бошлангич синф ўқувчиларига муаллимлик қилди. Айни вақтда ҳам мактаб, ҳам жамоа хўжалиги деворий газеталарининг мунтазам чиқиб туришини таъминлади, ҳар икки газетага муҳаррирлик қилди. Албатта, бу фаолият бўлажак адаб учун ижодий рағбат, ёзилажак асарлари учун бой ҳаётий материал берди. Унинг ёш авлод тарбияси билан боғлиқ фаолияти ва муҳаррирлиги 1933 йилгача давом этди. Ўшанда Иброҳим Раҳим 17 ёшда эди.

Шу йили журналистикага ўзида иқтидор сезган Иброҳимжон Тошкентга келди. У республика матбуотида фаол муҳбирлик қила бошлади, дастлаб — 1933—1935 йилларда «Колхоз йўли» газетасида, сўнг 1935—1937 йилларда «Ёш ленинчи» газетасида адабий ходим, бўлим мудири вазифаларида ишлади. Иброҳим Раҳим ўз адабий фаолиятини ҳам шу ерда 1936 йили шеър, лавҳа ва очерклар ёзишдан бошлади. Булар «Колхоз йўли», «Ёш ленинчи», «Ленин учқуни» газеталарида мунтазам ёритилиб турди. «Майизхон» лавҳаси ва «Тожихончилар» шеъри ёш адабнинг ўша йилларда эълон қилинган дастлабки ғуваффақиятли машқлари эди.

Иброҳим Раҳим 1937—1940 йилларда ҳарбий хиз-

матда бўлиб, Фарбий Белоруссияни озод қилишда қатнашди, оқ финларга қарши жангларда иштирок этди. Ўша вақтда унинг «Шавлани кавлаганда», «Чегарадан ўтган думсиз ит», «Фалакнинг гардиши» каби ҳикоялари «Қизил Ўзбекистон» газетасида, «Кавказ» очерки «Ёш ленинчи» газетасида эълон қилинди. Оқ финлар билан бўлган уруш ҳақида ёзилган «Юз беш кун тарихи» очерклари ҳам ўша даврнинг маҳсули эди. Адивнинг дастлабки йирик асари — «Баҳодир» поэмаси ҳам шу йилларда яратилди. Асар 1939 йили «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилди. Бу асар кўп адиллар сингари Иброҳим Раҳим ҳам бадиий ижодга шоир сифатида кириб келганлигидан далолат беради. Поэма чегарачиларга бағишланган бўлиб, асарда кўтаринки рух, она-Ватанга чексиз муҳаббат уфуриб турарди. Поэма шундай бошланади:

Салом, салом  
Боғу бўстонга,  
Чегарада ёзганим достон  
Совға бўлсин,  
Тўёна бўлсин  
Ўн беш яшар. Ўзбекистонга.

Поэма камчиликларидан қатъи назар ўша давр ўзбек шеъриятини янги мавзу, янги қаҳрамонлар билан бойитди. Шунинг учун ҳам поэма Ҳамид Олимжон, Сотти Ҳусайн, Ҳасан Пўлат каби таниқли адиллар назарига тушди. Мазкур поэма ҳақида шоир Ҳасан Пўлат қўйидагиларни ёзган эди:

«Поэманинг асосий темаси — чегарачилар турмушини, чегарамиз даҳлсизлиги учун жон-диллари билан курашларини, ҳар хил ҳийла-найранглар ишлатиб, чегарамизга ўтишга, мамлакатимизга зарар етказишга ният қилган диверсантларни қандай тутишларини, уларга ғазабини бадиий равишда тасвир этиб беришга интилишдан иборат. Бу поэманинг эгаси, кўриниб турибдик, чегарачиларимизнинг ҳаётини анча яхши билади. Поэманинг темаси актуал, жуда керакли. Ҳалқимизни ватанпарварлик руҳида, ватанимизни севиш, ҳар қандай душмандан сақлай билиш руҳида, фидокорлик, садоқат, қаҳрамонлик, хушёр бўлиш руҳида тарбиялашда аҳамияти каттадир. Поэманинг «Сой бўйида» номли бўлими анча тузук ишланган дейиш мумкин. Лекин

шуни айтиш керакки, поэмада такрорланган бир хил характердаги воқеалар ҳам бор. «Баҳодир» номли бўлимда Баҳодир бир диверсантни тутиб олади. «Сой бўйида» номли бўлимда ҳам диверстантни тутиш моментлари тасвирланади. Шунга ўхшаш «Шубҳали кишилар» бўлимида ҳам диверсантларни тутиш, кураш пайлари тасвирланган. Менимча, бир-бирига ўхшаб кетган воқеаларни қисқартириш, поэма учун энг характерли бўлган воқеанинг биттасинигина чуқур қилиб ифода этилса ҳам етарли бўлур эди...»

Поэманинг диққатга сазовор томони шундаки, муаллиф шеър техникасига унчалик амал қилмаса-да, асар қаҳрамони Баҳодирни зўрлаб ҳаракатлантирумайди, унинг ҳаёти, тақдирини бутун мураккаблиги билан тасвирлайди. Айниқса, поэмада ўзбек йигити Баҳодир билан белорус қизи Наташа ўртасидаги соғ, қайноқ муҳаббат тасвири лиризмга бой. Асар фожиали якун топади: Баҳодир билан Наташа душман найрангини сезмай қолишади ва ҳалок бўлишади.

Поэмада шоирона эҳтирос билан ёзилган ўринлар, воқеалар, реалистик бўёқларда тасвирланган ўринлар кўп. Чегарачилар орасида мардлиги, довюраклиги билан катта ҳурмат қозонган Баҳодир дом-дараксиз йўқолади. Бу ҳол командирни қаттиқ ташвишга солади ва у ҳар хил хаёлларга боради:

Бахтсизликка учраганимкан,  
Шундай ботир қилдими вафот?  
Қаҳрамонга тегдими офат?..  
Еки ўзи мардлик қилиб,  
Чегарадан кетдими, қайга?  
Еки маъшуқаси кўнмаса,  
Ундан айтганлари уимаса,  
Таваккал деб,  
Кўзини юмиб,  
ТАшладими ўзини сойга?  
Еки сотқин бўлиб душманга  
Унинг томонига ўтдими?  
Еки бешин уриб ҳар ёнга  
Ўзи ижозатсиз кетдими?  
Агар қора мақсади бўлса,  
Қора юракларга етдими?

Иброҳим Раҳим Баҳодирнинг ўлимини ҳам табиий таъсирчанлиги билан тасвирлайди:

Эҳ! Нақадар аянч бир аҳвол,  
Ботир  
ётур  
зовурда беҳол.  
Юрагида армоними бор.  
Бўлиб ўзи ёрдамгами зор...

Поэма охирида чегарачилар душманлардан қасд олишга қасамёд қилишади. Мазкур асар бадий жиҳатдан баъзи камчиликлариға қарамай, кишиларни ватанга муҳаббат, мардлик ва хушёрлик руҳида тарбиялашга хизмат қилди. Шунинг учун ҳам Иброҳим Раҳимнинг «Баҳодир» поэмаси Ўзбекистоннинг ўн беш йиллиги муносабати билан Республика Ёзувчилар уюшмаси уюштирган бадий асарлар кўрик танловида фахрли иккинчи мукофотга сазовор деб топилган.

Дарҳақиқат, бу поэма адиб ижодида муҳим босқич бўлди. Аввало, асарга берилган мукофот ёш адибни руҳлантириб юборди, адабиёт майдонида тинимсиз ижод қилишга, умид, ишонч уйғотди. Қолаверса, маълум маънода Иброҳим Раҳим услубини ҳам белгилаб берди, чунки поэма ҳаётий кузатишлар самараси сифатида майдонга келди, унда ёш ижодкор ўзи кўрган-билганирини ҳаётий материал асосида бадий ифода этган эди. Ана шундай жўшқин, ҳозиржавоб публицистик руҳ ёзувчи кейин ижод этган асарлар руҳини ҳам маёқ бўлиб ёритди.

Иброҳим Раҳим ҳарбий хизматдан қайтиб, «Қизил Ўзбекистон» газетасида фаоллик кўрсатиб ишлаётган бир пайтда фашист газандалари собиқ СССР ҳудудига хоинларча бостириб кирди. Урушнинг дастлабки куни ёқ Иброҳим Раҳим фашизмга қарши ёзган мақоласини таҳририятга топшириб, фронтга жўнаб кетди.

1941—1945 йиллардаги фашизмга қарши уруш даврида Иброҳим Раҳим иродаси тобланди, «жанговар вазият ўтхонасида» қалами янада ўткирлашди. У уруш бошидан то ғалабагача Фарбий фронтда, иккинчи Болтиқ бўйи, учинчи «Белоруссия фронтларида сайёр журналист, сиёсий ходим, танк қисмлари командири сифатида қатнашди — ўрни-ўрни билан қонли жангларда жасорат кўрсатди, қалами тифи билан душманга тинимсиз зарба бериб турди, қуролдошларини душманни тез-

роқ төр-мор этишга, ғалабани өзлаштиришга даъват этди.

Иброҳим Раҳим фронтда юрган кезларда ўз халқи, юрти билан қалин мuloқотда, ҳамфикр, ҳаммаслак бўлди. Жасоратга, мардликка чорловчи мактубларни мунтазам равишда олиб турди. Адабиётимиз намоёндлари билан ҳам мустаҳкам алоқада бўлди. Айниқса, устоз Ҳамид Олимжондек етук, забардаст шоир, жонкуяр инсон билан мулокотда бўлиш Иброҳим Раҳимга битмас-туганмас куч-ғайрат бағишиларди, руҳий озиқ берарди. Чунки Ҳамид Олимжон унга республика адабиёти янгиликларидан, халқимизнинг фронт орқасини мустаҳкамлаш учун олиб бораётган қаҳрамонона иши ҳақида, ғалабага чорловчи оташин дил сўзларини ёзарди. Шунингдек, жанггоҳлардаги Илья Эренбург ва Константин Симонов каби адиблар билан мулокот Иброҳим Раҳимга илҳом бахш этди. Уруш йилларида яратган «Партизанка», «Ўзбекистоннинг 20 йиллиги танклари Германия юрагида» каби қатор ҳикоя ва очерклари ўша давр адабиётининг умумий мавзуси бўлган ватанпарварлик ғояси билан суғорилганди. «Чин муҳаббат» романининг биринчи варианти ҳам фронтда ёзилганди. Бу асарларда ёзувчи Ватан ҳимоясида жасорат кўрсатаётган баҳодир ўзбек жангчилари қиёфасини гавдалаштириш билан бирга, фронт орқасида фидойилик кўрсатиб, меҳнат қилаётган хотин-қизларимизнинг жонбозликларини тасвирлайди.

Иброҳим aka уруш давомида бир неча бор яраланди. Шунга қарамай, у Гитлер Германияси устидан қозонилган тарихий ғалаба тантанасини Берлинда ўтказди.

Урушдан қайтиб, республика Радио комитетининг сиёсий эшилтиришлар таҳририятида бош муҳаррир сифатида ишлай бошлаган Иброҳим Раҳим 1947 йили Москвадаги олий партия мактабига ўқишга киради ва уни 1950 йили тамомлайди. Унинг биринчи китоби «Янгилик куртаклари» 1952 йили нашр қилинган эди.

Шу йиллардан Иброҳим Раҳим учун фаол ижтимоий ва ижодий қайноқ ҳаёт бошланди. 1952 йилдан бошлаб, у қарийб ўн йил «Қизил Ўзбекистон» газетасига муҳаррирлик қилди. «Ўзбекфильм» киностудиясида директор бўлди. «Гулистон» журнали бош муҳаррири лавозимида ишлади. «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги мухбири бўлди, қарийб ўн беш йил мобайнида «Муштум» сатирик журналиниң бош муҳаррири бўлиб иш-

лади. Шунингдек, Иброҳим Раҳим кўп йиллар Ўзбекистон Ёзувчилар уюмаси Раёсати Президиуми аъзоси бўлиб келди. У Ўзбекистон Журналистлар уюшмасининг ташкилотчиларидан бири сифатида журналистларнинг биринчи съездida шу уюшманинг биринчи раиси бўлди, сабиқ СССР Журналистлар уюшмасининг котиби этиб сайланди. Иброҳим Раҳим сабиқ СССР Кинематографчилар уюшмасининг биринчи съездida шу уюшма Марказий Ревизия комиссиясига аъзо этиб сайланди, сабиқ СССР Кинематография Давлат қўмитаси ҳузуридаги Марказий сценарий кенгашининг, Республика кинематографчилари уюшмаси тузилган вақтдан унинг раёсати аъзоси, Республика театр жамиятининг, «Шарқ юлдузи» журнали таҳрир ҳайъатининг аъзоси бўлди. Шунингдек, Иброҳим Раҳим икки чақириқ Ўзбекистон Олий Кенгашига депутат қилиб сайланди.

Иброҳим Раҳим хизматлари учун Меҳнат Қизил Байроқ, Қизил Юлдуз, II даражада уруши орденлари, «Жанговар хизматлари учун», «Москвани озод қилишда иштирок этгани учун», «Германия устидан қозонилган ғалаба учун», «Шавкатли меҳнати учун» медаллари ҳамда Польшанинг олий мукофоти «Вертунтин Милитарии II класса» ордени ва «За взволене Пельци» медали билан тақдирланган. Унга Ўзбекистон Халқ ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонлари берилган.

Иброҳим Раҳим хизматларининг муносиб тақдирланиши адига ҳамиша олам-олам илҳом бахш этди, рағбат, руҳ берди, шижоат кўрсатиши учун кенг уфқлар очди. Шу боис у жамоатчилик жабҳасининг қайси жараёнида фаолият кўрсатмасин, ўзбек журналистикаси, адабиёти ва санъати тараққиётига муносиб ҳисса қўшди, баракали ижод қилди. Ўтган давр ичидаги Иброҳим Раҳим бадиий ижодда салмоқли қалам тебратиб, очерк ва ҳикоялардан прозанинг йирик жанрларига дадил ўтиб, кўплаб қисса ва романлар яратди, драматик асарлар ва киносценарийлар битди.

Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳим урушдан кейинги давр ўзбек адабиёти ривожланишига сезиларли ҳисса қўшди. Асосан адаб 50-йилларнинг бошларидан очерк жанрида самарали қалам тебратади. Айниқса, деҳқонлар ҳақида очерклар ёзиш ҳамиша ёзувчи диққат марказида бўлди. Унинг ilk китobi — «Янгилик куртаклари» шу жиҳатдан фикримизнинг далили бўла олади,

Иброҳим Раҳим 1954 йили Хитойда, 1955 йили журналистлар делегацияси сафида Югословияда ҳамда ҳукумат раҳбарлари ва санъаткорлар билан биргаликда Ҳиндистонда бўлди. Ана шу сафарлар таассуротлари асосида адаб йўл очеркларини яратди. Улар Иброҳим Раҳимнинг «Хитой хотиралари», «Югославиядаги учрашувлар» ва «Ҳиндистон таассуротлари» китобларида ўз тажассумини топган.

Йиллар ўтиши билан Иброҳим Раҳимнинг очеркинидаги бадиий маҳорати ортиб борди. Натижада маълум соҳага мансуб кишиларнинг қиёфасини яратиш, ҳаётдаги энг муҳим ва кўзга кўринмас янгиликларни тез пайқаб олиш, уларни диалектик нуқтани назардан публицистик таҳлил қилиш, бу янгиликларнинг сиёсий-ижтимоий моҳиятини, жамиятимиз тараққиёти учун фойдали томонларини ғоят сезгирлик, ақл-идрок ва донолик билан очиб бериш, унинг очеркчилик ижодига хос бўлган хусусиятларга айланиб қолди.

Адабнинг атоқли пахтакорлар — Ҳамроқул Турсункулов ҳақидаги «Қаҳрамон ва унинг кенжаси», Турсуной Охунова ҳақидаги «Турсуной ва унинг дугоналари», Икром Иброҳимов тўғрисидаги «Механизаторнинг ўйлари», шунингдек, «Пахтапарвар», «Қўш кечик» каби қатор очерклари фикримизнинг далилидир. Иброҳим Раҳимнинг 60-йилларда ёзилган очерклари орасида «Қўш кечик» очерки анча машҳурдир. «Қўш кечик» очеркида бир туман ҳаётини чуқур ўрганиш асосида қишлоқ ҳаётининг деярли ҳамма қатламларидағи сифат ўзгаришлари зийраклик билан таҳлил этилган. Иброҳим Раҳимнинг «Қўш кечик» очерки ижоддаги ҳозиржавоб ва бадиийликнинг муносиб намунаси бўлиб қолди.

1991 йили Узбекистон халқ ёзувчisinинг ҳаёт, меҳроқибат, адолат, виждон, инсоф, инсоний бурч, тилимизнинг соғлиги учун қайфуриш ҳақидаги ўй-қарашлари ифодаланган очерк ва мақолалари «Ҳаёт чорраҳаларида» номи билан китоб ҳолида ҷоп этилди. Унда халқимиз бошидан кечирган не-не савдолару курашлар жараёни намоён бўлади, ўзлигини англашга дадил ундаш туйғулари акс этади. Айниқса, истиқлол шарофати ўла-роқ, кекса адаб юрагида армон бўлиб юрган қатор мавзуларга қўл уриш билан бирга ижодида янги уфқлар очилди, мустақиллик нишоналари юз кўрсата бошлади. Жумладан, Иброҳим Раҳимнинг «Набижон ва

унинг издошлари», «Мулкдор деҳқонлар», «Қомил қаҳрамон» очерклари шундай асарларданdir.

Катта ижтимоий муаммоларни талқин этиш, ижтимоий шахс образини яратиш, яъни асосан очерк жанрига хос хусусиятлар Иброҳим Раҳим ҳикоялари услубига ҳам сингиб кетган. Бироқ адид ҳикоя жанрида анча кўп ижод этган эмас. Шундай бўлса-да, Иброҳим Раҳимнинг 1981 йили нашр этилган ҳикоялари тўплами фикримизни асослашга имкон беради. Китобга кирган жами ўн тўрт ҳикоя турли йилларда ёзилган бўлиб, уларнинг қаҳрамонлари эл-юрт манфаати учун жонкуяр, ўз ва зифаларини вижданан бажарувчи фидойи кишилардир. «Барно», «Икки минут тарихи», «Пенсионер», «Тоғаси-нинг жияни» ва бошқа ҳикоялар фикримизнинг далили, бўла олади.

Иброҳим Раҳим ҳикоялари услубидаги руҳ қисса ва романларига ҳам кўчган, уларнинг яратилишида бекиёс катта роль ўйнаган.

Ҳозиржавоб ва сермаҳсул ижодкор 1958 йили «Ҳилола», 1959 йили «Оловкор», 1960 йили «Зангори кема капитани», 1966 йили «Сен туғилган кун» 1970 йили «Мангулик қўшиғи», 1989 йили «Ёшлик қайтиб келмайди» каби турли мавзулардаги қиссаларини яратди.

«Ҳилола» Иброҳим Раҳимнинг қиссачиликдаги дастлабки қадами бўлишига қарамай, оригиналлиги, мавзусининг ниҳоятда актуаллиги ва бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. Асар давр талаби билан жуда қисқа муддатда бунёдга келди. Асарнинг оригиналлиги шундаки, аввало, қиссанинг ижтимоий мазмуни янги эди, чунки шу пайтгача жамоа хўжалиги даромадини тежаб-тергаб, эл бойлигини ошириш масаласи ўзбек адабиётида ҳеч бир асарда бу қадар маҳсус ва муфассал тадқиқ этилмаган эди. Қолаверса, «Ҳилола» қиссаси тасвирий услуби жиҳатдан ҳам оригинал. «Ҳилола»да ижтимоий муаммони, ҳаёт ҳақиқатини ўзига хос эстетик тадқиқ этишда очерк услубига хос бадиий-публицистик руҳ соғ проза тасвир услуби билан табиий равишда омухталалишиб кетган. Бошқача қилиб айтганда, қиссада иқтисодий ва ижтимоий-маънавий жиҳатлар ҳаётнинг холисона чизилган бадиий манзараларида кўрсатилиши билан бирга публицистик воситалар орқали ошкора талқин қилинади.

Қисса бош қаҳрамони «Оқ олтин» жамоа хўжалигининг бухгалтери Ҳилоладир. Ҳилола хўжаликда молия

интизомига риоя қилиниши учун, хўжаликнинг барча тармоқларида рентабелликка Эришиш учун ишчанлик ва босиқлик, уюшқоқлик ва зўр саботлилик билан кураш олиб боради. Ҳилоланинг бутун ғайрат ва ташабуси бу ердаги каттадан-кичик соғдил қишиларга таъсир этиб, уларда ижтимоий ташаббускорлик руҳини, улкан хўжаликка наф келтириш йўлларини қидириш ва тежамкорлик руҳини уйготади.

Ҳилола образида ижтимоий фаол ўзбек аёлларига хос хислатлар мужассамлашган. Шунинг учун ҳам Ҳилола Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романидаги Комила, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повествидаги Саида, Уйгуннинг «Ҳуррият» драмасидаги Ҳуррият образлари сингари адабиётимиизда ўз ўрнига эга.

1959 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти асарлари муҳокамасида ёзувчи Орест Мальцев «Ҳилола» қиссаси тўғрисида бундай деган эди:

«Повест саҳифаларидан катта ҳаёт нафаси эсиб туриди. Унинг тили образли, халқчил ҳазилларга, нозик ўхшатишларга тўла. Масалан, ортиқча пул сарф қилиш системаси тишлари ейилиб кетган, ўтмаслашган, кўп пахтани тозаламай ўtkазиб юбораётган чиғириққа ўхшатилади.

Бутун повесть мана шундай образли усулда ёзилган. Унда умумий нарса хусусий тарзда, деталлар орқали очиб берилади. Иброҳим Раҳим асарининг чинакам реализми ҳам мана шундадир» (Маҳорат мактаби. Т., Ўздавбадиийнашр, 1962, 324-бет).

Иброҳим Раҳим қишлоқ хўжалигининг ҳаётий муаммоларига фаол аралашиб, «Зангори кема капитани» қиссасини яратди. Қисса 50-йилларнинг иккинчи ярмida ишчилар билан деҳқонларнинг, инженерлар билан агрономларнинг ҳамкорлиги ва ҳамдўстлігини кўрсатиб бериши билан диққатга сазовор бўлди.

Иброҳим Раҳимнинг «Оловкор» қиссаси эса «Ҳилола» каби адиб ижодий камолотини намойиш этувчи асардир. Бу қисса адибнинг ишлаб чиқариш мавзусидаги биринчи асари бўлиб, унда зангори олов топиш иштиёқида юрган заҳматкаш қишиларнинг меҳнат, шијоатлари тўғрисида сўз юритилади. Иброҳим Раҳим 50-йилларнинг ўрталарида Бухоро атрофига ижодий сафарларда бўлиб, газчилар ҳаёти билан яқиндан танишди, уларнинг ички дунёсини чуқур ва атрофлича ўрганди

ва ўзига хос асар яратди. Қисса драматик воқеаларга бой, лирик оҳанг билан йўғрилган бўлишига қарамай, бадиий-публицистик талқин устун туради.

Оловкорлар машаққатини ифода этувчи бу қисса ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда алоҳида қимматга эга.

Ёзувчи ғазчилар тўғрисида қисса ёзиш билан кифояланиб қолмади. У оловкорлар ҳаётини янада чуқурроқ ўрганди. 1963 йили шу мавзуга бағишиланган «Тақдир» романни яратилди. Романда қиссадаги гоя ва ишлаб чиқариш мавзуси, образлар тизими янада чуқурлашди, янги образлар яратилди. Роман негизига саноатнинг муҳим муаммоси қўйилади. Бу муаммо ер қатламларидаги газдан «тезкорлик» билан фойдаланиш тарафдорлари ва ер қатламларини жиддий тадқиқ этиш тарафдорлари ўртасидаги кураш орқали бадиий ифодалаб борилади. Асар бош қаҳрамони Бардош Дадашев, унинг рафиқаси Ягона, Бобир Нодиров ва бошқа образлар ёзувчининг муваффақияти ҳисобланади. «Тақдир» романни адабиётимизда саноат мавзусидаги муҳим асарлардан бири бўлди.

«Тақдир»дай муваффақиятли роман бунёдга келгунга қадар Иброҳим Раҳим ўзини прозанинг бу йирик жанрида синаб кўрганди. Бошқача қилиб айтганда, Иброҳим Раҳим романнавислик мешаққатларини ўз бошидан кечирган адаб эди. Унинг биринчи эълон қилинган романни — «Ҳаёт булоқлари» 1954 йили ёзилганди. Роман ўзбек деҳқонларининг урушдан кейинги давр ҳаёти ва меҳнатига бағишиланади. Бироқ, адаб тажрибасизлик қилиб, ўзининг дастлабки йирик асари — «Ҳаёт булоқлари» романнада жуда кўп камчиликларга йўл қўйганди. Роман бадиий асар талабларига жавоб бермасди. Буни ўз вақтида, биринчи бўлиб ажойиб сўз устаси, адабиётимиз жонкуяри Абдулла Қаҳҳор кўрсатиб берган эди. (Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1955 йил, 4-сон, 113-бет). Кейинчалик бошқа мунаққиду адаблар ҳам асар камчилиги тўғрисида ёзишганди. Танқиддан тўғри хуласа чиқарган муаллиф романни қайта ишлади ва 1959 йили «Ихлос» сарлавҳаси билан нашр эттириди. Натижада роман фояси бадиий тадқиқ этилди, воқеаларга муайян тус берилди, образлар жонлантирилди.

Адабнинг 1969 йили яратилган «Тинимсиз шаҳар» романни «Сен туғилган кун» қиссаси сингари Тошкент зилзиласига бағишиланган бўлиб, унда табиий оғатга

қарши курашда намоён бўлган халқлар дўстлиги ва матонати бадиий-публицистик руҳда тасвирланади. Иброҳим Раҳим «Одам қандай тобланди?» романида ёш ишчининг қийинчиликларни енгиг ўтишини ва бу йўлда чиниқа боришини тасвирлашга уринади. Асар бош қаҳрамон— Эркин тилидан ҳикоя қилинади.

Иброҳим Раҳим ўзбек адабиётида Иккінчи жаҳон уруши мавзусида биринчилардан бўлиб йирик асар яратган адидир. Унинг 1956 йили яратилган «Чин муҳаббат» романи Ватанга, халққа, ёрга муҳаббатни талқин этади. Урушда эришган ғалабаларимизнинг омилларидан бири — фронт билан фронт ортининг мустаҳкам алоқаси ва ҳамкорлиги мазкур романда илк бор атрофлича ёритилади. Асар қаҳрамонларидан бири Адолат фронтда қатнашган ўзбек хотин-қизларининг дастлабки образи эди. Адид «Фидойилар» (1971) романida ҳарбий-ватанпарварлик мавзусини давом эттиради. Романдаги Бегимжон, Қорақош, Адолат образлари таъсирчан чиққанлиги билан ажralиб туради.

Шунингдек, Иброҳим Раҳим ҳарбий мавзуда «Жоним фидо» (1973) ва «Чақмоқ» (1974) драмаларини яратди. Биринчисида душман қўлида асир қолганда ҳам ўз эътиқоди, Ватан ва халқ муҳаббатига содиқ Ганижон образини кўрсак, иккинчисида эса машҳур қаҳрамон жангчи Мамадали Топиболдиевнинг Белоруссия тупроғида партизанларга бош бўлиб, фашизмга чақмоқдай кескин зарба берганлигининг шоҳиди бўламиз.

Иброҳим Раҳим кинодраматург сифатида ҳам танилди. У «Қалбинга қуёш», «Фарҳоднинг жасорати» бадиий фильмлари ва «Жавод Кўчиев», «Зангори олов кишилари», «Қаҳрабо экин баҳодирлари» каби ҳужжатли фильмлар сценарийларининг муаллифидир. Бу фильмлар даврнинг долзарб масалаларини қамраб олганлиги билан, улар қаҳрамонлари чинакам фидойи кишилар эканлиги билан характерланади.

Ҳа, Иброҳим Раҳим адабиёт ва санъатнинг кўплаб жанрларида, турли даврлар ҳақида, хилма-хил мавзуларда асарлар битган. Улар долзарб мавзуларда яратилган замонавий асарлардир. Бинобарин, ҳаёт билан ҳамнафаслик, замонага ҳамоҳанглик Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳимнинг бутун ижоди учун энг характерли ҳодисадир. Худди шу фазилат 1981 йили яратилган «Оқибат» романида янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Ушбу роман учун адид 1983 йили Ҳамза

номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Иброҳим Раҳим тинимсиз изланишда, ижодий меҳнат оғушида. Унинг 1984 йили ҳарбий-ватанпарварлик мавзусида яратган «Генерал Равшанов» (1984) ва унинг мантиқий давоми бўлмиш «Довоң» романни (1995) фикримизнинг далили бўла олади.

Кўриниб турибдики, Иброҳим Раҳим ўзининг тинимсиз меҳнати ва изланиши билан ўзбек адабиётининг таниқли намоёндаларидан бири бўлиб қолди. У адабиётга давр нафасини, рухини шиддатли ҳаракатини олиб кирди. Ана шу давр шиддатини таъмин этаётгандарнинг, тинчлик фидойиларининг, яратиш ишқи билан ёнаётган кишиларнинг қиёфасини акс эттириди.

Ҳозиржавоб адаб ва оқил инсон Иброҳим Раҳим ижоди ва мададидан баҳра олган Йўлдош Шамшаров, Турғун Пўлат, Ҳамид Нурий, Ҳамид Тожибоев ва бошқа ўнлаб адиллар уни ҳақли равишда ўзларининг меҳрибон дўсти, устози деб билганлар.

Иброҳим Раҳимнинг жуда кўплаб асарлари турли тилларга таржима қилинган, унинг уч томлик асарлариFaфур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган... Адаб ижодини изчил ўрганишга ҳам алоҳида эътибор бериб келинди: Ю. Ражабов «Иброҳим Раҳим прозасида конфликт ва характер» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган, ёзувчи ҳаёт ва ижод йўлининг у ёки бу жиҳатларини ёритишга бағишилган адабий портрет ва брошюралар босмадан чиқарилган. Шунингдек, М. Кўшжонов, О. Тоғаев, С. Мирвалиев, М. Муродов, москвалик Ю. Карасёв ва бошқа адабиётшунослар Иброҳим Раҳим ижодини тадқиқ этувчи адабий-танқидий мақолалар эълон қилишган. Бундан ташқари, яна кўплаб таниқли мунаққидлар унинг ижоди тўғрисида фикрлар билдиришган.

Ёзувчи Асқад Мухтор Иброҳим Раҳим ижоди тўғрисида гапириб, тўғри эътироф этганидек, «замона мавзулари алоҳида маҳорат талаб этади. Маҳоратни тоблаш ва чархлаш учун эса энг самарали йўл замона мавзуларини ишлашdir. Шунинг учун бу йўлга одатда энг заҳматкаш ёзувчилар киради. Улар биладиларки, маҳоратнинг камол топиши бир умр тинмай давом этади. Улар биладиларки, келажакда ном қолдириш, шоншуҳрат учун эмас, ~~халқка~~ худди шу бугун нондек зарур бўлған парсадалар яратиш учун яшаёт керак. Шунга кура, ижтимоий фаоллик замона билан ҳамнафас

бўлишга итилиш, гражданлик руҳи, шу кунги меҳнат пафоси — бундай ёзувчилар ижодий қиёфасининг асосий белгисидир.

Иброҳим Раҳим тарих ҳақида ёзган эмас. У қўл ургани энг «узоқ ўтмиш» Иккинчи жаҳон уруши давридир. Бу ҳам унинг Ватан учун жангларда шахсан иштирок этганлигидан. Лекин унинг замонамиздан олган воқеалари келгусида албатта тарих бўлиб қоладиган воқеалардир. Ёзувчи биладики, тарих бугун яратилиди» («Қишлоқ ҳақиқати», 1976 йил, 12 ноябрь).

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси бош муҳаррири Аҳмаджон Мелибоев шундай ёзади: «Тилимиз тақдирни тўғрисида... дастлабки мақолалар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да эълон қилингандан кейин бу мавзу аста-секин урф мақомини ола бошлаган кезлари кекса адибларимиздан бири Иброҳим Раҳим газетамизга бир-биридан ўткир, бир-биридан зарур туркум мақолалар ёзиб берди. Улардан бирининг сарлавҳаси «Тилимизни ҳакка чўқиганми?» эди. Ушанда жуда кўплар маъсулиятдан чўчиб панаға ўтиб туришди, тил қайғусини ошкора қўлламаганлар ҳам бўлди. Иброҳим aka ва яна бир неча фаол, фидойи муаллифларимиз катта маъсулият ва ҳозиржавоблик билан масалани очиқ ва кескин қўя олишиди.

Бошқа бир мисол. Юртбошимизнинг бир гуруҳ таниқли кишиларга «Ўзбекистон қаҳрамони» унвони бериш тўғрисидаги Фармонини ҳаммамиз ўқидик. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи қаҳрамонлари... Иброҳим aka саксон ёшда енг шимариб, ҳаммамизни уялтириб ҳозиржавоблик билан ана шу қаҳрамонлар тўғрисида туркум очерклар яратдилар. Мана буни ижоддаги ҳозиржавоблик деса бўлади» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 йил, 8 март).

## ҲОЗИРЖАВОБЛИК — КҮОНЧАКЛИК ДЕМАК

Иброҳим Раҳим публицистикаси ҳақида гап борганида, унинг номи Назир Сафаров, Мирзакалон Исмоилий, Сайд Аҳмад каби адиблар таридаги тилга олиниши бежиз эмас. Дарҳақиқати Иброҳим Раҳим кўпчилик ўзбек ёзувчилари каторидан ўзининг ижодидан то



буғунги кунгача очерк ва мақолаларни мунтазам яратиб келаётган публицист адиллардан ҳисобланади. У очеркчиликда самарали изланишлар олиб борди. «Юз беш кун тарихи» очерклар туркуми мажмуаси, «Янгилек куртаклари» очерклар тұплами, адібнинг бир қатар йўл очерклари, шунингдек, «Шўралисой ерларида», «Турсуной ва унинг дугоналари», «Механизаторнинг ўйлари», «Жаводнинг жадвали», «Қўш кечик» каби яна ўнлаб асарлари фикримизнинг далили бўла олади.

Иброҳим Раҳим оқ финларга қарши олиб борилган жангларда мардонавор иштирок этиш билан бирга, очеркчиликдаги илк изланиши — «Юз беш кун тарихи» туркумини ҳам шу ерда бошлаган эди. Мазкур туркумда ёзувчи ўз бошидан кечирғанларини ҳикоя қиласа экан, аввало, бутун диққатни кишиларнинг уруш даҳшатларини англаб олишлари лозимлигига қаратади, қолаверса, уруш тактикаси ва стратегияси билан, ҳарбий атамалар билан ошно қиласи:

«Оқ финларга қарши бошланган урушда бошидан охиригача иштирок қилдим. Бу уруш жуда оғир, жуда қийин бўлган эди. Аввало, 65 даражагача совуқ бўлган қишида, қалин қорли чакалакзор ўрмонлар ичида, уч ярим минг кўл ва кўлчалар оралиғида жанг қилишга тўғри келди. Бундан ташқари, оқ финлар бу жойларни жуда мустаҳкам қалъага айлантириб қўйишган экан. Йўл-йўлакларга мина фугаслар ўрнатилиб, харсанг тошлардан наделба-тўсиқлар ўрнатилиб, ораларига миналар қўйилган экан. «Маниергейм линияси» деб аталмиш бу мудофаа линияси беҳисоб «Дот» ва «Дзот»лар билан тўлдириб ташланган экан. Шунинг учун бу линияни ёриб ўтиш қийин бўлди. Биз сапёрларга асосий оғирлик тушди. Ҳар бир қадам ерни минадан тозалаб, «Дот» ва «Дзот»ларни қўпориб пиёдаларга йўл очишига тўғри келди. Ҳатто танклар ҳам сапёрларсиз олға босолмас эди.

Бу уруш бир юз беш кун давом этди ва «Маниергейм линияси»ни тор-мор этиш, Виборгни озод қилиш билан якунланди. Мен ўша вақтда бу жанглар воқеасини ҳикоя қиласидан ҳужжатли асар ёздим ва «Ёш ленинчи» газетасида чоп эттирдим. Бу асар тўлалигига ҳужжатли бўлмаса-да, ўз кўрган-билганларимни очерклар туркуми рисоласи шаклида чоп этдим.

«Юз беш кун тарихи» деб аталмиш бу жанговар

лавҳалар китобчаси оқ финларга қарши жаңглар даврида Карелиянинг пастак ўрмонларида, эллик-олтмиш даражада совуқда ёзилган эди. «Дот», «Дзот» деган ҳарбий инженерлик атамалари биринчи марта ўзбек адабиётига ана шу вақтда кирган. Кейинчалик ўзбек ҳарбий адабиёти ҳам пайдо бўлди ва шу адабиёт орқали ўзбек китобхони мураккаб мудофаа ва ҳужум воситалари ҳамда қуроллари, уруш тактикаси ва стратегияси билан ошно бўлди».

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ёш адиб ўзининг очеркчиликдаги дастлабки қадамиданоқ мазкур жанрнинг бош хусусиятига содиқ қолган. Яъни воқеаларга ҳозиржавоблик Иброҳим Раҳимнинг бутун ижоди давомида асарлари қон-қонига сингиб кетди.

Иброҳим ака жанг кўрган, Иккинчи жаҳон урушида тўла қатнашгани учун ҳам, табиийки, ҳарбий-ватанпарварлик мавзууда кўп ёзади. Оғир уруш хотираларида ёш китобхонлар билан ўртоқлашишни яхши кўради. Бу борадаги очерк ва мақолаларида у ортиқча ўзини кўз-кўз қилишга эмас, аксинча ана шу давр машаққатларини жоили гавдалантириш орқали ўқувчига ибратли сабоқ беришга ҳаракат қиласди.

Бу жиҳатдан ёзувчининг «Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги танклари Германия юрагида» номли очерки ҳам ибратлидир. Мазкур очерк ўша йилларда ёзилган бўлиб, Ўзбекистон меҳнаткашларини жамғармаси ҳисобига фронтга танклар колоннаси юборилиши воқеасига бағишлиланади. Адиб очерк воқеасини эсга олар экан, шуларни гапириб берди:

«Бизнинг учинчи Танчки корпусимиз Польшанинг Млава шаҳрида қайта тузилиб, янгидан қуролланмоқда эди. Уралнинг қурол-аслаҳа арсеналидан келган ҳарбий эшелонлар корпусимизга уч юзта танк, ўзи юрап тўплар келтириб берди. Буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг фронтга совғаси эди. Ўша кунларда Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги нишонланмоқда эди. Қўмондонликнинг буйруғи билан бу танкларга «Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги» деб ном берилди ва корпуснинг борлиқ қуролларига бир кечада шу сўзлар оқ бўёқ билан катта қилиб ёзиб қўйилди. Бу ёзувларни узоқдан ҳам ўқиш мумкин эди. Ўшанда ўзбек халқининг фронтга бераётган ёрдамига бағишлиланган митинглар бўлиб ўтди. Млава госпиталидаги митингда асосий сўзни мен айтган

Эдим. Митингда ярадор ўзбек жангчилари ҳам иштирок этдилар. Кейин билсак, менинг акам пулемётчи Умурзоқ Раҳимов ҳам шу госпиталда ярадор бўлиб ётган экан. Бехабар қолибман. Митинг иштирокчилари нинг гапидан мени билиб олган Умурзоқ акам хат чиқарган чоғда биз «Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги» танклари билан жангларга йўл олган эдик. Ярадор акамнинг бу мактубини бир ҳафта ўтгач, дала почтаси келтириб берди. Юз кўришолмаганимга афсусландим. Илож қанча, фронтда бундай тасодифий ҳодисалар кўп бўлган».

Очеркда тасвиirlанганидек, жанг вақтида танклардаги ёзувларга қўзи тушган фашистлар «Азиятен панцерваген»—«Осие ваҳшийлари бостириб келяпти!»—дея саросимага тушишади. Ҳужумга ўтган ушбу танк корпуси Помераниядан айланиб ўтиб, Данцигни озод қилиб, Ростоккача тўхтамай боради ва апрелнинг охирида иттифоқдошлар бўлмиш инглиз қўшинлари билан, сўнгра Америка Қўшма Штатларининг олдинги отрядлари билан учрашади. Бронеялардаги «Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги» деган ёзувларни ўқиш инглиз ва америка аскарларига ҳам насиб этади.

Ўзбекистон меҳнаткашлари юборган танкларни қабул қилиб олган куни 19-гвардиячи Минск таък бригадаси жангчи ва офицерлари маҳсус қасамёдни қабул қиласидилар. Қасамёд бригаданинг бутун таркибига ўқиб эшиттирилади ва унинг матни остига ҳамма имзо чекади.

Очеркдан маълум бўлишича, танклар колоннасини тузиш, маблағ тўйлаш тащаббусчиси паҳтакор Карим Нурматов кўплаб колхозчилар қатори Уралга келади. Уралда ўзбек деҳқонлари машинасозлик ҳунарига ўргана бошлайдилар. Шу тариқа Карим Нурматов ўзи пул тўлаган танклар колоннасини заводда ҳам ўз қўли билан ясаш шарафига мұяссар бўлади. Бу танклар битиб, фронтга жўнатилаётганда Карим Нурматов ўз танкида жанг қилиш учун шу колонна билан фронтга юборилишини талаб қиласиди. Заводга ҳам ишчи кучи зарур эди. уни фронтга юбормайдилар. Худди колонна фронтга жўнаб кетаётган чоғда Карим Нурматов ноғаниш танкчига хат ёзиб, уни танк тўпининг сумбасига тиқиб қўйган бўладиди. Шу хат орқали жангчилар бу воқеадан воқиғ бўладилар... Қисқаси, фашистларнинг олдинги истеҳкомига биринчи бўлиб шу танкларда

19-гвардиячи бригада танкчилари ҳужум бошлашади.

Бу воқеалар очеркда ҳароратли тасвиirlаб берилади. Кўриниб турибдики, Иброҳим Раҳим ана шу қайноқ, қирғин-барот уруш, ўзини ҳаяжонга солған воқеа-ҳодисалар асосида ўша кезларда «Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги» танклари Германия юрагида» номли очеркини яратди. Кейинчалик эса мазкур очерк барчага машҳур «Фарҳоднинг жасорати» бадиий фильмининг яратилишига замин бўлди.

Шу ўринда адиднинг ҳатто дастлабки очерклари ҳам жуда катта ҳаётий заминга эга бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки Иброҳим Раҳим бир умрга қалбига муҳрланиб қолган воқеаларни қаламга олар экан, уруш даҳшатларини китобхон кўз ўнгидагавдалантиришга, эзгуликнинг ёвузлик устидан тантасини теран, публицистик руҳда ифодалашга интилганлигини кўрамиз.

Бу асарлар адиднинг очеркчиликдаги дастлабки уринишлари бўлишига қарамай, унинг ижодида сезиларли из қолдирди — Иброҳим Раҳимнинг мазкур жанрда турғун ижод қилишига туртки бўлди.

Ҳа, Иброҳим Раҳим адабиётга ёзувчи-очеркнавис сифатида кириб келди. Айниқса, унинг тинч қурилиш йилларида яратган очерклари диққатга сазовор. Шу боис у ўзбек очеркида янги ижтимоий типлар яратди. Ёзувчи ўзининг барча асарларида бўлгани каби очеркларида ҳам кишиларимизнинг ҳалол меҳнатларини таранум этади. Дарҳақиқат, унинг тинч қурилиш йилларида яратган барча очерклари фикримизнинг далили бўла олади.

«Янгилик куртаклари»—Иброҳим Раҳимнинг дастлабки очерклари тўплами. Китоб 1952 йили чоп этилган бўлиб, унда ўлкамиз паҳтакорларининг йигим-терим чоғидаги меҳнатларини кўрсатишга интилади. Тўпламга кирган «Ҳал қилувчи омил», «Тундачувиш вақтида», «Паҳта қуритиш комбинати», «Икки мактаб» каби очерклари шундан далолат беради. Тўғри, бу очерклар айтарли даражада катта маҳорат билан яратилмаган, шу сабабли меҳнат тасвири биринчи планга чиқиб қолади, очерк қаҳрамонлари эса бадиий образ даражасига кўтарилмайди.

50-йилларнинг охири ва 80-йилларнинг бошларига келиб, бадиий маҳорати сайқал топа борган Иброҳим

Раҳим жанр хусусиятларига кўра бирмунча тўлақонли асарлар яратади.

Адид бундай муваффақиятга ўз-ўзидан эришмади, албатта. Унга 1954—1955 йиллар мобайнида қаламкаш журналистлар сафида Хитойда, Югославияда, Ҳиндистонда бўлиш насиб этди. Бундай ижодий сафарлар Иброҳим Раҳимга кўп нарсаларни ҳадя этди. Аввало, адид юқоридаги мамлакатлар чиройини, кишилар қиёфасини ўз кўзи билан кўришга муваффақ бўлди, шунингдек, бу мамлакатлар тарихи, маданияти, иқтисодиёти илғор ҳаёт қуриш кураши билан яқиндан танишиди. Қолаверса, Иброҳим Раҳим бу сафарлар давомида Валентин Овечкин, Давид Заславский, Юрий Жуков, Владимир Кудрявцев ва бошқа забардаст публицистлар билан қизғин ижодий мулоқотда бўлади, улардан кўп нарсаларни ўрганади.

Шу тариқа Иброҳим Раҳим очеркчилигимиз табиатига бирмунча янги бўлган қатор йўл ва хотира очерклари серияларини яратди. «Хитой хотиралари», «Югославия сафари», «Ҳиндистон таассуротлари», каби йўл очерклари ана шулар жумласига кирадики, адид бу борада анча муваффақиятга эришганлигини эътироф этиш лозим. Шулардан намуна сифатида айрим очеркларга тўхталиб ўтамиз. «Югославия сафари» туркумига кирган «Партизанка» очерки жозибадорлиги билан ажраблиб туради. Асар черногориялик ватанпарвар қиз Милана тилидан берилади.

Фашист босқинчилари қаттиқ жанглардан сўнг Черногорияни ишғол қилишади. Тинч яшаётган аҳолининг кўпчилик қисми тогу ўрмонларга, партизанлар отрядларига кетиб қолади. Барча черногорияликлар қатори гимназия ўқувчилари Милана билан унинг гимназиядаги партадоши Сергейларнинг ҳам осуда ҳаёти барҳам топади.

Милана гимназия биносида фашистлар қўлига тушади, немис офицери қизни сўроқ қиласанми:

«—Сен учинчи империяга хизмат қиласанми?—У мендан таржимон орқали сўради.

— Йўқ!—дедим,—ёшман, ўқиб олай.

— Ешинг жойида,—деди у юзимга шапатилаб,— урушдан кейин ўқийсан. Бор, бугун кундузи, кечқурун, кечаси ўйла, эрталаб жавобини бер» (*Иброҳим Раҳим. Югославия сафари*. «Қизил Ўзбекистон», «Правда Вос-

тока» ва «Ўзбекистони Сурх» бирлашган нашриёти. 1956, 43-бет).

Аёнки, қиз фашистларнинг чигал жумбоfigа илинади. Гимназиядаги партадоши Сергей унга ёрдамга келади — фашистларга «хизмат» қилган ҳолда партизанларга зарур ҳужжатларни етказиб туриши лозимлигини тушунтиради.

Партизанларғорини олишга борган жазо отряди офицерларининг қириб ташланиши Милананинг шубҳа остида қолишига сабаб бўлади, унинг немис тилини билмаслигига ҳам гумон кучаяди. Немис офицери Милананинг кечки зиёфатга қолишини буюради. Шу кичик бир эпизодда қизнинг метин иродаси, уддабуронлиги, жасурлиги борлиғи билан гавдалантирилганки, адид уни асар қаҳрамони тилидан шундай ифодалайди: «Зиёфат бошлангач, хизмат қилиб турган немис солдати бир коса шўрва келтирди-да: «ёнингиздаги жувонга» деб ўртага қўйди, кейин ёнимдаги майор Куртга қараб, ўзингиз ича кўрманг, ичига заҳар солинган», деб қўяди.

Қарасам рўпарамда катта ойна. Ойнада юзим... орқамда немис... Мен уларнинг нима қилмоқчилигини тушундим. Шўрвани ичмайин десам, сирим ошкора бўлади: немис тилини билишим ва уларнинг бошига тушган кўп балоларнинг сабабчиси мен эканлигим очилади. Шўрвани иссан, заҳар ичимни тилади. Ярим дақиқалик вақт ичидан юз хаёлга бордим, бир хил бўлиб кетдим, аммо сир бермадим.

Шўрвани қўлга олиб, одатдагича Куртга кулиб боқдим, кейин ичдим. Томиримнинг ҳар бир уришини санаб, ўлим дақиқаларини кутдим, ўзимни жўрттага хушчақчақ тутдим. Орқамда турган иблис фойиб бўлди. Атрофимдагилар бир-бирларига қараб-қараб тарқалишиди.

Шўрвага заҳар солинмаган экан, мени синамоқчи бўлишган экан.

Синовдан ўтдим шекилли, мени ишдан ҳайдашмади, лекин гумонлари йўқолмади...» (*Иброҳим Раҳим. Югославия сафари, 47-бет*).

Кунлан-кунга ваҳшийлашиб борган фашистлар Милананинг кўз ўнгига югославиялик ёш ватанпарварларни «отиб, сўйиб, ҳатто тириклайн ерга кўмиб кира бошлайдилар». Киз бунга чидай олмайди. Кунларнинг бирида у сумкасида портловчи динамит олиб келиб,

офицерлар тўпланган немис штабини портлатиб қочиб кетади ва шу тариқа ўч олади...

Иброҳим Раҳим «Югославия сафари»да асосан мамлакат индустриясининг тараққиёти, тинч-тотувлик ва халқлар дўстлиги мавзуларига кўпроқ мурожаат қилган бўлса, «Ҳиндистон таассуротлари»да ёзувчи нимани қаламга олмасин, кўпроқ Ўзбекистон билан қиёслаб тасвиirlашга интилади. Шу ўринда «Кашмир халқининг қувончи» очеркидан парча келтирайлик:

«Мана Кашмир шаҳарлари, қишлоқлари, далалари. Бу ерларнинг табиат кўринишлари гўё Фарғона водийсининг кўринишларини, далаларини, уйларини, бинолари ҳам худди ўзбек турмушини эслатади» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1955 йил, 11 декабрь.)

Хитой, Ҳиндистон, Югославия мамлакатлари ҳақида бой маълумот берувчи очерклар туркумлари Иброҳим Раҳимга мукаммал публицистик асарлар битишида маҳорат мактаби вазифасини ўтади, десак янгилишмаган бўламиз.

Иброҳим Раҳимнинг ўз очерклари билан замондошлирамиз тарихини яратишга 60-йилларнинг бошидан жиддий киришганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Дарҳақиқат, публицистика ҳозирги замон тарихини ўрганиш ва ёзишdir, публицистика ҳозирги замоннинг тарихидir. Ана шундай назария билан қуроллаинган публицист Иброҳим Раҳим жўшқин ҳаётининг, қундалик воқеаларнинг тарихий мазмунини очиб беришга, тарихий аҳамияти ва истиқболларини кўришга итилди.

Иброҳим Раҳим ўзининг «Механизаторнинг ўйлари», «Турсуной ва унинг дугоналари», «Жаводнинг жадвали», «Қаҳрамоннинг кенжаси», «Қўш кечик» каби ўнлаб очеркларида жуда зарур ҳаётий фикр, муаммоларни олиб, бадий публицистик тадқиқ этиб берганки, бу асарлар ўзбек публицистикасига қўшилган муносиб ҳисса бўлди.

Ижодкор очеркда қаҳрамон портретини, характеристики нуқул публицистик бўёқлар ёрдамида ҳам ифода этиши мумкин. У ҳолда муаллиф ҳаётий воқеа-ходисаларнинг, факт ва рақамларнинг қанчалик жозиба, намуна кучига эга эканлигини хис этиб фикр юритади. Иброҳим Раҳимнинг «Турсуной ва унинг дугоналари» асари ана шундай очерклар сираснга киради. Ёзувчи асосий мақсадга публицистик таҳлил орқали эришган

мазкур асарни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда доигдор пахтакор Турсуной Охунованинг образи барча хотин-қизларга ибрат бўла оладиган ташаббускор ўзбек аёли сифатида гавдаланади, республикада пахтачиликни механизациялаштиришнинг байроқдори бўлган аёл сифатида намоён бўлади. Ёзувчи очеркда Турсуной портретини шундай чизгиларда берадики, бундай тасвир қаҳрамон характерига хос барча фазилатларни ўзида мужассамлаштиргандай бўлади, китобхон хотирасида ўчмас из қолдиради:

«Унинг қадди-басти ҳам, юриш-туриши ҳам, устбоши ҳам, чеҳраси ҳам, кўз қарашлари ҳам оддийгина. У новча ҳам эмас, пакана ҳам эмас, ўрта бўй, тўлачадан келган, лекин ҳаракатчан. Унинг офтобда пишга, шаббодада қорайган юзлари кичик қора кўзлари билан бирга қўшилиб, доим кулиб турганга ўхшайди. Унга хос бу ташқи жозиба, жонкуярлик, туғма ҳаракатчалик унинг табиатини улуғлаб туради. У, айтилмаган бирор сўзни кутаётгандай доим зийрак, қилинмаган бирор ишга ҳозирланаётгандай доим шай». (*Иброҳим Раҳим*. Бир миллиондан беш миллионгача. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 70-бет).

Ана шундай сифатлари Турсунойни энг қийин шаротиларда ҳам, энг мураккаб вазиятларда ҳам пахтачиликни механизациялаштиришга бўлган иптилишидан қайтмасликка, машинани ташлаб кетмасликка, қўл қовуштириб ўтирмасликка унади. Турсуной аввал «СХМ—48», сўнгра унинг такомиллаштирилган хили «СХМ—48 М»да пахта терган биринчи аёл эди. Бироқ у ўзини якка деб билмас эди, ўз ортида бутун республикадаги теримчи хотин-қизлар турганини яхши ҳис этарди. Қатъиятли бу аёл республикада биринчи бўлиб машинани ўз измига солиб олди, унга республикамизнинг илғор пахтакор хотин-қизлари эргашдилар. Буларинг ҳаммаси Иброҳим Раҳимнинг «Турсуной ва унинг дугоналари» очеркida ўзининг ёрқин ифодасини топди.

Иброҳим Раҳим ёзувчи-очеркнавис сифатида ўзбек очеркчилигида яна бир қатор янги, ёрқин ижтимоий типлар яратди. Щулардан бири «Пахтапарвар» очерки қаҳрамони бўлиб, бу очерк рамзий публицистик образлиликнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Очеркда суюги меҳнатда қотган ўзбек қариясининг йўл четларига тў-

килиб қолган пахталарни кўз қорачиғидай авайлаб, териб юргани, пахтакорнинг пахтани эл меҳнати, эл Мулки, фахру ифтихори сифатида эъзозлаши акс эттирилган. Ёзувчи асар қаҳрамони номини айтмайди, балки уни «Отахон», «Пахтапарвар» деган сифатловчи сўзлар билан эъзозлаб тилга олади, рамзий ифода этади. «Пахтанинг бир грамми ҳам пахта!» Бу — Пахтапарвар отахоннинг улуғ шиори! Отанинг пахтага қўйган меҳри элга бўлган муҳаббатининг рамзий ифодаси сифатида намоён бўлади.

Иброҳим Раҳим очеркларида замон руҳи, замонавийлик нафаси ҳамиша уфуриб туради. Адиб ўз очеркларида ҳаётнинг энг муҳим ва айни пайтда кўз илғамас янгиликларини зийраклик билан сезган ҳолда акс эттиради. Айтайлик, қишлоқни механизациялаштириш, механизациялаштирилганда ҳам илғор техника асосида механизациялаштириш муҳим вазифа бўлиб келди ва бугунги кунда ҳам муҳимлигича қолмоқда. Даврнинг ана шундай долзарб муаммосини «Механизаторнинг ўйлари» очеркида ёзувчи Иброҳим Раҳим 60-йилларнинг бошларидаёқ Икром Иброҳимов образи орқали яққол гавдалантириб берган эди. Асар қаҳрамони Икромжон ўз баҳтини бутун халқ баҳти билан муштарак деб билади. Унинг ўз касбига бўлган меҳр-муҳаббати, техникага, қолаверса, ўзига нисбатан талабчанлиги, тинимсиз изланиши очеркда бирмунча теран публицистик тадқиқ қилинган. Айни вақтда автор очеркда Икром Иброҳимов образи орқали техникани жон-дили деб билган минглаб илғор ўзбек пахтакорларининг образини типиклаштирган. Ёзувчи воқеаларнинг табиийлигини, муаммонинг ўткирлиги, ишонарли бўлишини таъминлаш мақсадида пахтачиликни ривожлантириш учун биринчи галда мукаммал техника ва уни бошқарадиган механизатор кадрларни кўпайтириш кераклиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни қаҳрамон тилидан берадики, бу усул очеркнинг ифода йўсини муваффақиятини таъминлашда алоҳида аҳамият касб этган.

«..Баъзи отлар кексайганда қилиқ чиқаради. «Универсал» ҳам қилиқ чикариб қолди»,— (Иброҳим Раҳим. Қадриабад одамлар. Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1979, 148-бет.), дея Икромжон янги усулдаги экин схемасига эски «универсал»ларнинг мувофиқ келмай қолганлиги, уларни тубдан ўзгартириш кераклиги ҳақида гапиради. Унинг фикрича, «универсал»нинг кейинги маркаси қиш-

лоқ хўжалиги агротехникаси талабларига мос қилиб ишланган бўлиб, деҳқонга анча яхши мадад берини мумкин.

Дарвоқе, авваллари эски «универсал»лар ҳақида «пахтани пахта қилаётган куч — мана шу «универсал»лар бўлади», дея қўкрак керган Икромжон мана энди улар чўт бермай қўйди, деяпти. Бунинг боиси нимада? Аёнки, бу — ҳаёт тақозоси ва давр талаби, тараққиёт одимлари билан ҳамнафас ҳолда оддий механизатор Икромжон ҳам теран мушоҳада юритиш ва изла ниш натижасида ўсиб бораётганлигидан далолат беради. Бинобарин, асар қаҳрамони — «У—I»ни фақат инкор этибгина қолмайди, балки уни печга ташлаб, қайтадан деҳқоннинг оғирини енгил қиласиган универсал яра тиш зарурлигини ҳам айтадики, бу — Икромжоннинг халқ манфаатини ўйловчи фаол шахс эканлигини англатади. Шунинг учун ҳам у «У—I»ни печкага ташлаб қайтадан қўйиш керак!» — деб дадил айтади. «Қайтадан қўйиш керак!». Бу сўзларнинг замирида чуқур диалектик фикр ётибди, бундай фикр ақл-идрокли, етук, ўз касбига улкан меҳр-муҳаббат билан қарай оладиган кишидангина чиқиши мумкин.

Кейинчалик Икромжон МТС билан колхоз муносабатларининг номувофиқ бўлиб бораётганлигини меҳнат тажрибасида кўра билган ҳолда, бу зиддият қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ишига жиддий тўсқинлик қилиши мумкинлигини англайди. Бу ҳақда у аввал туманда бўлиб ўтган конференцияда, сўнгра вилоят Кенгаши сессиясида гапириб чиқади. Охири Икром Иброҳимов республика пахтакорларининг қурултойида масалани кўндаланг қўяр экан, у ўз фикрини куюнчаклик билан ва айни замонда заҳарханда бир оҳангда шундай ифода этади: «...Техниканинг хўжайини иккита... Бири чапга бурил, деса, иккинчиси ўнгга бурил, дейди. Айни бир вақтда бирданига ҳам ўнгга, ҳам чапга бурилиб бўлмас экан. Бурилмай ҳам кўринг-чи!»...» (*Иброҳим Раҳим. Қадриабад одамлар. 150—151-бетлар*).

Мазкур очеркда Иброҳим Раҳим қишлоқ хўжалиги машиналарига эгалик қилиш усули эскириб қолганлиги тўғрисида умумдавлат, умумхалқ аҳамиятига эга бўлган муҳим масалани кўтариб чиқаркан, уни бадиий тадқиқ этади. Бу муносабат билан публицистика тадқиқотчиси Очил Тоғаевнинг адаб Иброҳим Раҳим билан суҳбати-

даги бир ўринга диққатни жалб этиш жуда ўринлиdir. Бу түғрида О. Тоғаев шундай деганди:

«Қишлоқ хұжалигіда муайян қисқа муддатда ишлатылған, кейин келгуси йил мавсумигача қантариб қўйиладиган турли хил машиналар мавжуд әди. Ишлатилмай туриб, механизмлари аста-секин ишдан чиқар, жамоа хұжалиги келгуси йили янги, такомиллашган хилдан сотиб олар, булар ҳам тез орада аввалгилариdek ҳолатга тушиб қолар, хұжалиқ сезиларли зарап кўрарди.

Сиз ана шу ҳодисани биринчи бўлиб идрок этдингиз. «Механизаторнинг ўйлари»да бу муҳим муаммо публицистик тадқиқ этилган.

Сизнинг ғоявий-бадиий мукаммал очеркларингиз урушдан кейинги ўзбек адабиётида янги ижтимоий тадқиқот йўналишини бошлаб берган асарлардир» (Адабиёт ва замон. Т.,Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 339-бет).

Дарҳақиқат, Очил Тоғаев «урушдан кейинги... ижтимоий тадқиқот йўналишини бошлаб берган асарлар» деганда Иброҳим Раҳимнинг «Механизаторнинг ўйлари» очерки билан бир қаторда «Жаводнинг жадвали», «Қаҳрамоннинг кенжаси», «Қўш кечик» ва бошқа очеркларни ҳам назарда тутган.

Иброҳим Раҳим сұхбатни давом эттириб, ўз очерклари тўғрисида шундай деган әди:

«Механизатор Икромжон ҳақидаги очерк йўғонтенаплик Икром Иброҳимов туфайли ёзилган бўлса ҳам, унда барча новатор механизаторларнинг жасорати, фикри, мақсадини ифода қилишга интилганман. Икромжон Иброҳимов ҳаётда бор шахс, очеркнинг асосий материали шу йигитнинг ўзидан олинган бўлса-да, у муайян маънода тўплама образдир. Чунки ўша кезларда кўпгина илғор механизаторлар билан учрашиб сұхбатлашган әдим. Улар ҳар хил шароитда ва ҳар хил вазиятда ишласалар ҳам, қишлоқ техникаси тараққиёти ҳақида шундай ўйлардилар. Қишлоқда техника тобора кўлайиб борса-да, уларни ишлатиш мавсуми қисқа, манера қобилияти паст, унуми баракасиз әди. Натижада улар дарров четга чиқиб, темир-терсакка айланиб қоларди.

Икромжон Иброҳимов деҳқон оти сингари хилмалыл хизматларни бажарадиган, муттасил ишлайдиган машина яратиш мумкин эмасмикан, деган фикрни ўргата ташлайди. Деҳқон бир оти билан ҳам ер ҳайдар, ҳам аравага қўшиб юк ташир, ҳам янчиқ ҳайдар, ҳам

улоқ чопар, пойгага құярди. Бизга ана шунақа ҳамма ишга тайёр дастёр техника керак бўлиб қолди, деди у.

Бу фикр тўғри фикр эди. Уни бошқалар ҳам қувватлади. Үмуман қишлоқ хўжалигининг мавсумий долзарб бир қанча ишларини бажара оладиган универсал машина яратилди. Бу ҳақда ўйлаш, янгиликка йўл очиш, бу жараёнга фаол аралашиб зарур эди.

«Жаводнинг жадвали» очеркини эса қаҳрамоннинг ишлаб чиқариш биографияси, унинг ижодий меҳнат портрети дейиши мумкин. Бригадирнинг илғорлиги шундаки, Жавод Кўчиев ўз ишини маълум режага солиб, мароми билан узлуксиз олға силжимоқда эди. Жаводнинг тажрибаси билан бошқаларни ҳам ошно қилиш мақсадида мен унинг ишларини «бир оз тартибга солган ҳолда» ўқувчиларга ҳавола қилдим.

«Қўш кечик»ни проблематик очерк деб атадилар, у кўп йиллик кузатувларимдан ҳосил бўлган. Маълумки, ҳаётда содир бўлган ҳамма янгиликлар ҳам илғор бўлавермайди. Сунъий янгиликнинг умри қисқа, кўпикдай ошиб-тошиб яна тез орада йўқ бўлиб кетиши мумкин. Үндай «янгилик»нинг фойдасидан зараги кўп.

«Қўш кечик» очерки ҳаётимизга ярашмаган ташкилий қўнимсизликларга қарши ёзилган. Сизга аёнки, прогрессив аҳамиятга эга бўлмаганилиги сабабли бундай сунъий «ташкилий янгилик»ларни ҳаётнинг ўзи рад этди.

Тадқиқ этилган муаммо китобхонларнинг дилига яқинлигидан бўлса керак, очеркни илиқ кутиб олишди».

Дарҳақиқат, мазкур очерк кенг жамоатчилик томонидан ўткир, муҳим муаммолар кўтарилган очерк сифатида кутиб олинди. «Қўш кечик»да бадиий публицистиканинг қанчадан-қанча имконияти мавжудлиги адаб томонидан маҳорат билан намойиш этилганки, буни ИброХим Раҳим яратган барча катта-кичик асарларнинг яхлит услубини ташкил этувчи ягона барометр дейиши мумкин. «Қўш кечик» маҳорат билан яратилган қисса ва романдек катта қизиқиш ва ҳаяжон билан ўқилади. Чунки бу асар адаб олдинроқ яратган «Ихлос» романи, «Ҳилола» қиссасида ва бошқа қишлоқ ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни бадиий публицистик талқин этишда эришган маҳорат ва муваффақиятларни маълум маънода ўзида мужассамлаштиргани билан ҳам характерлидир.

Очерк воқеалари Чаман тумани ҳудудида бўлиб ўтади. Ёзувчи қишлоқда юзага келган мураккаб вазиятни

бошқарма бошлиғи Пардаев, бошқарма фирмә ташкилоти котиби Икромхўжаев, Чаман тумани раҳбари Темир Тожиев, жамоа хўжалиги раиси Мерганов образлари орқали ёритади. Муҳими — асар қаҳрамонларининг қиёфаси, табиати, феъл-автори драматик лавҳаларда ҳаётий гавдалантирилган.

Асарда Пардаев ва Икромхўжаевдек илғор кучлар хўжайинлигини пеш қилувчи Темир Тожиевга, қолоқ қарашлар, эски иш юритиш усулига қарши кескин кураш олиб борадилар. Пардаев Икромхўжаевни фирмә фаоли бўлгани учун эмас, балки кишилар орасида обрў орттирган, доно одам бўлганлиги учун ҳурмат қилади, аҳиллик билан иш кўради. Чиндан ҳам Икромхўжаев очеркда дэҳқончиликни ривожлантиришни кўзловчи раҳбар сифатида намоён бўлади.

Иброҳим Раҳим қишлоқ кезган, ҳаёт кўрган, ўша кунлардаги тарихий ўзгаришларнинг шоҳиди бўлган ижодкордир. Шунинг учун ҳам адаб очеркда асар қаҳрамонлари билан бирга фаол ҳаёт кечиради, уларнинг ғам-ташвишларига шерик бўлади. Бу, шубҳасиз, асарнинг ишонарли чиқишига жиддий туртки бўлган, биз буни алоҳида эътироф этишимиз лозим. Ёзувчи қишлоқни идора қилишда маҳаллий ҳокимият органларининг, айниқса, туман ижроия комитетининг роли бениҳоя катталигини, ҳатто ортиқча қилиб қўйилганини Охунов образи орқали ёрқин ифодалаб беради.

«— Маҳаллий ҳокимият нега пиёда юрибди? — деб ҳазиллашдим.

— Эй,— деди Охунов пешона терини артаётган кўк рўмолчасини силтаб,— маҳаллий ҳокимиятни қофоз билан интеллигенция тан олади, холос. Тожиев билан Пардаев эса бизни пиёда аскар деб билади» (*Иброҳим Раҳим*. Бир миллиондан беш миллионгача, 205-бет).

Кадрлар масаласи энг долзарб муаммолардан бўлиб, айниқса уларни жой-жойига қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Афсуски, бирлашмада ҳар ким илмига амал қиляптими, йўқми — бу билан ҳеч кимса шуғулланмас эди. Зоотехник — экспедитор, агротехник — кутубхона мудири, механик — омбор мудири, механизатор — раиснинг шофёри бўлиб бамайлихотир ишлайверар эди. Бунинг аянчли оқибатини кўрсатиш мақсадида муаллиф ибратли бир воқеани келтиради. Ёшлар бригадасининг бошлиғи Донохонни машъал қилиб кўтаришмоқчи бўлишади ва мутахассисларнинг норозиликларига қарамай, фўза за-

паркунандаларини тезроқ қириш мақсадида ортиқча миқдорда заҳарли химикат ишлатилади. Оқибатда, Доно, Қумри ва Заргарлар заҳарланиб, касалхонага тушадилар. Асардан олинган қуйидаги парчани ана шундай мудҳиш воқеа — ҳодисаларга очерк қаҳрамонининг жавоби дейиш мумкин:

« — Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин,— дерди Пардаев.— Қассоб бўлмаган одам қушхонада нима қилади?! Агроном бўлмаган одам нега агротехникага суқилади?! Ҳамма бало ана шунинг оқибати...» (Иброҳим Раҳим. Бир миллиондан беш йиллионгача, 198-бет).

Асар қаҳрамони механизатор Заргар образини чигал ҳаётий воқеа — ҳодисалар, тақдирлар қуршовидаги ҳалоллик, поклик мезони дейиш мумкин. Шу боис унинг фикрлари қуйидагича тиниқ, теран ва пурмаъно: «Хозирги деҳқон жамиятнинг чорикори эмас, у ҳам хўжайнин. Унга ҳам ишониш керак. Ҳадеб устидан устқурмани қайта қуравергунча, деҳқонни ўз рўзгорига мудир қилиб қўйиш даркор! Ана шунда ҳамма шохлар бирдай мевалайди» (Иброҳим Раҳим. Бир миллиондан беш миллионгача, 204-бет).

Очеркда, ёмонлик устидан яхшиликнинг тантанаси ўлароқ, қолоқ фикрлар илғор қарашлар олдида пучга чиқади, бир неча йиллар давом этиб келган «қўш, ажрат», «ағдар — тўнтарлар» барҳам топади.

Иброҳим Раҳимнинг «Қўш кечик» очерки ўз даврида — жойларда реал шароитга қараб эмас, шунчаки расмият учун ишлаш, буйруқбозликлар, шахсий обру тошиш учун одамларнинг тақидирини ўйламай иш кўришлар рўй бериб турган бир даврда қишлоқ ҳаётининг муҳим муаммоларини акс эттирган бадиий асар сифатида муҳим аҳамият касб этди.

Иброҳим Раҳим очеркларида ўз замондошлари образларини турли услуг ва воситалар ёрдамида талқин этади. Адибнинг донғи кетган уста пахтакор Ҳамроқул Турсунқулов ҳақидаги очерки ҳам публицистик таҳлил намуналариданdir. Ёзувчи ўзининг бу асарини «Қаҳрамон ва унинг кенжаси» деб атайди. Тўлақонли бадиий образ яратилишини ўз олдига мақсад қилиб қўйган очеркнавис асар сюжетини ота-ӯғил ўртасидаги мулоқот асосига қуради. Адибнинг бу фазилатини алоҳида баҳолаган адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов ҳақли равишда шундай деганди: «Ёзувчи мана шу қизиқарли факт муносабати билан Ҳамроқул Турсунқуловнинг қаҳ-

рамонона ишларини, унинг ажойиб биографиясини, бой ҳаёт йўлини китобхон кўзи олдида жонли гавдалантира олган» (М. Қўйшжонов. Ҳаёт ва маҳорат. Т., Ўздавлатнашр, 1962, 145-бет).

Пахтани прогрессив усулда етиширишдаги новаторлиги учун миришкор пахтакор Ҳамроқул Турсунқулов ҳукуматнинг энг юксак мукофотига уч марта сазовор бўлган. Асардан олинган мана бу парча пахтачилиги-миздаги ҳамиша долзарб масалалардан бўлиб, буни Ҳамроқул Турсунқулов билан ўғли Рустамжон ўртасидаги мулоқот яна бир карра тасдиқлайди:

« — Новаторликни менга ҳам ўргатиб қўясизми-а, дада?

- Истайсанми?
- Истайман!
- Жуда, жуда истайсанми?
- Жон-дилим билан!
- Бу ёққа кел.

Рустамжон отасининг ёнига келган ҳамон, у бармоғи билан пахтазорларда ер текислаётган, шоҳ ариқ чопаётган одамларни кўрсатди. Кетмонлар баланд кўтарилигданда ва ерга тушаётгандан чақмоқдай ярқираб кетарди. Унинг тез-тез ярқираши одамнинг кўзини қамаштиради.

— Ана шу қолдиқни батамом йўқотиш сизларнинг зиммаларингда.

Рустамга қолса, дарҳол «кетмонларни ташланглар!» демоқчи эди, афсуски, унинг бу хитоби билан хўжалик бирданига комплекс механизациялаша қолмайди. Хўжаликда ҳамма типдаги техника мавжуд, аммо баъзиси йўқ, айниқса, ҳали шоҳ ариқларни чопиб берадиган кичкинтой машина чиққани йўқ! Бундан бошқа ҳам қўлда қилинадиган ишлар анча-мунчагина бор.

— Новатор дехқон бўламан, деганларнинг олдида битта вазифа бор,— деди отаси ўғлига ўгит бериб.— Даланинг ҳамма ишини машина қилсин. Шундай ақлли машина топишимиз керакки, у ҳамма ишини бажарсин. Ерни ҳайдасин, молаласин, эксин, сугорсин, чопиқ қилсин, пахтасини териб, ташиб берсин...

Рустамжоннинг оғзи очилиб қолди. Чунки ҳозиргача у бундай машина бўлишини эшитмаган эди. Ҳамроқул aka ўғлининг ҳайрон бўлиб турганини кўриб, жилмайиб қўйди-да, кейин секин тушунтира бошлади:

- Комплекс механизацияга комплекс трактор ке-

рак. Ана, саройдаги техникани қара, күп деганда уч ой ишлаб тұқыз ой ухлаб ётади. Баъзилари йилига бир ой ҳам ишламайди. Ана шу «сояпарвар»ларни битта ҳақиқий пұлат от қилиб берсанг, энг яхши деңқон бұласан» (*Иброҳим Раҳим*. Бир миллиондан беш миллионғача, 20—21-бетлар).

Езувчи шу тариқа мазкур очеркда пахтачиликда илғор түйғулар соҳиби Ҳамроқул Турсунқұловнинг тұлақонли образини яратар экан, колхоз тузилиши ва юксалишій йұлида кишиларнинг фидокорликларини муваффақият билан тасвирлаб берган.

Иброҳим Раҳим очерк жанрида тинмай изланишлар олиб борар экан, сүнгги йилларда Ноқоратупроқ зонада үз интернационал бурчини ўтаётган ҳамортларимизнинг жонбозлик күрсатиб меңнат қилаётгандылар түғрисида бир туркум асарлар яратди ва бу туркумга «Биродарлар ерида ҳашар» деб ном берdi. Үнга яқин очерк ва лавҳаларни үзида мужассам этган бу туркум адібнинг кейинчалик яратған «Оқибат» романында асос бүладики, бу ҳақда китобнинг кейинги бўлимларида фикр юритамиз.

Албатта, адіб ўша йилларда яратған барча очерклар бирдей муваффақиятли чиққан дея олмаймиз. Бироқ, энг муҳими, адібнинг замон руҳи, замонавийлик нафаси уфуриб турған күпчилек очерклари китобхонни ҳаётий янгиликларни тез илгаб олишига кўмаклашиши билан, уларни ҳозиржавоблиқ билан акс эттириши туғайли ибратлидир.

Иброҳим Раҳимнинг публицистиканынг бошқа жанрларыда яратған үнлаб асарлари ҳам ҳозиржавоблиги ва мавзусининг актуаллиги билан шундай таассурот қолдиради. Адібнинг үз даврининг долзарб мавзуларига бағишиланган «Минг бир чинор», «Қалам ва қурол», «Жасорат инъоми», «Олтин қўллар жасорати», «Миқёслар, имкониятлар йили», «Оlamни чарақлатған бир йил», «Беармон давр» ва бошқа кўплаб публицистик мақолалари фикримизнинг далили бўла олади. Бундан ташқарӣ, унинг бир қур мақолалари 1991 йили «Ўзбекистон» нашриётида чоп этилган «Ҳаёт чорраҳаларида» номли тўпламга киритилган бўлиб, ундан «Faflatdan уйғон, савия!», «Қайлардасан, жаннатий инсоф?», «Меҳмондўстлик гуноҳми?», «Тилимиз муаммолари» каби куйинчаклик билан ёзилған мақолалар ўрин олган. Шунингдек, ушбу тўпламдан ёзувчи билан ҳаёти ва ижоди, маъ-

навият ва маърифат ҳақидаги «Шарқ юлдузи» журналида босилган сұхбатимиз — «Хаёт чорраҳаларида» ҳам жой олғанди. Үнда Иброҳим акага қуидаги савол билан ҳам мурожаат қылғандым:

«— Биз биламизки, сиз «Қизил Ўзбекистон» газетаси ва ўзингизнинг ташаббусингиз билан қайта тикланған «Гулистон» ҳамда «Муштум» журналларига раҳбарлик қылған пайтларингизда бой үтмишимиз, маданият ва адабиётимизнинг катта намоёндаларига нисбатан ижобий муносабатда бўлиб, улкан ташкилий ишларни амалга оширдингиз. Айрим шахслар томонидан нотўғри тушунилиб, «тақиқ» қилинған асарларни қаттиқ ҳимоя қилиб, муаллифларни турли тазииклардан асраб қолдингиз. Аммо бу ҳақда на хотира китобингизда, на оғзаки сұхбатларингизда бир оғиз фикр айтмагансиз. Аксинча, ўзингизнинг адабиёт майдонига кириб келишингизда у ёки бу даражада ёрдами теккан шахсларни катта миннатдорчилик билан эслаб, устозлар олдида шогирдлик таъзимини бажо келтиргансиз... Ҳолбуки, Сиз муҳаррирлик қылған «Гулистон» журнали маънавий хаётимизнинг улкан кўзгусига айланиб қолган эди».

Бунга жавобан адаб қуидагиларни қайд қылғанди:

«— Қечмишини билмаган одам эртасини режалай олмайди. Үтмишини яхши билмаган, меросини қадрлай олмаган халқ эса боши берк күчага кириб қолади ва келажакка событ қадам ташлаёлмайди. Халқнинг улуғлиги қўҳна тарихи, қадимий бой мероси, улуғ кишиларнинг буюк ишлари, юксак маданияти билан белгиланаиди. Шу жиҳатдан олганда, улуғ халқ ҳисобланган ўзбек халқининг бой адабий, маданий меросини озми-кўпми уddyалабми, уddyалай олмайми, меъёрига етказибми ёки етказаолмай тариқча бўлса-да, қылған хизматимиз эътиборга олинган экан, бўнинг учун холис ниятли одамларга минг раҳмат.

Қолаверса, кўмаги теккан устозларга таъзимни бажо келтириш ҳамманинг ҳам инсоний бурчи. Мен ана шу бурчни баҳоли қудрат бажардим холос. «Тазиқ остига олинган ижодкорларни қаттиқ ҳимоя қилиш» масаласига келсак, одамга яхшилик қилиш одамнинг бурчи эмасми. Устоз Ойбекка қарши отилиб турган маломат тошларини даф қилиб, унинг улуғ ва пок номини тиклашда Усмон Юсуповга кўмаклашганимдан шодман. Шайхзодани баракали ижодга қайтаришда ҳиссам борлигидан шодман. Шайхзода озодликка чиқиб, эллик

Йиллигини «Шарқ» ресторанининг ғарибона хонасида камбағалона дастурхон ёзганида масъул ходимлар ва ёзувчилардан, агар янгишмасам, бир ўзим иштирок этганим ва Мақсуд аканинг чап ёнида Сакинахоним, унинг ўнг ёнида мен ўтирганим ҳамон кўз олдимда. Унинг энг яхши шеърларини қўлга тегиши биланоқ босмага тушириб турадик.

Марҳум Абдулла Қодирийнинг улуғ номи ва шаъннага иккинчи марта «суиқасд» бўлган вақтдаги курашимизни ҳам унугтиб бўлмайди... 1956 йилда жумҳурият зиёлиларининг биринчи съездиде Ўзкомпартия Марказий Комитетининг биринчи котиби Нуриддин Акрамович Муҳиддиновнинг маърузасида Абдулла Қодирийнинг оқлангани эълон қилинди. Зал гулдурос қарсаклардан ларзага келгани ҳам эсимда.

Орадан сал вақт ўтмай «Қизил Ўзбекистон» газетасида Абдулла Қодирийнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти батафсил тасвиrlанган икки подвалли, катта мақола босиб чиқардик. Кунларнинг бирида мен Марказкомга Мұҳиддинов ҳузурига чақирилдим. Қабул вақтида менга Марказий Комитет номига ёзилган «записка» кўрсатилди. Бу ҳужжат марҳум Абдулла Қодирийнинг ижодий тақдирига оид эди. Назаримда, Абдулла Қодирий иккинчи марта дафн қилинаётгандай бўлди. Муҳиддинов демократ саркотиб эди, у киши «записка» ҳақида фикримни сўради. Мен «записка»даги факт ва фикрлар баҳсли эканини айтдим.

Ниҳоят, Марказком бюроси «записка»ни муҳокама қилди. Ўша кунлари Венгрия аксилиңқилобчилари Шандор Петефини байроқ қилиб қўзғолон кўтарган эди. Пайтдан фойдаланган биздан қасди бор айrim «сиёсий чайқовчи»лар Абдулла Қодирий шахсига сифинишнинг хавфли оқибатлари тўғрисида «қайғуриб», Иззат Султон ва мендан ўч олмоқчи бўлган эканлар.

...Бюорода Муҳиддиновнинг якунловчи сўзидан сўнг Абдулла Қодирийнинг руҳи маломатдан, Иззат Султон эса жазодан қутулиб қолди.

«Гулистон» журналида ишлаган вақтимда «Темур тузуклари» билан «Чўмилаётган аёл» қаторида «Дофистоним» муаллифи Расул Ҳамзатов, «Юзма-юз»ни ёзган Абдулла Орипов, «Ўзбегим»нинг муаллифи Эркин Воҳидовни танқид қилиб, бунга айбор бўлмиш мени чақир-чақир қила бошладилар. Уларни ҳимоя қилиш учун жонимни жабборга бердим, аммо талантли муаллифла-

римизга заҳл етказмадим, уларга аталган «ўқ»ларга кўксимни қалқон қилдим» (*Иброҳим Раҳим*. Ҳаёт чорраҳаларида. Т., «Ўзбекистон», 1991, 42—44-бетлар.

Бир умр хайрли ишларга қўл уриб, эзгуликларга бош-қош бўлған оқил инсон ва ҳозиржавоб адиб Иброҳим Раҳим бошқа эркпарвар, ватанпарвар ва адолатпарвар зиёлилар сингари Ўзбекистон мустақиллигини кўтаринки руҳ билан кутиб олди. Кўнглига туғиб қўйган ниятларини бир ижодкор сифатида амалга оширишга жиддий киришди. Адибнинг сўнгги йилларда эълонқилинган миллий ва умуминсоний қадриятлар, тил ва маданият, маънавият ва маърифат, иқтисодиёт ва хусусий мулк, меҳнат кишилари ва зиёлилар тўғрисидаги мақола ва очерклари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Мана, унинг «Мулкдор деҳқонлар» публицистикасини олиб кўрайлик. Унда кекса қаламкаш деҳқонга мулк хатлаб берилаётганидан, деҳқон ҳам мулкдор бўлаётганидан қувонади, ҳаётимизга кириб келаётган бу янги турмуш тарзини ўз кўзи билан кўриб идрок этишга интилади. Дарҳақиқат, мустақиллигимиз тўфайли қишлоқда сифат ўзгаришлари юз бермоқда. Тараққиётимизнинг ҳаётий зарурати қишлоқ иқтисодиётини ҳам таркибий жиҳатдан янгилаш заруратини туғдирди. Қишлоқ хўжалиги тузилмасида замонга хос, мустақил тузумга мос тубдан янгиликлар туғилишига олиб келди. Қишлоқда ҳам ҳиссадор, мулкдор кишилар пайдо бўлиб, уерда янгитдан вужудга келган ижтимоий-сиёсий ҳаётни янгича изга солмоқдалар.

Адиб улар ҳақида ёзар экан, бу ишнинг бошловчилию издошлари борлигини айтади ва аввало, Фарғона вилояти Тошлоқ туманидаги «Навбаҳор» жамоа хўжалигига юз берган сифат ўзгаришларини мисол қилиб олади.

«Ширкат деҳқонлари — собиқ колхозчилар,— деб ёзади муаллиф,— жам бўлиб, ярим йиллик ҳисбот ўйнишида хўжаликни янги изга солиш учун уни бир овоздан «Епиқ турдаги ҳиссадорлик жамияти» деб эълон қилдилар. Бу янгилик вилоят ҳокимлиги томонидан қўллаб-қувватланди, вилоят адлия бошқармаси биринчи рақам билан Давлат рўйхатидан ўтказган жамият мулкдор деҳқонлар синфининг рўзгорини бошлаб берди» («Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил, 31 январь).

Муаллиф мулкдор деҳқонлар умумий ўйниши тасдиқлаган «Навбаҳор» деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб

чиқариш ҳиссадорлик жамиятининг низоми» фаолият қонуни ва қомусига айланганини таъкидлайди. Иброҳим Раҳим бош иқтисодчи Муҳаммаджон Турғунов билан суҳбатлашиб, жами акция икки минг олти юз бир кишига тақсимланганинӣ, жами йиллик даромад 45 миллион сўмдан ортганлигини, соф фойда ўн миллиондан кам эмаслигини, таъсисчилар ҳар акциясига 723 сўмдан нақд фойда пул тегишини билиб олади.

Шунингдек, мазкур мақолада шаҳар ва қишлоқларда қимматли қоғозларга эътиборни кучайтириш учун амалий ҳаракатни Қува туманидаги «Деҳқонобод» жамоа хўжалиги бошлаб бөргани айтилади. Дарҳақиқат, Деҳқонобод қишлоғида ҳақиқий деҳқонлар томонидан замонавий шаҳарча бунёд этилган. «Ҳар бир деҳқон ўз рӯзгорига керакли ҳамма нарсани шаҳарга бормай, шу жойнинг ўзида бут қила олади. Бу ердаги кичик корхоналар ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, аҳоли турмушини яхшилашга, маданий-маиший хизматни дўндиришга, аҳоли саломатлигини яхшилашга наф келтирадиган тўрт йўналишда ташкил қилинган. Масалан, пахта титиш цехи, хом ғишт цехи, тахта тилиш цехи, дурадгорлик устахонаси, қоришка цехи, яшчик ясаш цехи, қоп тикиш цехи, камера ямаш цехи кабилар деҳқончилик ишлаб чиқаришини ривожлантиришга хизмат қиласиди. Буларда юзлаб кишилар, асосан ёшлар ишламоқдалар».

Яна муаллиф ун тегирмони, гилам тўқиши корхонаси, тикувчилик цехи, этикдўзлик, ямоқчилик устахоналари ва қатор маданий-маиший хизмат кўрсатиш кичик корхоналари, 18 тижорат дўкони кўнгилдагидек фаолият юритаётганлигини ёзади... Қисқаси, ушбу публицистик асар маблағдан маблағ чиқариб, мулкдор бўлаётган одамлар ҳозирги қишлоқларда мулкдорларнинг янги сулоласини бошлаб беряётганликларини, аниқроғи, мулкдор деҳқонлар синфининг ячейкалари вужудта келаётганлигини кўрсатиб берганлиги билан характерлидир.

Отахон адабимизнинг сўнгги вақтларда эълон қилинган икки очерки диққатни ўзига жалб этади. Булар — «Набижон ва унинг издошлари», «Комил қаҳрамон» очерклариридир.

«Набижон ва унинг издошлари» очеркининг ёзилишига асосий сабаб — Президентимиз Ислом Каримовнинг Слий мажлис ёсессияси минбаридан туриб айтган қуйидаги сўzlари бўлди: «...Қувасойлик тадбиркор НА-

бижоң Маҳмудов шахсий маблағи ҳисобига мактаб қуриб берди. Ҳозир бу мактаб гимназияга айлантирилган. Набижон Маҳмудов хайрли ишга фақат эзгу мақсадлар билан қўл урди. Унинг бу иши энг юксак ҳурмат ва эътиборга лойиқдир».

«Бизнинг энг янги тарихимиз бўлмиш Истиқлол рўзғорида иқтисодий қийинчиликларнинг бир ҳаётий муаммоси ечимини топган» ана шу мард йигит ва сахий Набижон ким ўзи? Унинг «энг юксак ҳурмат ва эътиборга лойиқ» ишлари нималардан иборат? Президентимиз эътиборини тортган «эзгу мақсадлари» нималар?»— деган ўй-мушоҳадалар билан адид водийнинг сўлим гўшаларидан бири — Қувасойга боради. Чиндан ҳам кўрадики: «Набижоннинг қадди-қомати девдай басавлат кўринсада, ўзини тутиши зиёлига хос хуш табнат эди. Тўлиқ юзи анор рангли бўлиб, ичидан табассум нури тўкилиб тургандай, кўзлари ҳамиша чараклаб кўринади. Уларга боқиб, Набижоннинг ичи тўла ғайрат ташида барқ уриб турганини сезасиз» («Ўзбекистон овози» газетаси, 1996 йил 23 январь).

Дарвоқе, муаллифнинг ўз қаҳрамони тасвирини зоҳирий ва маънавий сийратидан бошлиши бёжиз әмас. Зотан, инсон маънавий бут бўлмас экан, унинг бири икки бўлиши душвордир. Шунга кўра яна ёзади: «Уни одамлар билан мулоқотда кўринг экан. Бирорни «сен» демаскан. Гўдакни ҳам сизларкан...»

Шундан сўнг мазкур очеркда Набижоннинг тўққиз фарзанднинг тўнғичи эканлиги, ҳаёт қийинчиликларини мардонавор енгиб, шоғёрларнинг ҳам «генерали» бўлганлигини, сўнг институтда ўқиб, адлия ходимига айланганлиги, замонанинг ўзгариши, тақдир тақозоси туфайли ишбилармонлик билан тадбиркорлик ҳунарини эгаллаб олганлиги эсда қоларли воқеалар негизида гавдалантирилади.

Салмоқли маблағга эга тадбиркор сифатида Набижон касалхона бунёд этмоқчи бўлади. Шу ниятда қишлоқ оқсоқоли Акбар aka ҳузурига боради. Оқсоқолнинг бу ташаббусдан боши осмонга етади. Аммо оқсоқол Набижонни олдин қишлоқ мактабига олиб киради, товуқ катагидай пастқам, қоронғи, заҳдан деворлари тўкилаётган дарсхоналарни кўрсатади.

Шундан сўнг Набижон Акбар акага қўл бериб, 1993 йил кузидәёқ янги лойиҳада намунали замонавий ўрта мактаб биноси пойdevорини қуришга киришади ҳамда

шахсан вилоят ҳокими, қувасойлик раҳбарлар ёрдамида ва ўзи очган «Имкон» фирмаси имкониятидан фойдаланган ҳолда тез фурсатларда ушбу мактабни ишга туширади. Тадбиркор отасининг номи берилган икки қаватли ҳашаматли мактаб биноси пештоқига битилган қуидаги ёзув киши диққатини дарҳол ўзига тортади: «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Фарғона вилояти Қувасой шаҳар Мухтор ҳожи Маҳмудов номли ўрта мактаб».

Шундан сўнг олмонлар билан ҳамкорликда юз ўринли шинам ва замонавий касалхона қуришга кириди, унинг нияти мустақиллигимизнинг беш йиллиги байрами кунида шифохона калитини ўғли Ҳасанжон билан бирга дўхтирлар қўлига топширишdir. Шунингдек, шифохона ёнгинасида сут комбинати ҳам қурмоқчи. Яна бир мақсади — мева концентрати ишлаб чиқарадиган завод қуриш...

Очерк мазмунидан аён бўладики, муаллиф ўз қаҳрамони қиёфасида бугуннинг фаол, илғор кишисини кўради, Набижоннинг издошлари кундан-кунга кўпайиб бораётганлигидан қалби фуурга тўлади...

Адибнинг «Комил қаҳрамон» очерки Узбекистон деҳқонлари орасида биринчи бўлиб улуғ ном — «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвонига эга бўлган Комилжон Мамажонов тўғрисида. Ушбу очерк миллий колоритга, қочирмаларгә бойлиги, тилининг ўзига хос жозибаси билан ажралиб туради. Муаллиф очерк қаҳрамонини «Комилжон чўлқувар, Комилжон полвон, Комил механизатор», айниқса «ҳозирги кундаги янги номи билан, яъни Комилжон қаҳрамон демаса ҳеч ким танимайди» («Кишлоқ ҳақиқати» газетаси, 1996 йил, 30 январь) деб ёзади. Иброҳим Раҳим қаламга олган юқоридаги қисса-очерк сўз бирикмаларида бутун қаҳрамон тақдири бошдан оёқ чизиб берилгандай.

Дарҳақиқат, Комилжоннинг ташаббуси-ю, тадбиркорлиги билан пахтачилик бригадаси аста-секин механизациялашган бригадага айланади. У ер ҳайдайди, тракторчи сифатида чигитни ҳам ўзи экади, қатор ораларига ишловни ҳам ўзи дўндиради, мана, тўрт йилдирки, йиғим-теримни беш кунда якунлайди, тўқсон беш фоизини машиналар тёради, фақат беш фоизи қўлда терилади, иккинчи навда озгина, номигагина пахта сотади.

Иброҳим Раҳим очерк қаҳрамонининг янги кашфиётлари ҳақида тўлқинланиб ёзади: «У ҳеч ким қилмаган

ишларни қилди: чигитни пуштага экишни чиқарди. Бир кесак билан иккى қуённи урди, азамат. Ери заҳкаш эмасми, чигити заҳда чиримай эркин униб чиқди. Иккинчи иқтисод — экиладиган чигитнинг тенг ярми чўнтақда қолди. Фўзани яганасиз ўстириб, миқдор ҳисобига ҳосил тўплади. Пахтачиликда нақд янгилик! Унинг даласи янгиликлар расадхонаси!..»

Очеркда тасвирланишича, айни вақтда у маҳалла боши — гузар оқсоқоли ҳам.

« — Номига эмас, ҳақиқий гузар бўлсин-да,— деди Комил қаҳрамон ўзига-ўзи.— Бунда одамлар роҳат топсин, бунда инсон рўзгорига лойиқ ҳамма нарса муҳайё туrsин».

Шу ниятда у аҳолининг бошини бир жойга қовуштириди, кишилар кўмагида гузарга чойхона, қассоблик, баққоллик дўконлари, сартарошхона очди, уйлар газлашиди, ун тегирмони қурила бошлади... Бинобарин, унинг бригадаси пахта қатори ғаллакорликни ҳам дўндириб келмоқда: ўтган йили 23 гектар ернинг ҳар гектаридан 55 центнердан буғдой олди, унинг катта қисми деҳқоннинг ўзига қолди... Комил қаҳрамоннинг яна бир нияти — кўп йиллар фойдасиз бўлиб ётган мулкни тирилтириб, эгаларига қайтариш ҳамда сертификат, қўйматбаҳо қофозлар тарқатиши.

Қўриниб турибдики, очеркда Комил қаҳрамон ўзининг юксак инсоний ва тадбиркорлик фазилатлари билан одамлар ишончига сазовор бўлаётган замонамиз кишиси сифатида кўз ўнгимизда гавдаланади.

Ҳа, Иброҳим Раҳим очеркнавис-ёзувчи сифатида очеркчиликда ҳозиржавоблик билан салмоқли ижод қилди ва ижод қилиб келмоқда. Адиб яратган кўпдан-кўп очерклар унинг адабиёт ва санъатнинг бошқа жанрларида яратган асарларига — ҳикоя ва қиссаларига ҳам, йирик-йирик романларига ҳам, кино ва драматик асарлари яратилишига ҳам асос бўлди, улар услубини, тил хусусиятларини, қисқаси, ифода йўсинини белгилаб берди, десак янгишмаган бўламиз.

Иброҳим Раҳимнинг бир суҳбатда айтган қўйидаги сўzlари юқоридаги фикрларимизнинг далилидир: «Очеркнинг асл манбай ҳаёт. Албатта, ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича нусха кўчириб олинмайди. Қолаверса, ёзувчи воқеаларнинг қатида эмас, олдида юриши керак. Бу талаб очеркчига, айниқса, тааллуқлидир. Очеркни адабиёт разведкачиси, деб бежиз айтмайдилар.

**Очеркчининг танлаган мавзуси энг янги воқеа, қаҳрамони фаол замондош. Воқеа ҳам, қаҳрамон ҳам олға үндөвчи, бошқаларга ибратли бўлиши шарт. Мен очерк ёзганда ана шу оддий ҳақиқатга таяниб иш кўраман».**

## **ХАЁТИЙ ҲИКОЯЛАР**

Ҳаётни ўзидаи акс эттириш, яъни ҳаётийлик, табиийлик реалистик асарлар яратишнинг муҳим қоидаси ҳисобланадики, бу биринчи навбатда тил ва услубда намоён бўлади. Бинобарин, Иброҳим Раҳим ижодига хос услугуб — бадиий публицистик руҳ адебнинг барча катта-кичик асарларида, шу жумладан ҳикояларида ҳам ҳаёт ранги бутун борлиғича ўз ифодасини топишида муҳим ўрин тутади.

Гарчи Иброҳим Раҳим ҳикоячиликда очеркчиликда гидек сермаҳсул ижод қилмаган бўлса-да, унинг газета ва журналларда эълон қилинган ўнлаб ҳикоялари, шунингдек, адебнинг «Қафтимда қуёш», «Ернинг чарчоғи» китобларига кирган бир қур ҳикоялари борки, бу асарлар адебнинг мазкур жанрдаги изланишлари хусусида фикр юритишимиз учун имкон беради.

Дарҳақиқат, фронт хотиралари асосида яратилган «Икки минут тарихи», «Топилди», «Танкчининг отпушкасида», «Минора гарнizonи», «Кўз илғамас куч», «Эман тараашаси», тинч бунёдкорлик йиллари одамларининг тақдирин қисмати ҳақидаги, давр маҳсулни бўлган ижтимоий ҳодисалар тўғрисидаги «Пенсионер», «Дўмбул», «Таксидаги жасорат», «Аёлнинг лақаби», «Маржонхон», «Барно», «Тожи тажанг» каби ўнлаб ҳикоялар ёзувчи Иброҳим Раҳим қаламига мансубдир.

Маълумки, ҳикоя ўз табиатига кўра ихчам ифода йўсинини талаб қиласиган мураккаб ва айни замонда маъсулиятли жанр ҳисобланади. Шу боис ҳикояда далиллаш санъати — китобхонни ишонтириш санъати айниқса муҳим ўрин тутади. Айтайлик, бирон-бир ҳикояни ўқир эканмиз, унда қандайдир, ҳодиса рўй беради, нимадир бунёд бўлиб, нимадир барбод бўлади, сизда нега шундай бўлди, деган савол туғилиши табиий, албатта. Башарти, шу саволга жавоб ололсангиз, ёзувчининг далил-исботлари ҳаётнинг сиз учун жумбоқли бирон томонини кашф этиб бера олса — ҳикоя бадиий жиҳатдан баркамол ҳисобланади. Шу жиҳатдан ҳикоя-

навис Сергей Антоновнинг қўйидаги фикрлари ниҳоятда ибратлидир:

«Ҳикояда далиллаш — факт ва хулосалар занжиридир, унинг ёрдами билан муаллиф ҳикояда тасвир этилган воқеа моҳиятини китобхонга чуқурроқ етказади, энг муҳими, уни янгича талқин этади...

Далил — исботга қараб муаллифнинг ҳаётни қанчалик чуқур билиши, дунёқараши, ақл-заковати, эҳтирос кучи ҳақида ҳукм чиқариш мумкин». (С. Антонов. Письма о рассказе. М., Советский писатель, 1964, 187—188-бетлар).

Ҳақиқатан ҳам ҳикояда воқеа — ҳодисаларга ва асар қаҳрамонларига муаллиф муносабати, далиллаш тарзи ва даражаси муҳим роль ўйнайди. Бу мезонни Иброҳим Раҳим ҳикоялари ҳам маълум маънода тасдиқлайди. Шу ўринда унинг Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида рўй берган воқеалардан бирини акс эттиргаҳ «Икки минут тарихи» ҳикоясига тўхталиб ўтиш ўринлидир. Ҳикоя ҳаёт-мамот жанглари воқеасининг энг тифиз жойидан бошланади. Ниҳоятда қисқа муддат ичидаги фашистлар ишғол этиб турган 118-тепалик қўлга олинниши керак. Ҳужум операциясига полк командири майор Юрьев бошчилик қиласди. Агар душман икки минут чалғитиб турилса, тепалик аскарларимиз қўлига ўтиши мүқаррар. Бу муҳим топшириқ ефрейтор Нормат Жабборов ва унинг ихтиёридаги икки жангчи — Медведев ва Фози Оға ўғли зиммасига тушади. Гарчи улар тепаликка ўрнатилган «дзот»ни барбод қилсалар-да, лекин душман бу муҳим участкага яна пулемётлар судраб келиб, бош кўтаришга имкон бермайди. Шундай оғир дақиқаларда жангчиларимиз кўрсатган жасорати беқиёсdir. Ҳикоядан олинган қўйидаги парча фикримизнинг далили бўла олади:

«Уларнинг қўлларида автомат, чўнтакларида эса гранаталар. Улар қўпорган «Дзот» чуқурлигига яна ўрнатилган станокли иккита автоматчи ўтирибди. Нормат билан Медведев пулемёт ўрнашган ернинг чап томонидан эмаклаб келишди. Фози Оға ўғли уларнинг орқасидан кузатиб турди. Биринчи гранатани ташлашлари билан пулемёт Норматлар томонига бурилди ва олақарғадай қағиллай бошлади. Фози Оға ўғли ҳалок бўлди. Дўлдай ёғилаётган ўқлар Нормат беркиниб олган тошга келиб тегар ва тошдан чиқаётган чақмоқ бирмунча ерни ёритиб юборар эди. Фашист пулемёти Нормат би-

лан овора бўлиб турганида, майор Юрьев тўққизинчи ротанинг учинчи взводини жангга бошлади...» (*Иброҳим Раҳим*. Кафтимда қуёш. Т., «Ёш гвардия» нашриёти, 1981, 31-бет).

Душман билан бўлган оғир жангда 119-тепалик қўлга киритилди. «Жанг қурбонсиз бўлмайди», деганларидек фашистларни чалғитиш вақтида ефрейтор Нормат Жабборов қаттиқ яраланади.

Шу тариқа, Нормат Жабборов образини яратиш орқали муаллиф бу асарида фашизмга қарши олиб борилган қақшатқич ҳаёт-мамот жангларида аскарларимизнинг мислесиз жасоратларини кўрсатишга ҳаракат қиласди. Иброҳим Раҳимнинг «Иккি минут тарихи» ҳикояси қаҳрамони унинг кейинроқ яратилган «Чин муҳаббат» романидаги Нормат Жабборов образини яратиш учун бўлган илк уриниши эди.

Адиганинг «Топилди» ҳикояси тасодифий воқеа асосига қурилган бўлса-да, у китобхонда шубҳа уйғотмайди. Ёзувчи ўзини фронтда ўлимдан қутқариб қолган жангчи дўсти Василий Зотовни узоқ қидириб, кутилмаган бир вазиятда йигирма беş йилдан сўнг топиб олади. Бу воқеадан чексиз қувонган адаб ўз хурсандчилигини китобхон билан ўртоқлашади. Адаб лирик чекинишлар қиласди, ўз хотирасини жонлантириш орқали асарда уруш ҳодисаларини кўз олдимишга келтиради.

«Минора гарнizoni» ҳикоясида тасвирланишича, душман қўшинлари шаҳарга бостириб кирған куни фашистлар бир қултум ҳам тиниқ сув топа олмайдилар. Бутун шаҳарни сув билан таъминлаб турган минора тақа-тақ ёпиб қўйилган бўлади. Сув хўжалигини тиклаш учун немиселар минора жангчиларини қидиришади. Кимдир улар штурм вақтида қирилиб кетганини айтса, кимдир чекинишганини айтади. Хуллас, шу иш душман сапёрларига топширилади. Миноранинг темир нарвон сўқмоқларида бу ишга киришган душман сапёрларининг уни ўчади.

Ҳикояда айтилганидек, «бунинг сири бор эди», албатта:

«Миноранинг бир сапёр ва иккى слесарь водопровод чидан иборат ўз гарнizonи бўлиб, у яқиндагина ташкил топганди. Ота-бала Афанасьевлар қўпдан водокачкани бошқариб келардилар. Жангчилар шаҳарга яқинлашиб қолгач, бир офицер уларнинг олдига қораҷагина сапёр йигитни бошлаб келди-да, бундан буён Афанасьевлар

шу қишига итоат қилишлари шартлигини айтди. Стабола Афанасьевлар ярим ҳазил, ярим чин маъносида тик туриб честь бердилар:

— Уртоқ комиссар! Хизматингизга доим тайёрмиз!

— Вольно!— деди сапёр жиддий оҳангда — Мен комиссар эмасман, мени Акбар деяверинглар...» (*Иброҳим Раҳим. Кафтимда қуёш*, 46-бет).

Асар ана шу ўзбек йигити Акбарнинг — кўпдан-кўп жанглар иштирокчиси бўлган тажрибали сапёрнинг сув минорасидаги жасоратини кўрсатишга бағишиланади. Акбарнинг режасига мувофиқ, душман қўшинлари жойлашган ерларда водопровод суви шариллаб оқди, ошхоналарнинг қозонлари, баклари, сапёрларнинг резина резервуарлари зидол сувга лиммо-лим тўлди, солдатларнинг флягалари ҳам бўш қолмади. «Мўл-кўл сув» оқибатини ўша куни биринчи бўлиб сув ичган фашистлар билишди. Ўша куни кимнинг оғзига сув теккан бўлса, сув бошидан ташланган заҳардан тил тортмай ағанади. Бу минора кичик гарнizonининг катта иши эди.

Иброҳим Раҳимнинг уруш мавзуидаги «Танкчининг отпускасида», «Дот», «Ажралмас дўстлик», «Икки ўқнинг алангаси» каби ҳикояларида бир қарашда жиддий камчиликлар кўзга ташланиб тургандай бўлади. Бироқ уларда публицистик таъкиннинг, очерк руҳининг кучлиги бу камчиликларни маълум маънода ёпиб кетади. Уларда тилга олинган ҳаётӣ, муайян факт ва рақамлар, воқеа-ҳодисалар китобхоннинг эътиборини тортади. Шу жиҳатдан атоқли ёзувчи, ҳикоя устаси Абдулла Қаҳҳорнинг очерк билан ҳикоя ўртасидаги фарқ ҳақидаги фикри ниҳоятда ибратлиdir:

«Турмушни чуқур англаш, унинг ҳодисаларини таҳлил қила билиш, баъзан кундалик икир-чикирлар ғубори босиб, юзни хиралаган ҳаёт ҳақиқатининг жилосини кўра олиш ҳикоянависдан қанча талаб қилинса, очеркистдан ҳам шунча талаб қилинади.

Мана шу айтилганлардан ҳикоя билан очеркнинг асосий хусусиятлари англашиска керак. Шу хусусиятлар бу икки жанрни бир-биридан фарқ қилдиради, лекин икковининг орасига қатъий суратда бир чизиқ тортиш мумкин эмас, негаки яхши ва ширали тил билан ёзилган, яхши умумлаштирилган, образ яратилган очерк ҳикоядир. Катта Фарғона канали қазилаётган кунларда ҳалқ ташаббусини, қаҳрамонлигини кўрсатадиган қанча типик воқеалар юз берди. Буларнинг ҳар қайсиси типик

воқеа — турмушнинг бир парчаси бўлганлиги учун ҳикоя, ёзувчи томонидан ўйлаб чиқарилмагани, умумлашган конкрет бир ҳодиса бўлгани учун очерк дейиш мумкин. Шундай бўлгандан кейин бу икки жанр орасига қандай қилиб қатъий бир чизиқ тортиб бўлади? «Воқеий» деб атаганимиз ҳикоя очерк, типик воқеа тасвир этилган очерк воқеий ҳикоя эмасми?» (Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан сұхбат. Т., «Ёш гвардия». нашриёти, 1968, 35-бет).

Атоқли ҳикоянависнинг бу сўзлари Иброҳим Раҳим ҳикоялари услубини белгилаб бергандай бўлди. У устоз адиб Абдулла Қаҳҳорнинг бу нуқтаи назарини маълум маънода амалда исботлагандай бўлди. Айниқса, Иброҳим Раҳимнинг тинч ҳаётимиз ҳақидаги ҳикоялари шундан далолат беради. Адибнинг бу мавзудаги ўз ҳикояларида очерк жанрига хос бўлган муҳим ижтимоий муаммоларни талқин этиш билан бирга ижтимоий шахс образини ҳам яратишга интилади. Шунинг учун ҳам муаллифнинг аксарият ҳикояларининг қаҳрамонлари эл юрт манфаати учун жонкуяр, ўз вазифаларини вижданан бажарувчи фидокор кишилардир. Қекса ишчи Маҳкам ота ҳақидаги «Пенсионер» ҳикояси шундай асарлардандир.

Адибнинг шундай ҳикоялари ҳам борки, уларда енгил юмор руҳи уфуриб туради. Айтайлик, «Думбул» ҳикоясида ўрта мактабни битириб, мустақил ҳаётга энди қадам қўяётган ёш Холдорнинг катта ҳаёт йўлидаги дастлабки уринишлари ўз ифодасини топган. Қишлоқдаги ўрта мактабда олган «аъло» баҳолари билан кўтаринки кайфиятда мақтаниб, димоғдор гаплар қилиб юрган Холдор олий ўқув юртига кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўта олмайди, оғир аҳволда қолади. Шунда Холдор фаҳмлайдики, «институт» у тасаввур этган, ҳамма оқар сувлар келиб жой олаверадиган денгиз эмас, балки девор-дарвозали, қулф-калитли, унча-мунча Холдорлар остонасида кўлмаклаб қоладиган даргоҳ экан».

Сўнгра асарда Холдорнинг қишлоққа қайтиб, меҳнат қучоғида чиниқиши ва бу йўлдаги қийинчиликлар бир-мунча кенг планда тасвирлаб берилади. Мазкур ҳикояда адиб асарларида бир мунча кам учрайдиган ҳодиса намоён бўлади. Унда ёзувчи услугига маълум даражада сатирик руҳ чатишиб кетади. Муаллифнинг «Ёпиқ конкурс» ҳикояси ҳам шунга яқин услугуда яратилган.

Иброҳим Раҳим «Ёпиқ конкурс» ҳикоясида воқеа-

нинг ижтимоий мантигини комик бўёқларда ифодалашга интилади. Бу «ёпиқ конкурс»ни шаҳар раҳбарларидан бўлган Ашраф Содиқов ўтказади. У шаҳардаги ишлаб чиқариш корхоналари раҳбарларининг иш услубини ўрганишда янги тажриба қўллайди. «Конкурс» натижаларидан маълум бўлишича, раҳбарлар уч кун ишда бўлмаган вақтда барча корхоналарда меҳнат мароми бузилмагани ҳолда қолоқ усулда иш юритаётган Бойхонбоев бошчилик қилаётган завод ёмон натижага эришади. Текшириш якунлари бўйича маъруза қилган шаҳар фаолларидан бўлган Исматов шундай дейди:

«— Заводда темир интизом ўрнатилган экан... Ҳеч ким директордан берухсат қадам босолмас экан... Бойхонбоев раҳбар кадрларни казарма ҳолатида тутарканда, гоҳ телефонда, гоҳ радио-узел орқали йўқламадан ўтказиб тураркан. Цех бошлиқлари смена топшириғи бажарилганлиги ҳақида рапорт бермагунича заводдан кетолмас экан...

Минг афсуски, бу «экан»ларнинг ҳаммаси Бойхонбоевнинг ўзи борида экан-у, йўғида чаппа бўларкан. Директор кўздан нари бўлиб, йўқламани бас қилган заҳоти у ўрнатган интизом чок-чокидан ситилиб, таранг тортилган таноблар бўшашиб кетаркан. Шу уч кун ичida унинг ходимлари нима қиласини билмади. Ўринбосарлари қилча масалани ҳам, «директор келсин», деб пайсал сандигига ташлаб қўяверди. Цех бошлиқлари ҳам бошини йўқотиб қўйгандай эди. Уч кунлик почта ва ёзишмалар столда ғарам-ғарам ётар, кадрлар бўлимининг буйруқари папкаларда лиммо-лим, бухгалтериядаги шошилинч счёtlар ҳаракатсиз турад, цехлар керакли деталларни омбордан ололмасди. «Шахсан Бойхонбоевнинг имзоси керак» эмиш. Тайёр маҳсулотлар ҳам «бор отангга-бор онангга» ўйинини ижро қилишга мажбур эди. Хуллас, уч кун ичida завод графиги орқага сурилиб кетган (*Иброҳим Раҳим*. Кафтимда қуёш, 64—65-бетлар).

Шунга қарамай, Бойхонбоев бепарво гердайиб ўтираверади, у «Ашраф Содиқов: «Ҳамманг раҳбарлик услубини Бойхонбоевдан ўрган» деса керак деб ўйлайди. Бильакс, Ашраф Содиқовнинг якунловчи сўзи Бойхонбоев тақдирини ҳал қилади. Шунинг учун ҳам «Бойхонбоев креслода эмас, бигиз устида ўтиргандай безовта» бўлади.

Юқоридаги икки ҳикоя услубида сезилған сатирага

яқинлик, албатта, бошқа ўзбек ҳажвчи адибларининг тасвири услубидан кескин фарқ қиласи. Уларда ҳажвиёт элементлари айрим ўринлардагина учрайди. Ҳажвчи ёзувчиларимиз, хусусан, Сайд Аҳмаднинг сатирик ҳикоялари услуби эса деярли асарнинг бошидан охиригача ҳаётдаги иллатларни кулги воситасида фош қилиш асосига қурилганлиги билан характерланади. Бунга иқрор бўлмоқ учун Иброҳим Раҳимнинг юқоридаги асаридан ва Сайд Аҳмаднинг «Колбаса қори» ҳикоясидан олинган қўйидаги икки парчани ўқиши кифоя.

Аввал Сайд Аҳмад ҳикоясидан парча ўқиймиз:

«Қори ўйлаб-ўйлаб, шеър ёзиб, пул топишнинг пайига тушади. Сувдан ҳолва ясагандек, бир амаллаб шеър ёзиб, газета идорасига боради. Редакциядагилар унга шеърнинг bemazaligini тушунтируса ҳам тушуймайди. «Сизлар мени диндор одам ўйлаб, ғазалиётимни маъқулламаётибсизлар», деб динсизлигини исботлаш учун атайн қофозга ўраб келган бир тўғрам колбасани ғарчурч чайнаб кўрсатади. Барибир, шеъри газеталарда бо силмагандан кейин «ҳа, майли, шариатда шарм йўқ» деб яна дини исломдан паноҳ излади. Шу-шу бўлади-ю, унинг номи «Колбаса қори» бўлиб кетади (Сайд Аҳмад. Келинлар қўзғолони. Қиссалар, ҳажвлар, миниатюралар. Т., F. Фулом номли Адабиёт ва санъат-нашириёти. 1972, 209-бет).

Энди Иброҳим Раҳимнинг «Ёпиқ конкурс» ҳикоясига қайтамиз: «Нега? Нима учун?» дегандай Бойхонбоев якунловчининг нутқидан жавоб қидирди.

— Ҳамиша ҳамма ишни барча учун ҳам ўзи қила-диган директор яхши раҳбардир,— деди Ашраф Содиков гўё атай унинг дилидаги саволига жавоб қилгандай.— Бойхонбоевнинг фожиаси шундаки, у ҳамма учун ўзи ишлаб, бошқаларнинг қўлини ипсиз боғлаб қўйган. Ана шу ипсиз боғланган қўллар унинг йўқлигига шол бўлиб қолган...

Бойхонбоев креслода эмас, бигиз устида ўтиргандай безовта эди. «Ўзи йўқнинг кўзи йўқ дейишибди-да... Менинг йўқлигимни билдиришибди-да. Ҳали мен борай, кўрсатадиганимни кўрсатиб қўяман уларга. Ўзи йўқнинг қулоги ҳам йўқ, дейишибдилар-да, бу аламзадалар...»

Бойхонбоев ўзи билан ўзи овора бўлиб, Ашраф Содиковнинг бошқа гапларини эшитмади. Ҳамма ўрнидан

туриб қўзғала бошлади. Зиёдов унга «Танаффусдан ке-йин бюро бўлар эмиш», — деди.

Бойхонбоев бўшашиб тушди, пешонасидан муздек тер чиқди. Бюорда нима бўлишини сезгандек эди (*Иброҳим Раҳим*. Кафтимда қуёш, 67-бет).

Қўринадики, Сайд Аҳмад ҳикояси сарлавҳасидан бошлаб деярли ҳар бир жумласи билан бизда кулги уйғотса, Иброҳим Раҳимнинг «Ёпиқ конкурс» ҳикоясида айrim деталлар ёки чизгиларгина енгил юмор руҳи билан суғорилгандир.

Иброҳим Раҳимнинг «Барно» ва «Маржонхон» ҳикоялари адабнинг бошқа бу жанрлардаги асарларидан бир мунча фарқ қиласди. Айни вақтда бу ҳикоялар ўзаро яқинлиги билан услубда муайян муштараклик туғдиради. Ҳар икки ҳикояда ҳам ёшларнинг пинҳоний муҳаббатлари ижтимоий фойдали меҳнатда фаол иштирок этишлари фонида намоён бўлади. Барно сутчилик фермасида ишлайди. Маржонхон товуқбоқарлик қиласди..

«Маржонхон» ҳикояси қаҳрамони ўз фаолиятини жамоа хўжалигининг чорвачилик бўйича бухгалтери Еқубжон санаб берган элликта товуғини боқищдан бошлайди. Ҳикояда тасвиirlанишича, Маржонхон билан Еқубжон ўртасида пайдо бўлган пинҳоний муҳаббат сехри туфайли ишлар юришгандан-юришиб кетади: элликта товуқдан бора-бора бутун бошли паррандачилик фермаси бунёд бўлади, икки ёш аҳдларига этишади:

«— Оббо сиз-эй, дуруст, дуруст. Ишиңгиз жуда яхши. Маржонхон. Бу дейман, товуқбоқарликнинг устаси бўлибсиз-а? Бу касб ҳам гўзал касб-да, Маржонхон!

Киз ялт этиб Еқубжонга қаради.

— Шундай денг. Бир куни бир дўстим қалтабинлиги тутиб, «товуқбоқарлик ҳам ҳунарми?» деган эди.

— Эски гапни эсга оласиз-а Маржонхон. Бир айтилган гапда. Мана, ўша дўстингиз ҳам нима қилсаму, фермангизга ишга ўтсан деб югуриб юрибди. Ўзлари рози бўлармиканлар?

— Бухгалтерликни ташлаб-а? — кинояли сўради қиз.

— Кўйинг энди шу бухгалтерликни. Чўт билан гаплашавериб, дафтарга тикилавериб, зерикиб кетдим. Маржонхон. У кексалар боп иш.

Қизнинг кўзлари порлади, лабларида табассум ўйнади. (*Иброҳим Раҳим*. Кафтимда қуёш, 22—23 бетлар).

Адабнинг «Маржонхон» ҳикояси каби «Барно» ҳи-

Қояси ҳам 50-йилларнинг охири 60-йилларнинг бошларидаги қишлоқ ёшларининг янгилик сари интилишлари, илғор қараашларга хайрихоҳликлари, эскилик билан янгилик ўртасидаги азалий кураш гавдалантирилади. Барно ўрта мактабни битиргач, ўз ихтиёрига ва қизиқишига кўра сутчилик фермасига ишга киради. У озода кийиниб юрар экан, фермада аҳвол саранжом-саришта бўлишини талаб қиласди. Шунингдек, янгиликларни кўркўона ўзлаштириш ўрнига сигирларни яйратиб боқсан ҳолда, улар соғинини ҳам замонавий техника асосида ташкил этиш лозимлигини таклиф этади. Ушандада у кунига ўн бош сигир ўрнига бир юз элликтадан сигирдан сут соғиб олиши мумкинлигини айтади. Айни вақтда Барно ўз фикрини қаттиқ туриб ҳимоя қиласди. Ҳикояда бу ҳолат Барно билан жамоа хўжалиги раиси Жалилов ўртасидаги кескин зиддиятларда ишонарли очиб берилган. Раис янгиликка қанчалик қарши бўлмасин, Барнонинг далил-исботлари олдида лол қолади. Ишга чечан қизнинг нияти рўёбга чиққач, раис қўйидагича хулосага келади:

«Айтганидан зиёда. Уч юз сигирга икки соғувчи кифоя,— деб ўйлайди Жалилов.— Кам меҳнат, сердаромад...» (*Иброҳим Раҳим. Кафтимда қуёш*, 17-бет).

Барно билан зоотехник Обиджон ўртасидаги самимий муносабат, туйғуга бой ҳолат — муҳаббат тасвири ҳам ҳикояда муваффақиятли гавдалантириб берилган.

Бундан ташқари, Иброҳим Раҳим оқсоқол адид сифатида кичкинтойларни ҳам ёдан чиқармади. 1994 йили унинг «Ернинг чарчоги» ҳикоялар тўплами Чўлпон нашриётида чоп қилинди. Тўпламдан ўрин олган «Увол ва завол», «Нон қадри», «Қуёш бола», «Ишнинг кўзи» каби ҳикоялари орқали жажжи китобхонлар отахон адабиизнинг ҳаёт ҳақидаги ўй-фикрлари, мулоҳазалари билан ошно бўладилар, дунёдаги энг гўзал фазилат — яхши инсон бўлиш эканлигига ўзларида ишонч ҳосил қиласдилар...

Демак, юқорида таъкидлаганларимиздан аён бўладики, муаллиф ҳикоядан-ҳикояга ўз маҳорати борасида муайян ижодий эволюцияни босиб ўтган, услуби сайқал топа борган. Зоро, «услуб... ҳаётни образли ўзлаштиришда қўлланиладиган ифода усуллари, китобхонни ишонтириш ва жалб қилиш усулларидир» (Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развития литературы.— М., 1970, 109-бет).

## ҚИССАЛАРДА ДАВР НАФАСИ

Ўзбек адиблари Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда повесть ўрнига қисса терминини кўпроқ ишлатадиган бўлишиди. Айниқса, бу давр ўзбек қиссачилигида воқеабанд, ҳужжатли асарлар яратишга алоҳида аҳамият берилганлиги сабабли мазкур жанрдаги асарлар анчагина кўпайди. Бу фикрларни маълум маънода Иброҳим Раҳим асарлари ҳам тасдиқлайди. Ёзувчининг «Ҳилола», «Оловкор», «Зангори кема капитани», «Сен туғилган кун» асарлари қисса деб юритилса, «Мангалик қўшиғи»— повесть деб эълон қилинди.

Шу каби ҳодисалар, айтиш мумкинки, мазкур жанрнинг ички сиқиқлашуви, услубий ранг-баранглик ортиши билан боғлиқ әдики, бу ҳол адабиётшунос тақидчилар орасида мунозараға сабаб бўлди. Шу ўринда бу мунозараларнинг айримларига диққатни жалб этиш мақсадга мувофиқдир:

Жумладан, адабиётшунос Собир Мирвалиев шундай ёзади: «Повесть деганда, қисса, қисса деганда доимо повесть тушунилар эди. Аммо кейинги йиллар адабиёти тараққиёти бу мувозанатнинг ўзгариб бораётганлигини ҳам кўрсатмоқда. Чунки қисса — мазмуни, ички ҳажми жиҳатидан эндиликда повесть тушунчаси мазмунини ўзида тўла ифодалай олмаётганга ўхшайди. Оқибатда ҳикоя билан повесть жанри ўртасидаги мустақил жанр бўлиб қолмоқда» (С. Мирвалиев. Ўзбек романы. Т., «Фан» нашириёти, 1969, 277-бет). Худди шунингдек таникли адабиётшунос олим Матёкуб Кўшжонов мақолаларидан бирида адабий жараён ҳақида фикр юритар экан, С. Мирвалиев каби у ҳам жанрларда янгиликлар пайдо бўлаётганлигини, повесть билан ҳикоя оралиғида бир жанр ажralиб чиққанлигини айтади ва бу жанрни у қисса деб айтайди. Кўшжонов: «уни повестдан кичкина, ҳикоядан каттароқ», «ҳажм жиҳатидан кичкина, лекин воқеаларни тасвирлашда тез суръат, драматик ҳолатларни кескинлигича беришга мойил, кераксиз тафсилотларга чап берадиган жанр» деб тавсиф этади (Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1970, 5-сон, 6-бет).

«Ҳозирги кунда шу хил асарлар кўплаб яратиляпти,— деб ёзади мунаққид Умарали Норматов,— аммо уни алоҳида асар деб аташ ва унга «қисса» деган номни тақаш,

менимча, мақсадга мувофиқ бўлмаса керак» (У. Норматов. Насримиз уфқлари. Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 51-бет).

Кўриниб турибдики, прозанинг мазкур турида яратилган асарлар жанрини икки хил белгилаш ҳам, баъзи бир хусусиятларига кўра типларга ажратишга интилиш ва улар атрофидаги баҳслар ҳам бежиз бўлгани йўқ, албатта. Дарҳақиқат, бу даврда ўзбек қиссачилигига жанр нуқтаи назаридан жиддий ўзгаришлар рўй берди, унинг янги қирралари очилди. Бизнингча, қиссачилигимизга хос бу хусусиятларни, унинг жанри ва шаклидаги ўзгаришларни асар мазмuni ва поэтикасидан, услубдан қидириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. «Чунки ҳақиқатан ҳам бадий асар формаси (шакли — Э. X.) бошланган жойдан, тасвирлаш ва ифодалашдан, образ тузилишидан «бошланади», — деб ёзади А. Н. Соколов ўзининг «Услуб назарияси» китобида, — услуб бадий қурилишнинг нормал элементларини бирлаштиради ва шундай қилиб, форма ва унинг элементлари даражасидан юқорига кўтарилади, услубий бирлик — бу энди шакл эмас, балки шаклнинг маъносидир. Услуб бадий асарнинг формал ифодаловчи элементларини бирлаштирган ҳолда шаклни мазмун билан, ифодани ифодаловчи билан боғлайди. Услуб санъаткор ғояси мужассамлашган бадий материядан ташкил топади. Худди шу ерда услубнинг образли тафаккурга, дунёқарашиб тобедан тобе — боғлиқ эканлиги кўринади. Агар услуб тасвирлаш, композиция, «тил», қандайдир образлар системасидан иборат бўлса, у тақдирда шу барча бадий воситалар санъат асарида худди шу мазкур образли система ва шу образлар системасининг ўзи ёрдамида ҳаётий ва ғоявий мазмунни гавдалантирувчи воситалардир. Услубий форма ғоявий-бадий мазмунга хизмат этади. Санъатдаги ғоявийлик ва бадийликнинг органик бирлиги мана шундай юзага чиқади» (Қаранг: А. Н. Соколов. Теория стиля. М., Изд. «Искусство», 1968, 87-бет).

Демак, асар тузилишининг барча элементлари услубни белгилаб бериши билан бирга, жанрий шаклни таъин этишда ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бинобарин, асар ҳажмини белгилашда унинг ички ҳажми алоҳида аҳамият касб этади. Бу — «асар ҳажми мазмуннинг ҳажм ва моҳиятига қараб белгиланади» (В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Т., Ўздавнашр, 1955, 179-бет) деган қоидага жуда-жуда мос келади. Агар ўзбек қиссачили-

гига шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, қисса билан роман орасида «повесть» ва ҳикоя билан повесть оралиғида «қисса» ҳам алоҳида жанр сифатида ажраби чиқмаганлигига амин бўламиз, лекин шунга қарамай кўпинча қисса деганда повестни, повесть деганда қиссани тушунаверамиз.

Ҳозиржавоб ёзувчи, воқеа-ҳодисаларни ўз асарларида бадиий-публицистик талқин этувчи адаб Йброҳим Раҳимнинг қиссачиликдаги изланишлари ҳам маълум даражада шундан далолат беради.

Йброҳим Раҳимнинг 1958 йили яратган илк қисси — «Ҳилола» шаклан ҳам, ички мазмун-моҳияти, ҳажми жиҳатдан ҳам жуда ихчам. Муаллиф бир кунлик сафарнинг воқеаларини асарга моҳирлик билан сингдириб юбориш орқали мақсадга эришади. Йброҳим Раҳим асар ҳаётйилигини, Ҳилола образининг тўлақонлилигини таъминлаш, ишонарлилигини ошириш мақсадида қисса воқеаларини «Оқ олтин» жамоа ҳўжалигининг раиси Замон Омонов тилидан олиб боради. Қиссанинг биринчи саҳифаларидаёқ Замон Омоновнинг майин-лирик юморга йўғрилган тасвиридаги Ҳилола қиёфаси, унинг портретига илк чизгилар диққатимизни ўзига жалб этади, фикр-туйғуларимизни қамраб олади:

«Ёши йигирма бешдан ўзиб қолган, ўрта бўй, бўкру жусса қиз. Содда кийинади. Табиатан бўтакўзлик хотинларнинг ҳеч бирорига ўхшамайди. Баъзи одатлари Ҳадяхонни (Ҳадяхон Замон Омоновнинг хотини — Э.Х.) хиёл эслатиб туради. Гаплашганда кўзларини шокоса қилиб, гўё гап қаердан чиқаётганини кўриб олгушиб кўзингизга тикилиб туради, ишгә тушса, қошларини чимириб, лабини тишлаб олади. Шундай берилиб ишлайдики, гўё Бўтакўзда унинг ўзидан бошқа кимса, унинг чўтидан бошқа ҳаёт йўқдай»<sup>1</sup>.

Дарҳақиқат, ҳаёт тақозоси билан, давр талаби билан нафақат Бўтакўзга, балки бутун мамлакатга Ҳилоладай тийрак кўз билан боқувчи, халқ манфаатини кўзловчи, фидокорона меҳнатга ижодий муносабатда бўлувчи ҳалол ҳисобчилар зарур эди, ҳўжаликнинг барча

<sup>1</sup> Йброҳим Раҳим. Асарлар, З-том. Т.; Fafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 6-бет. Бундан кейин «Ҳилола», «Зангари кема капитани», «Сен туғилған кун», «Оловкор» қиссаларидан олинган парчаларни мазкур китобдан оламиз ва парча олинган саҳифаларни қавс ичida кўрсатамиз.

икир-чикирларини обдон ҳисобга олувчи унинг чўтидай чўт зарур эди. Чунки бу давр талаби эди. Давр даъвати билан устама мукофот бекор қилинади. «Оқ олтин» жамоа хўжалиги эса устама мукофот эвазига йилига икки ярим миллион сўмдан даромад кўрар эди. Мана, эндиликда йўқолган даромад ўрнини нима билан тўлдириш мумкин? Шундай қилиб, асарда Ҳилола ва унинг атрофидаги соғ ниятли қишлоқ одамлари давр даъватини рӯёбга чиқаришга киришдилар.

Ҳилоланинг мусаффо қалби, изланиш ва интилишлари уни оддий ҳисоб-китоб ишлари билангина шуғулланиб қолишдан — ҳеч кимга ибрат бўла олмайдиган ижрочи шахс бўлиб қолишдан сақлади ва билъакс, Ҳилолани обрў-эътиборини оширадиган, элга танитадиган хусусияти одатдаги бухгалтерлик фаолиятида вужудга келтирган ижтимоий ташаббускорлигидир. Бунинг натижасида Ҳилоланинг фаолияти ҳаётга таъсир кўрсата олувчи, уни ўзгартирувчи жанговар кучга айланади. Унинг босиқлик билан Замон Омоновнинг юзига айтган қўйидаги сўzlари ҳам фикримизни тасдиқлайди:

« — Раис, албатта, қолоқ киши эмас, бекорчи ҳам эмас; аммо биз қачон, қаерда ва қайси шароитда яшаётганимизни унутмаслигимиз керак. Биз... ишлаган-тишлайдиган замонда яшаяпмиз. Энг биринчи одам — далада тер тўкаётган киши. Раис унинг хизматкори. Бас, шундай экан, энг кўп ҳақ илгор далачига тегиши керак». (22-бет).

Шу тариқа Ҳилола раиснинг маоши меҳнаткашларнинг маошидан ошиб кетганлиги учун уни уялтиради. Дарҳақиқат, шундай — «Энг биринчи одам — далада тер тўкаётган киши. Раис унинг хизматкори». Кўриниб турибдики, Ҳилола даромад ва харажатларни оддий қайд этиш билангина шуғулланмайди. У ҳамма даромад манбалари устидан амалий назорат ўрнатади. Тийин сарфласа ҳам юз чиғириқдан ўтказиб боради. Бу жиҳатдан Ҳилоланинг хўжалик раҳбари Замон Омонов билан кўпдан-кўп тўқнашувлари ибратлидир. Шунга қарамай, уларнинг иккалалари ҳам ўзларининг эмас, балки халқ манфаати учун курашадилар.

Бинобарин, Ибрөҳим Раҳим Замон Омоновнинг образини ҳам алоҳида бир меҳр билан чизадики, кўз ўнгимизда раис бутун қишлоқ одамларининг энг яқин киши-

си сифатида гавдаланади. Дарвоқе, ёзувчи қишлоқ ҳаётини күп ўрганиб, турли жамоа хўжалиги раисларини кўрган. Шу жиҳатдан адид биз билан сұхбатида айтган қуйидаги сўзлар алоҳида аҳамиятга молик: «Ҳилола» повестида қишлоқ иқтисодиётини мустаҳкамлаш учун курашаётган раис билан бош бухгалтернинг жонбозлигини қаламга олдим. «Ҳилола»нинг бош қаҳрамони Ҳилолаҳон ҳаётда бор одам. Уни мен Тошкент вилояти Қиброй туманидаги «Ўзбекистон» жамоа хўжалигида кўрганман. Раис Замон Омоновни шу жамоа хўжалиги раиси машҳур Абдужамил акадан нусха кўчирганман».

Ҳа, ёзувчи Иброҳим Раҳим Замон Омонов қиёфасида камтар, адолатпарвар раҳбарни, фақат раҳбарнигина эмас, балки адолатпарвар шахсни кўрсатган. Аввало, Замон Омонов — турмушнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган одам. Иккинчи жаҳон урушидан Ғалаба билан жонажон қишлоғи Бўтакўзга қайтиб, жамоа хўжалиигига раҳбарлик қилаётган киши. Шу туфайли Замон Омонов раислик қилаётган хўжалик нафақат Ҳилола, балки истаган одам унга ўз фикрини айтиши, танбех бериши, танқид қилиши мумкин. Раис ёшу-қари — ҳамманинг гапига эътибор билан қулоқ соглани ва ҳеч кимнинг гапини ерда қолдирмагани учун ҳам одамлар ундан маслаҳат сўрашдан ташқари, кўпинча унга маслаҳат беришади. Хўжаликнинг ҳар бир аъзоси у билан ҳар қандай масала хусусида жиддий баҳсга киришиши мумкин. Мана, масалан, раис билан бригада бўшлифи, тажрибали пахтакор Ҳолмирзанинг баҳсини олиб кўрайлик:

« — Теримни тартибга солсанг таннархи ҳам пасяди,— дейди у раисга.— Қузгача тракторда пул тўплаб, қирғичдан қириб сарфлайсан-ку, кузга борганда сўлкавойларни экскаваторда ўпирасан. Ана сенга таннарх. Исботинг қани, десанг, исботлаб бераман. Ойлик график дейсан, пахта очилдими, йўқми, жадвалга қараб пайкалга ҳайдайсан. Терадиган пахта борми, йўқми, гектар айланаверамиз. Ҳисоблаб чиқсан, ҳар бир гектарни терим вақтида ўн мартадан айланиб чиқибмиз. Яъни гектарига 170 километрдан йўл юрибмиз» (32-бет).

Асардаги баҳсни давом эттириш билан ёзувчи пахтакорнинг даромади нима сабабдан кўпаймаётганини таҳлил этади.

«Ота-боболаримиз пахтани уч марта терарди,— дей-

**ди Холмирза.** — Бош терим, ўрта терим, учинчи терим. Кейин ғазанак. Декон биринчи теримни бош пахтага топширади. Ўз еридан териб олган асосий пахта ҳам шу бўлиб, тахминан қирқ беш, эллик, гоҳда олтмиш фоизини аъло нав билан сотар эди. Энди бутунлай бошқача. Ҳозир мушук сичқонни пойлагандек пойлаб турамиз. Пеш очилганини пеш юлиб оламиз. Ўтган йили отбор сортга, қолаверса, биринчи сортга жуда кам пахта топширганимизнинг важи шундан. Ўйлаб қарасам, бу ишимиз бир жиҳатдан зарар экан. Пахтанинг толаси қисқаради, чигитнинг мafизи пучраяди. Ундан на уруғлик чиқади, на мой... Биздан ишчи ҳам норози, ошпаз ҳам. Тўкувчиларни айтмайсанми» (33-бет).

Шунингдек, «Қаердан, қачон теришни дехқоннинг ўзига қўйиб бер», деганда ҳам раис Холмирзадан хафа бўлмайди. Аксинча, «Ахир Бўтакўзда Холмирзага ўхшаганлар камми? Ҳар бир инсоннинг ўзига яраша ақли бор. Ҳамманинг ақли бир жойга тўпланса, донолик униб чиқиши мумкин. Бошқаларнинг ҳам тилини топ, юрагига қўл сол» (34-бет), дея кўнглидан кечиради, хурсанд бўлади. Демак, ёзувчи раисни муаллиф ғоясининг ифодачиси сифатида идеал қаҳрамонга айлантириб қўймайди. Бу ҳол айниқса унинг Ҳилола билан муносабатида янада ёрқинроқ намоён бўлади.

Ҳилола ишга келган дастлабки кунлариданоқ бригада бошлиғи Холмирза, ферма мудири Фозилжон ва бошқаларнинг ишидаги камчиликларни аниқлайди. У кишилар эса янги бош бухгалтер устидан шикоят қилишади. Бағрикенглик ва самимият асосий фазилати бўлган Замон Смонов бундай шикоятларни кўриб чиқишда кишиларга нисбатан эҳтиёткорлик, назокат билан муносабатда бўлади. У Ҳилолани ҳам, жамоа хўжалигининг тажрибали ходимлари — Холмира билан Фозилжонни ҳам яхши билади, уларнинг ҳақ-ноҳақ томонларини яхши идрок этади. Шу ўринда ёзувчи Иброҳим Раҳим Ҳилола образини маҳорат билан яратганлигини, унинг тўлақонли характеристини гавдалантирганлигини, қолаверса, адабининг асардаги ўзига хос услугбини ҳам, унда эришган муваффақиятини ҳам шу образ таъминлаганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Дарҳақиқат, жамоа хўжалиги даромадини тежабтергаб, эл бойлигини, ошириш муаммоси қиссада очерк услугига хос бадиий-публицистик ижтимоий тадқиқ қилиш хусусияти соғ белетристик тасвир услуги билан

табиий омухта бўлиб кетганки, бу ҳаёт ҳақиқатини ўзи-  
га хос эстетик тадқиқ этиш имконини берган. Биноба-  
рин, қиссада иқтисодий жиҳат билан бирга ижтимоий-  
маънавий масалалар, яъни Ҳилоланинг бу борадаги  
қатъиятлилиги, изчил курашchan ташкилотчилиги бадиий  
талқин этилади. Айни вақтда асарда бадиий-публицисти-  
к тасвирга майин юмористик услубнинг чатишиб кет-  
ганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Бу хусусият айниқса  
Ҳилола ҳатти-ҳаракатида ёрқин намоён бўлган. Юқо-  
ридаги услуб, яъни майин юмор устоз адаб Абдулла  
Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси услубига яқин туради.  
Саида каби Ҳилола ҳам ҳақиқат учун курашади, эл-юрт  
дарди билан яшайди, гарчи унинг ҳатти-ҳаракатлари  
тўғри бўлса-да, китобхонда кулги уйғотади. Шунинг  
учун ҳам китобхон унинг ишларини жилмайиб кузата-  
ди. Айтайлик, у барча даромад манбалари устидан  
амалий назорат ўрнатаркан, юлғичлик ва текинхўрлик-  
ка кескин зарба бераркан, жамоа хўжалиги манфаатига  
тегишли бўлган ҳеч бир нарсани икир-чикир, майдад-  
чуда деб қарамайди. Шунинг учун ҳам Ҳилола раис-  
нинг маоши меҳнаткашларнидан ошиб кетганлиги  
учун уни уялтиради. Меҳмонхона қурилишини тўхтатиб,  
уни жамоа хўжалиги учун зарур бўлган лабораторияга  
айланитиради: пахтанинг навини аввал шу ернинг, ўзида  
аниқлаб олиш, тайёр ҳолда пунктга жўнатиш тарти-  
бини ўрнатади. Бундай тадбирли ишдан хўжаликка  
келадиган реал даромадни раисга тушунтирас экан,  
Ҳилола мана бундай дейди:

«— Биласизми, бу йил ҳамма нарсани пахтанинг  
navи ҳал қилади. Бюджетни кўтарадиган ҳам, паствга  
урадиган ҳам пахтанинг нави. Заводга қуруқ ва тоза  
пахта сотсак навдан, нархдан ютамиз. Бунинг учун  
лаборатория керак. Пахтамизнинг сифатини шу ерда ба-  
ҳолаб, кейин заводга жўнатсак, арава қайтмайди, ҳеч  
ким пахтанинг нархини паствга уролмайди. Бу тадбир  
бизга қўшимча бир ярим миллион сўм даромад бериши  
мумкин» (35-бет).

Пировард натижада кўзланган мақсадга эришили-  
шига кўзи етган раис монелик қилмай, рози бўлади.

Бундан ташқари, Ҳилола фермада сут етиштириш,  
молларни гўштга топшириш, ёрдамчи ишлардаги меҳ-  
нат кунларини қисқартиришни, ҳатто қўй қийидан ўғит  
сифатида фойдаланишни йўлга қўйишни таклиф қила-  
ди. Раҳбарларнинг газета-журналларга хўжалик ҳи-

собидан обуна бўлишларига чек қўяди. Бугина эмас. Балки асарда, раиснинг ҳикоя қилишича, Ҳилола сутчилик фермасига кириб, сигирларни номма-ном чақирибди. «Бузоқхонага киргач, «Нишона» номли сигирнинг бузоқчаси қани?» — деб сўрабди. Фозилжон «шу ерда» деб исбот қилолмабди. Ҳақиқатан ҳам ўша бузоқ катакдан бўшалиб, онасини эмгани кетган экан. Бузоқларни кунига тарозига қўясан, ҳафтада бир бўй-бастини ўлчайсан, деб кетибди». (7-бет). Ҳилола Холмирзанинг даласига бориб, ғўзанинг кўкини ўлчабди, полизбригадасига бориб, фермага қанча пўчоқ берилаётгандигини тафтиш қиласди. Бодрингнинг қанча найчаси борлиги, кўкпиёзнинг баррасидан тортиб гиёҳларнинг томиригача хатга олади.

Тўғри, Ҳилоланинг бундай хатти-ҳаракатлари қишлоқ кишиларига гарчи бирмунча эриш туюлса-да, уларнинг ғашини келтирса-да, лекин қиз бола билан ади-бади айтиб ўтиришмайди. Аксинча, Ҳилоланинг бу ғайрат ва ташабbusи хўжликдаги каттадан кичик барча софдил кишиларга таъсир этиб, уларда ташаббускорлик руҳини, катта рўзгорга фойда келтириш имкониятларини қидириш, тежамкорлик ҳиссини уйғотади.

Бу ҳолат Ҳилола билан Замон Омонов муносабатларида янада ёрқинроқ намоён бўлади. Раис ўз хўжалигидаги ишларни яхши билади. Ҳилола эса умумдавлат миқёсида фикр юритади:

«— Буни қаранг: «Комплекс» ҳам пахта экади, — дейди Ҳилола.— Биздан оз эмас, кўпроқ. Аммо бир хилдаги пахтаси учун биздан анча кам ҳақ олади. У бечоралар бир йили янги ер очиб, гектарини, тоннасини кўпайтирса ҳам, хирмон кўтарганда уларга биздан озпул тегади.

— Ҳосилдорлиги кам... — дедим.

Ҳилола яна жиддийлашди:

— Бундоқ ўйлаб қарасам, алдов йўлига ўтиб олибмиз. Мана, жадвалга қаранг: минимал режа шунчаки бир шартнома... Иштаҳа эса катта! Иштаҳа режадан ташқариги пахтада, чунки унинг толаси у ёқда турсин, чигити ҳам олтин! Ўтган йили пахтамизнинг центнери 575 сўмдан сотилибди. «Комплекс»ники бўлса 301 сўмдан... Бу «Оқ олтин» учун «Комплекс»га жарима эмасми?

Жаҳлим чиқиб кетди. Жагимни қашлайвериб соқолларим юлинди. Ревизия қилдиргани чақирибманни уни.

— Кимни алдабмиз, — дедим кўзига тикилиб, —

улар ҳам, биз ҳам берганини олганмиз. Режадан ортиғининг эвази...

— Айбимиз ана шунда... — деди Ҳилола күзини чақчайтириб.

— Ҳали айбдор ҳам бўлиб қолдикми?

— Исботлаб бераман, — деди Ҳилола мулойимгина қилиб ва чўтини ура кетди. — Неча йилдан бери гектарига қирқ-қирқ икки центнердан пахта оляпмиз. Пасайгани йўқ. Муттасил бир хил. Аммо шартномани йигирма бешдан у ёғига ўтказиб кўрсингчи. Устама мукофот камайишидан қўрқамиз. Кейинги ўн йил ичиде еримиз кўпайдими? Йўқ! «Комплекс» бўлса бўйига ҳам, энига ҳам ўсяпти. Бу йил «Оқ олтин»га етиб олади ва ўтиб ҳам кетади» (19-бет).

Шу тариқа Ҳилола раисга «Комплекс»нинг истиқболи порлоқ эканлигини илмий далиллар билан исботлаб беради, унга хўжаликка илмий раҳбарлик қилиш ўйларини ўргатади. Натижада раис: «Ҳар ҳолда илм бошқа экану тажриба бошқа экан», деган хulosага келади. Дарҳақиқат, Ҳилоланинг ҳаммомни пулли қилиш, кинога ҳам билет сотиш, нонвойхонанинг нони билан ошхонанинг ошига 12 фоиз устама қўйиш, пенсиядан тежам қилиш бўйича таклифлари ва раис билан қизғин баҳси китобхонда мароқли кулги уйғотади, асарда юмористик бўёқлар янада қуюқлашади.

Йброҳим Раҳим «Ҳилола» қиссасида образларнинг ёрқин индивидуаллигига эришишда, характер яратишда, портрет чизишда ҳаётий деталлардан унумли фойдаланади. Дарҳақиқат, асарнинг бутун мазмунини ҳаётий деталлар чулғаб олган. Шу боис қиссада ҳар бир тасвирга, характерлар талқинига, қаҳрамонлар руҳиясининг тўхтовсиз ўзгаришига, ривожига алоқадор бадиий деталлар беҳисоб. Шу ўринда ёзувчи раиснинг отаси — меҳнатсевар деҳқон образини яратишда, деҳқон психологиясини очишда қўллаган детални эслайлик. Фарзандларининг от олиб беринг деган гапига ота бундай жавоб қиласди: «Отни нима қиласми? — деди отам.— Отнинг чиқими кўп, эгар-жабдуқ, ем-хашак... Отнинг ўзидан тўрваси қиммат. Яхшиси ҳўқиз олайлик. Ҳўқизни ёзда шоариқ (шоҳ ариқ бўйида ўсадиган ўт-ўлан наzarда тутилаётир — Э.Х.), қишида бир боғ поя ҳам боқаверади. Уни икки қулоқ арғамчи ишлатаверади». Ҳўқиз сотиб олган деҳқон: «Балчиқ ичидан олтин топиб олдик, болаларим, ҳўқиз бизга от-арава олиб беради», дейди

(27-бет). Шунингдек, кекса деҳқоннинг жамоа хўжалиги га киришида, раиснинг фронтдан қайтгач, дўсти Сотимбой билан мулоқотида, Ҳилола характерини, Ҳолмирза билан Фозилжон портретини яратишида қўлланган ёрқин, ҳаётий деталлар китобхонда катта таассурот қолдиради.

Қисқаси, Москвада ўзбек адабиёти асарлари муҳокамасида ёзувчи Орест Мальцев айтганидек, «Ҳилола» қисссасида «умумий нарса хусусий тарзда, деталлар орқали очиб берилади» (Маҳорат мактаби.— Т., Ўздавнашр, 1962, 324-бет). Дарҳақиқат, қисса «Хом ўрик қоринни дам қилганидек, ғўр масала бошни гаранг қиласди», «Композиторлар қайта ишлаб бузган» музикадай «қайта ишланган шўрва», «Нима бўлди-ю, тўсатдан бўёқчининг хумига тушгандай ўзгариб қолди» каби юмористик қиёслар, ҳалқчил ҳазиллар, нозик ўхшатишларга бениҳоя бой. Шуларнинг ўзиёқ бутун қисса мана шундай образли услубда ёзилган, дейиш учун тўла асос бўла олади.

Айни вақтда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Иброҳим Раҳим Ҳилолани ҳаётий воқеа-ҳодисалар негизида образли публицистик иборалар орқали ижтимоий шахс сифатида характерлаб беради, натижада кўз ўнгимизда Ҳилола жонли инсон сифатида гавдаланади. Шу боис «камёб» характер, «камёб одам», «турган битгани ақл билан куч, иффат билан ғайрат» бўлган Ҳилола китобхон кўз ўнгидага узун киприклари орасидан қоп-қора шаҳло кўзлари билан гоҳ жиддий (камчиликлар ҳақида раис билан суҳбатлашганда), гоҳ «кўзлари кулиб, юзлари порлаб» (хўжалик даромадининг кўпайтанидан хурсанд бўлганда) турган қиёфада намоён бўлади, ўз тадбирларидан норози бўлган кишилар, айrim шахсларнинг ўжарлиги, асабийлашганлигига қарамай, хотиржамлик билан тинмай китобини варақлаётгандай, чўтини қоқаётгандай бўлади.

Хуллас, Ҳилола ўзининг оригиналлиги билан ўзбек адабиётида яратилган хотин-қизлар образлари орасида муваффақиятли чиққан, ўз ўрнига, салмоғига эга бўлган қаҳрамон сифатида ажralиб туради. Бу асарни ўқиган китобхон кўз ўнгидага хўжалик ҳисоб-китобида туб ўзгариш ясаган қиз, образи намоён бўлади.

Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қисссаси муаллифга энг кўп мақтов олиб келган, яъни асар муваффақияти кенг жамоатчилик томонидан алоҳида эътироф этилган.

Николай Асанов Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» повестидан бирон сатрини ҳам чизиб ташлаш мумкин эмаслигини, унда адид мавзуни намойишкорлик учун олмаганлигини айтиб, қиссани жуда қизиқарли ёзилганлигини, Ҳилола ўз хўжалиги ишларига чинакамига давлат манфаати нуқтаи назаридан мулоҳаза юритадиган киши сифатида кўрсатилганлигини таъкидлайди. Озод Шарафиддинов Ҳилолани замонамиз қаҳрамони образини яратишда ўзбек адабиётида эришилган жиддий муваффақият сифатида баҳолаб, «Синчалак»даги Саида образи билан бир қаторга қўйса, Матёқуб Кўшжонов «Ҳилола» қиссасида Иброҳим Раҳим ўз маҳоратини намоён этганлигини эътироф этади. Лазиз Қаюмов эса қиссани урушдан сўнгги давр ўзбек прозасининг муҳим ютуқларидан бири, деб баҳолайди.

Қисса ҳақида билдирилган фикрлар орасида мунозаралилари ҳам бор. Шу жиҳатдан Вера Смирнованинг «Ҳилола» ҳақидаги айрим мулоҳазалари фикримизни тасдиқлайди. Масалан, у асарни умуман маъқуллагани ҳолда, «мен бу ерда бухгалтернинг аёл киши бўлишига қаршиман, ахир, бухгалтерни эркак киши қилиб кўрсатиш мумкин эди-ку» деганга ўхшаш мулоҳазаларни ўртага ташлайдики, бу — мунозарали ҳол.

Бу деган гап Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссаси фақат муваффақиятлардан иборат, камчиликлардан холи асар деган маъниони англатмайди, албатта. Унда асар мазмун-моҳияти билан боғлиқ баҳс-мунозарали ўринлар ҳам, тил ва услуб жиҳатидан китобхон эътирозига лойиқ ўринлар ҳам йўқ эмас. Шунингдек, китобхонда Ҳилоланинг маънавий олами чуқур ифодаланмагандай таассурот қолдиради, ёзувчи уни асосан ишлаб чиқариш жараёнида ҳамиша ғолиб қилиб тасвирлайди, шу тариқа унинг изтиробларига ўрин қолдирмагандай бўлади. Ҳилола билан Холмирза ўртасида муҳаббат — бўлганми-йўқми, бу қоронфи, ҳар ҳолда китобхонда иштибоҳ уйғотади.

Дарвоқе, Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссаси ғоявий-бадиий хусусиятлари билан ўзбек қиссачилигига муайян оригиналлик бағишлигар асадир. Адиднинг ўзи асар ҳақидаги дастлабки мулоҳазаларни хотирлаб шундай дейди:

«Ҳилола»нинг қўлёзмасини ўқиган Асқад Мухтор асарни «ура!» деб қабул қилди ва курортга кетаётган экан, ўзининг фикрини ёзиб, уюшмамизга ташлаб ке-

тибди. Құләзма муҳокамасида қатнашган ҳамма ёзувчи ва танқидчилар Асқад Мухтор фикрини қувватлашди.

Отахон ёзувчи Абдулла Қаҳжор «Ҳилола»нинг энг яхши тарғиботчиси бўлган эди. Бунинг учун устоз ёзувчидан беҳад миннатдорман.

Абдулла Қаҳжор бирорни ёки бошқа бирон ёзувчинг асарини мақташни ёмон кўрарди. Аммо «Ҳилола» бир неча марта унинг мақтовини эшитганди. Бир гал у мени Ҳамза театри фоесида учратиб қолиб, «Ҳилола»дан ниҳоятда мамнун бўлганини, унинг тилидан, қаҳрамонларининг жонли одамлар эканидан хурсандлигини айтганди.

«Иброҳимжоннинг ўз ўқувчиси бор», дерди Абдулла ака менинг ҳақимда гап кетса».

Дарҳақиқат, устоз ёзувчи айтгандек, Иброҳим Раҳимнинг «ўз ўқувчиси бор». Абдулла Қаҳжорнинг бу сўзларини Иброҳим Раҳим яратган барча асарларга нисбатан айтиш мумкин. Шундай асарлардан яна бири адабининг 1959 йили яратган «Оловкор» қиссаси бўлиб, асар «зангори олов» иштиёқида заҳмат чеккан кишиларнинг шиҷоати ва меҳнат жасоратларига бағишланганлиги билан диққатга сазовордир.

«Оловкор» қиссасининг муҳим хусусияти шундаки, у адаб яратган бошқа кўплаб асарлардан услугуб жиҳатидан ажralиб туради. Бунда Иброҳим Раҳимнинг етакчи услугубий хусусияти ҳисобланган бадиий-публицистик талқин руҳи лиро-романтик ва драматик талқин руҳи билан чамбарчас чатишиб кетади. Асадаги ҳар бир ҳолат, воқеа-ҳодиса бу фикримизни тасдиқлади.

Қисса воқеалари асар қаҳрамони — Ҳусанжон тилидан берилади. Қиссада онадан етим қолган ёш Ҳусанжоннинг не машаққатлар билан оловкор бўлиш йўлида кўрган-кечирганлари, саргузаштлари ҳикоя қилинади. Асар саҳифаларидан миллий колорит, реал ҳаёт уфуриб турганини қўйидаги парчадан ҳам билиб олиш мумкин: «Кишлоқнинг бир чеккасида, тўрт девор орасида, вассажуфт уйда яшардик. Мен шифтга қараб ётардим. Уй тўсинлари, вассаларнинг бир-бирига биқиниб туриши ҳали-ҳали кўз ўнгимда. Уларни ҳар куни неча марта лаб санаб чиқар эдим. Онам эсимга тушиб кетиб, унинг ҳақида узоқ-узоқ ўйлаб қолганимда ҳам кўзларим беихтиёр шу вассаларга қадаларди, гўё онам улар орасидан чиқиб келаётгандай, киприк қоқмай тикилиб турардим» (81-бет).

Дарҳақиқат, она дийдорини құмсаң, отасига нисбатан соғинч ҳислари асарни бошдан-оёқ лирик оханға чүлғайды. Ҳусанжоннинг амакиси құлида қолиб, унинг хотинидан чеккан азобларини ёзувчи қаҳрамон тилидан бир үринде шундай тасвирлайды: «Гоҳида кучим етмайдиган ишларни ҳам буюради, қийналганимни күриб таъна қилади. Бир кун құлымга катта челак беріб: «ариқдан сув олиб кел», деди. Ариқ бүйидан уйга келгунча терга пишиб кетдім, челакнинг қирраси сонимни шилиб юборди. Үзим не азобдаману, раҳмат үрнига лаънат, деди. «Нега ярим челак олиб келдинг, мечал!»— деб ұшқирди». (83-бет). Шу каби азобларга дош бера олмаган ёш бола — Ҳусанжон амакиси уйидан қочиб кетади, кимсасиз чүлда сарсон-саргордонликда юради. Бу воқеалар асар мантиқига шу қадар мос тарзда бериладики, қаҳрамон руҳий ҳолатини янада теранроқ ифодалашга хизмат қилади. Қуйидаги парчада ёзувчининг асарда нохуш чүл манзарапарини ниҳоятда ишонарлы тарзда чизиб, пейзаж яратиш орқали воқеалар ривожига сезиларли турткы берганлигининг гувоҳи бўламиз:

«Құлымни құлтиғимга артиб, атрофга қарасам, тұнтариб қўйилган дошқозон ичида ётганга ўхшайман. Атроф зим-зиё. Одамзод юрадиган жой эмас. Зоғ учмайди. Аммо атрофдан дашт жониворлари — чийиллаған товушлари янграғоқда. Қурт-қумурсқа, чигиртқау илонларгача бир-бирига навбат бермай вижирлашиб, қичқириб, чийиллашиб, қиёмат кўтармоқда. Дастрлаб бу товушлар менга жуда ёқимли туюлади, шу сайраётган қушларни, жониворларни тутиб олгим келди. Үрнимдан туриб, товуш чиққан томонга юрдим. Товушлар тобора мендан узоқлаша борди» (84-бет). «Қаёқдан келиб, қаёққа бораётганимни ҳам унугиб қўйдим. Бошим гангиб, ўтириб қолдим. Атрофимда каламушлар чопқиллашиб юрибди. Каламушлар инига қараб турган эдим, қўзимга тошбақа кўриниб қолди. У менга қараб йўрғалаб келмоқда. Унинг бунчалик тез юришини кўрмаган эдим. Ушлаб олдим. У дарҳол косасининг ичига беркиниб олди. Тошбақанинг тумшуғини кўраман деб жимгина косасига тикилиб турсам, орқамда нимадир шитирлаб қолди. Қайрилиб қарасам, типратикан билан қамчининг солидек олачипор илон уришяпти» (85-бет).

Шу тариқа тақдир Ҳусанжонни соғдил, отасидай меҳрибон инсонлар билан туташтиради. Улар кўмагида Ҳусанжон Қўқон шаҳрига келиб, Нефть техникумини

битиради, оловкор сифатида нефть разведкачилиари отряди билан Бухорога келади. Ҳусанжон бошлиқ пармаловчилар бригадаси барча қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтиб, газ конларини қидириб топишга муваффақ бўладилар. Бу ҳақда: «ишимиз ўнгидан келиб, Тошкентдаги телевизион маёқ баравар келадиган газ фонтани отилиб чиқди», — дейди Ҳусанжон.

Асарда воқеалар шитоби анча жўшқин кечади. Бунинг сабаби услубнинг муҳим элементи бўлган тасвир усууллари воқеалар шиддатини тўла-тўқис таъминлаганлигидадир. Шунинг учун ҳам асар холосалари жиддий, салмоқли, катта тарбиявий кучга эга.

Тўғри, асарда китобхонда шубҳа уйғотадиган воқеаҳодисалар, ғализроқ жумла тузишлар, ноўрин ишлатилган сўзлар учрайди, ҳатто асар қаҳрамонининг исмишарифини турлича: Ҳусанжон, Ҳусанжон Қўзиев, Топилди, Топилди Полвонов, Топиболди каби вариантларда қўллаш китобхонни бироз ҷалғитади. Бироқ бу каби жузъий камчиликлар асарнинг умумий мундарижасига путур етказа олмайди, тарбиявий аҳамиятини сусайтира олмайди. Айтиш мумкинки, Иброҳим Раҳим «Оловкор» қиссасининг лейтмотиви асар қаҳрамони Ҳусанжоннинг қўйидаги сўзларида ўз тажассумини топган: «Меҳнатнинг ўзига хос гашти ва завқи бор. Буни асл меҳнатчи чин юракдан ҳис этади» (119-бет).

Асарнинг ана шундай улуғвор ғоя билан суғорилганилиги ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялайди, ҳаёт ҳодисаларига тийраклик билан нигоҳ ташлашга ўргатади, қўйилган мақсад сари тинимсиз интилишга ундайди.

Қисқаси, адаб ўзининг «Оловкор» қиссасида етим қолган бир боланинг оловкор бўлиб етишгунга қадар босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўлини гавдалантириб берди.

Албатта, Иброҳим Раҳим «Оловкор» қиссаси билан чекланиб қолмади. У мавзуни янада теранроқ ифодалаш мақсадида оловкорлар ҳаётини чуқур ўрганди, бир неча бор улар ҳузурида ижодий сафарларда бўлди. Натижада адаб 1964 йили шу мавзуга бағишиланган «Тақдир» романини яратдики, мазкур асар бир қанча фазилатларига кўра жамоатчилик томонидан катта қизиқишиб билан кутиб олинди. Дарҳақиқат, «Тақдир» романидаги «Оловкор» қиссасидаги гоявий-тематик йўналиш, образлар янада чуқурлаштирилиб, бир қур янги образлар

яратилдики, бу ҳақдаги фикримизни «Тақдир» романы хусусида тұхталғанимизда яна давом эттирамиз.

Ха, тезкорлик, ҳозиржавоблик Иброҳим Раҳим қиссаларининг ҳам мазмун-мундарижасини ташкил қиласы, услугий хусусиятларини белгилайди. Тезкор ва ҳозиржавоб адіб мавзудан мавзуга ортиқча тайёргарликсиз үтаверади. Биз юқорида фикр юритган биринчи қиссада ёзувчи қишлоқ хұжалик мавзусига құл урган бұлса, иккінчисіда — ишлаб чиқарыш мавзусига мурожаат қиласы. Адіб 1960 йили яратған «Зангори кема капитани» қиссаси пахтачиликни механизациялаш ҳақида бұлса, 1966 йили ёзған қиссаси — «Сен туғилған күн» Тошкент зилзиласи тұғриксіда. Иброҳим Раҳим 1972 йили яратған қисса эса Иккінчи жағон уруши мавзуы бағишиланади, асар «Мангулик құшиғи» деб номланади. Құриниб турибдікі, адіб қиссалари мавзу жиҳатдан ҳам ранг-баранг.

Адібнинг «Зангори кема капитани» қиссаси механизациялаширишга, тұғрироғи, пахтани машинада териб олишдек муҳим иш маşaққатларини акс эттиришта бағишиланған. Адіб ұз ниятини шу ишга бел боғлаган иккі ёш — Йигитали билан Қызлархоннинг олижаноб мақсад йұлдаги интилишлари, орзу-умидлари, түйфулари, севгилари фонида амалға оширишга уринады.

Асар воқеаси бундай. «Бодомзор» давлат хұжалигининг Заңанғ бўлими механик ҳайдовчиси Йигитали Азизов янги марқадаги терим машинаси олгани «Ташсельмаш» заводига келади. Унинг отаси шу заводнинг ветеран ишчеси бўлади. Йигитали бу ерда «пахта териш машиналарини синовдан үтказадиган инженер — Қызлархон Қориева билан» (126-бет) танишиб қолади. Йигитали қизнинг янги машинани етказиб бериш ваъдасини олиб қишлоққа қайтади. Бироқ машина айтилған фурсатда етиб келмайди. Машинада териш учун ажратилған 100 гектар ердаги пахта пишиб етилади. Бўлим мудири Олим Сафарбаров машина учун ажратилған майдондаги пахтани құлда териб олишга рухсат беріб юборади. Сафарбаровнинг бу қылмиши билан Йигитали келиша олмайди. Йигиталининг елиб-югуриши нағијасыда Қызлархон 67-синов машинасини үзи ҳайдаб «Бодомзор» давлат хұжалигига келади. Қисса Қызлархоннинг «Бодомзор»да механик ҳайдовчи бўлиб доимий ишлаб қолиши билан яқунланади.

Құриниб турибдікі, асар 50-йилларнинг охирларида-

ги ишчи-дәхқонлар ҳамкорлигини, ҳамдүстлигиниifo-  
далашга бағишиланган. Афсуски, адіб қиссадан күз-  
ланган мақсадға муваффақиятли әришган дея олмай-  
миз. Чунки қиссада жозиба кучи ва далиллаш санъати  
етишмайды. Шунинг учун ҳам китобхон Йигитали билан  
Қизлархон ўртасидаги севги тасвирига шубҳа билан  
қарайди. Бундан ташқари, Йигитали билан Сафарбаров  
ўртасидаги келишмовчиллик конфликт даражасига кү-  
тарилмайды. Гарчи адіб Сафарбаров образини яратиши-  
да лирик юмордан фойдаланишга ҳарчанд уринмасин,  
бу услуб ўзини оқламайды, Аксинча, хўжалик раҳбари-  
нинг енгил-елпи ҳатти-ҳаракатлари унинг қиёфасини  
бачканалаштиришга, ўта майдалаштиришга олиб ке-  
лади.

Бунга асосий сабаб, асар услубидаги сохталиклар,  
дейниш мумкин. Чунки адіб қисса мавзуини ижтимоий,  
яъни публицистик жиҳатдан тадқиқ этса ҳам, лекин  
бадиий жиҳатдан, яъни соф беллетаристик тасвир ус-  
луби жиҳатдан изчил тадқиқ этишга унча эътибор бер-  
майды. Оқибатда ҳаёт ҳақиқати асарда ишонарли тарз-  
да эстетик ифодасини топмайды.

«... Мен доимо дадил қадам ташлаб бориш учун  
бөқларим остида аниқ замин бўлишига муҳтожман,—  
деб ёзган эди И. С. Тургенев.— Ҳақиқатни, ҳаётнинг  
реаллигини аниқ ва таъсирили тарзда қайта тиклаб тас-  
виirlash — ёзувчи учун энг олий баҳтдир» (И. С. Тур-  
генев. Собр. соч. М., 10-том, 131—133-бетлар). Дарҳа-  
қиқат, ёзувчи ҳаётни бетиним ва кенг кўламда ўрганган-  
дагина кўзлаган мақсадга әришади.

Иброҳим Раҳимнинг «Сен туғилган кун» қиссаси  
Тошкент зилзиласи тўғрисида дастлабки йирик асар.  
Адіб қиссани қарийб уч ой мобайнида ёзиб тугатган.  
Қиссага Тошкент зилзиласи бошланган кун — 26 апрел-  
дан то 27 июлгача кечган воқеалар асос қилиб олин-  
ган. Фикримизни атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг  
«Сен туғилган кун» қиссаси тўғрисидаги қуйидаги му-  
лоҳазалари ҳам тасдиқлайди:

«Бу асар воқеаларнинг қайноқ изидан, тўғрироғи,  
улар авжи қизиган вақтларда ёзилган. Нима ҳам дер-  
дик, бундай тезкорликнинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ:  
ҳаёт материалининг «тиниши» санъаткорнинг воқеалар-  
ни қандай кўришига ва ғайрат-шижоатига боғлиқ.  
Аммо мен айтмоқчи бўлган қиссада ҳамма нарса, тан-  
ланган шакл ҳам, унга сингдирилган мазмун ҳам ғала-

ти туюлади кишига. Қисса қаҳрамонларнинг барча хатти-ҳаракатларини муайян кунда қайд этиб борувчи қизнинг (Малоҳатнинг — таъкид бизниги Э. Х.) кундалик дафтари тарзида ёзилган. Жумладан, қиз шундай ҳаракатларни ҳам қайд этадики, мантиққа кўра уларни кўриш ҳам мумкин эмас... Аслида, қиссадаги кўпгина воқеалар мантиққа тўғри келмайди, баъзан оддий, ҳаётий мантиққа тўғри келса ҳам, санъат мантиқига зиддир» («Дружба народов». 1967, 9—сон, 258-бет).

Шунга қарамай, бу қисса адиб ижодида ифода йўсими янгилиги билан бошқа асарлардан фарқ қиласди. Шунинг учун ҳам «Сен туғилган кун» қиссасини асар қаҳрамони Малоҳатнинг «Тошкент зилзиласи тўғрисидаги репортажи» дейиш ҳам мумкин. Муаллиф бутун асар воқеаларини зилзила кунлари Малоҳат кўрган-кечирганлари асосига қуради. Малоҳат кундалик тутиб, ҳаётдаги ҳар кунги янгиликларни ёзиб юради. Зилзила муносабати билан унинг кундалиги мазмунан катта ижтимоий маъно касб этиб боради. Табиий оғат келтирган қийинчиликларни, кўпдан-кўп ташвишларни кишилар мустаҳкам ирода ва бардош билан енгиб ўтганлари асарда бир оила мисолида кўрсатилади. Бу оиласа Отахон ота бошлилик қиласди. Малоҳат унинг набираси. Асарда зилзиладан бир неча соат олдинги сусда ҳаёт, оила қувончи шундай тасвирланади:

«Ойим — Отахонимнинг тўнғич келини. Келинликни доим ўринлатиб келган Ойим сўридан тушиб, ичкарига тезлади. Оғир оёқ хотиннинг тезлаши нима бўларди. Лапанг-лапанг. Отахонимнинг хотини — катта бувим Олмахон ая деразаларни тақа-тақ ёпиб, келинига жой кўрсатди.

— Жойингизга ётинг, қизим Қундузхон, кечаси сизга ўзим ҳамроҳ бўламан.

Болалар, менинг укаларим ҳам жой-жойларига кириб кетдилар. Ҳаммаси уйқуга кетгач, чол билан кампир айвонда катта чойнакни ўртага қўйиб, чойхўрликни бошладилар. Уларнинг одати шу: ётиш олдидан чойга қонмасалар, уйқулари келмайди.

Чой баҳона, дийдор ғанимат. Улар тумшуқни тумшуққа қадагандай рўпарама-рўпара ўтириб олиб, гурнглашмоққа тушдилар. Уларнинг гаплашадиган гаплари йифилиб қолган. Бу оиласи хурсандчилик қўшлашиб кутмоқда: тонг отса — Отахоним билан бувижонимнинг олтин тўйи бошланади. Қолаверса, улар тўнғич ўғли-

нинг хотини — Қундузхондан ўғил невара кутмоқдалар» (165-бет).

Афсуски, улар орзиқиб кутган тонг оғат келтиради. Асар воқеалари кейинги оқимини шаҳар вайроналари, жонсараклик эгаллайди. Тошкент жонига аро кирган аҳиллигу-бардамлик, зилзилага бардош уйлар қуриш муаммолари қиссадан алоҳида ўрин олади.

Қўриниб турибдики, асар мавзуси долзарб, бироқ уни бадиий инкишоф этишнинг ўзи бўлмайди. Асар тўғрисида билдирилган мулоҳазаларни ҳисобга олиб, қиссадан кўнгли тўлмаган адид унинг асосида 1969 йили «Тинимсиз шаҳар» романини яратди. Агар Иброҳим Раҳим ўзининг «Тақдир» романини «Оловкор» қиссасининг мантиқий давоми сифатида яратган бўлса, «Тинимсиз шаҳар» романини айни «Сен туғилган кун» қиссаси асосида ёздики, ундаги қаҳрамонлар, воқеа-ҳодисалар романда маълум бир такомилга эришди. Бу хусусда адиднинг «Тинимсиз шаҳар» романи тўғрисида гапирганда яна тўхтalamиз.

Иброҳим Раҳим Иккинчи жаҳон уруши мавзусида ҳикоя ва романлар, драма ва киносенарийлар билан бир қаторда қисса ҳам яратди. Мазкур қисса «Мангалик қўшиғи» деб номланади. Қисса Иброҳим Раҳимнинг уруш мавзуидаги бошқа асарларидан кўплаб фазилатлари билан фарқ қиласди; асарнинг бош фазилати шундаки, унда адид схематизмдан қутулади. Бу ҳақда мунаққид Маҳкам Маҳмудов шундай ёзади: «Кейинги йиллар Иброҳим Раҳимнинг схематик эмас, балки жонли характерлар яратиш соҳасидаги изланишлари натижасида «Мангалик қўшиғи» қиссаси вужудга келди. Ушбу қиссада муаллиф қаҳрамонларининг қалбини, маънавий қиёфасини, инсоний кечинмаларини тасвирлашда сезиларли муваффиқиятга эришди. Шахсан мен бу кичик қиссани унинг кўплаб романларидан бақувват деб ҳисблайман. Бунинг сири нимада? Аввало шундаки, қисса автори ўз қаҳрамонларини мавҳум оломоннинг бир зарраси сифатида чизмади, балки инсонлик номусини, қолаверса, ўзбеклик номусини сақлашга кучи, иродаси етадиган йирик характерларни яратади. Унинг аввалги асарларидаги схематизм ўрнида реалистик ва ҳатто романтик бўёқлар юзага чиқди» (Ўзбек жангномаси. Т., Faфур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 303-бет).

«Мангалик қўшиғи» қиссаси «Сталинграднинг қиб-

ласида» Тинч оқар Доннинг ўнг соҳилида «Ўн бир ўзбек паҳлавони қўрғони» деб аталмиш (*Иброҳим Раҳим. Мангулик қўшиғи*. Т., «Ёш гвардия» нашриёти, 1972, 2-бет) баландликнинг жанговар тарихи тўғрисида ҳикоя қиласиди. Қиссада инсон тақдири Ватан ва халқ тақдири билан узвий бирлиқда берилади, асарда инсоннинг Ватан ва халқ олдидағи маъсулияти, бурчдорлиги ифодаланар экан, Садоқат энг олий фазилат сифатида улуғланади. Шунинг учун ҳам Иброҳим Раҳимнинг «Мангулик қўшиғи» қиссаси Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз», Одил Ёқубовнинг «Иzlайман», Ўлмас Умарбековнинг «Уруш фарзанди» каби қиссаларига яқин туради.

Мазкур қисса воқеаси асосан Дон дарёси соҳилидаги, стратегик аҳамиятга эга бўлган 1152-тепалик учун олиб борилган шиддатли жанглар ҳақида. Бу кичик бир тепалик учун олиб борилган жанглар рамзий маъно касб этади, қатрада қўёш акс этгандек, ёзувчи фронтнинг мана шу кичик бир участкасида жангчиларимизнинг жасоратларини ибраторумуз тарзда ёрқин гавдалантира олган. 1152-тепалик учун олиб борилган дастлабки уринишлар беҳуда кетади, лекин жангчиларимиз саросимага берилмай, ягона мақсад сари интилаверадилар, ўлим билан юзма-юз олишаверадилар. Ниҳоят, кўплаб қурбонлар эвазига муҳим тепалик ишғол этилади. Кўриниб турибдики, асар сюжети бир мунча содда. Лекин адид воқеликдан, яъни ҳаёт ҳақиқатидан қандай бўлса, шундайлигича нусха кўчириб қўя қомайди. Балки асардаги барча компонентларни муайян бир мақсад сари йўналтиради. Бунда характерлар талқини муҳим ўрин тутади. Ёзувчи тепалик учун бўлган жанглар воқеаси орқали жангчиларимизнинг характерларини оча боради. Асар марказида взвод командири лейтенант Комилов ва унинг жанговар дўстлари — Мирза, Бек, Веселев, Баталов, Собиров, Ваҳобов, Марина ва Аҳмединовлар туради. Улар характерларини бир-бирларига узвий боғлиқликда очишга ҳаракат қиласиди.

Иброҳим Раҳим қисса воқеаларини реалистик бўёқларда акс эттирас экан, ўрни-ўрни билан лиро-романтик, лиро-драматик ифода йўсинларидан ва ўзининг бутун ижодига хос бадиий-публицистик талқиндан фойдаланади. Айни чоғда штрихларни, портрет ва пейзажларга чизгиларни, деталларни ўринли қўллаш орқали асарнинг жозиба кучини, бадиий такомилини оширади.

Адиб ўз қиссасида миллий хусусиятларни, анъана ва урф-одатларни эъзозлаб тасвирлайди, миллий эътиқодни Ватанга садоқат руҳи билан баробар қўяди. Чунки бу эътиқод жангчиларнинг душманга қарши ватан-парварлик туйғуларини янада жўш урдиради.

Қўйида Иброҳим Раҳим «Мангулик қўшиғи» қиссасида кичик бир деталь орқали халқнинг миллий хусусиятларини асар ғоясига қай даражада сингдириб юборилганлигининг гувоҳи бўламиз. Старшина Мирза душман билан бўлган шиддатли жангда қурбон бўлган дўстларининг жасадини йиғиб, ювиб, оқ рўжага ўраб кўмишга тайёргарлик кўради. Бу жасадлар орасида Мирзага: «Ўлсам, ўзимизча қилиб кўмдиринг» дея васият қилган Холиқовнинг жасади ҳам бор эди:

«Шу ишнинг устига комбат Баталов келиб қолди, унинг орқасидан бир қадам нарироқда подполковник Веселов турарди. Баталов дўриллаган овоз билан Мирзадан сўради:

— Нима қиляпсан?

Мирза ўзини йўқотиб қўйди шекилли, индамай қаққайиб туриб қолди.

— Нима қиляпсан деяпман? — деди Баталов такроран.

Мирза қилаётган ишини қисқароқ ифодалаш учун сўз тополмасди, тутилиб-тутилиб жавоб берди.

— Биласизми, одатимиз шунаقا. Мен васиятни бажаряпман, ўртоқ капитан.

— Қанақа васият?

— Жангчи Холиқов қўлимда жон берди .Ўзбекча қилиб кўмгин деган эди... Мен ваъда берган эдим.

Баталов ёнида турган подполковникка бир қараб қўйди-да, унинг фикрини билгунча ҳам бўлмай Мирзага:

— Бас қил бу савдони! — деди.

Мирзанинг юзида норозилик аломатларини кўргач, Баталов яна ёнидаги подполковникка боқди.

— Нима дейсиз, бунақа анархияга йўл қўйиб бўладими?

Баталов подполковник Веселовнинг юзида газаб эмас, мамнунлик кўрди. Демак, у аскарнинг бу ишини қоралаётгани йўқ, аксинча ичдан маъқуллаётгандай эди.

— Майли, — деди Баталов Мирзага қараб.

Мирза ишида давом этди.

— Бу ўзбекларга ҳайронман, — деди Баталов йўлида бораркан Веселовга уқтириб. — Биттасининг бурни қонаса ҳам тўрттаси парвона бўлади. Мана бунинг қилаётган ишини қаранг.

— Бу иш менга жуда ёқди, — деди Веселов.

— Нимаси ёқди? Дарё-дарё қон тўкилаётган жойда ҳам одатларини қўйишмайди.

— Аскарнинг васиятига содиқлиги ёқди. Бу иши билан Мирза фақат урф-одатнинг қули бўлиб қолгани йўқ. Шаҳид кетган қаҳрамоннинг қули бўляпти. Бу катта гап!» (*Иброҳим Раҳим. Мангулик қўшиғи*, 68—69-бетлар).

Шубҳасиз, бундай миллий анъаналар ва урф-одатларнинг асар руҳига сингдириб юборилиши китобхонни ҳаяжонга солади. Қиссада шу каби асарнинг ғоявий эмоционал кучини янада оширувчи, қаҳрамонлар характерининг ҳаётийлигини таъминловчи ўринлар кўп. Бу ҳаётни бадиий ўзлаштириш орқали китобхонни ҳаяжонлантириш намунасидир. Бу жиҳатдан академик М. Б. Храпченконинг қўйидаги сўзлари ибратлидир: «Китобхонлар оммаси билан маънавий боғланиш... адабий асарлар структурасига, уларнинг услубига жуда катта таъсир кўрсатади. Санъаткор ўзини тўлқинлантирадиган ғоя ва образларни ифодалаш истагини уларнинг ҳаётийлигига, эстетик аҳамиятига, китобхонни ишонтиришга бўлган интилишидан ажратиб қарамайди, барча баён усуллари, лирик иборалари, драматик конфликт йўналиши китобхонни қизиқтиришини ҳам назарда тутади. Адабий асар эстетик жозиба қувватига молик бўлсагина, у санъат ҳодисасига айланади» (*М. Б. Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развития литературы. М., 1970, 108-бет*).

Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳим китобхонга ҳаяжон бахш этиш учун эпик жанрни драматиклаштиради. Шу боис урушнинг энг оғир дамларидаги ҳар бир воқеанинг драматизмини, фожеавий ҳолатларга тушган инсон қаҳрамонлигининг гўзаллигини табиий ва кўтаринки руҳда тасвирлайди, қирғинбарот жангларда Ватан учун жонини фидо қилган мард кишиларнинг қаҳрамонлигини реалистик тарзда, поэтиклаштириб тасвирлашга интилади.

Қиссанинг асосий сюжет линиясига Комилов билан Маринанинг пок муҳаббати уланиб кетганки, буни ҳатто 1152-тепалик учун бораётган жанг эпизодидан ҳам

сезиш мумкин: «Немисларнинг окоплари устидаги туман кўтарилади. Жанг бораётган жойларни бемалол кўриш мумкин эди. Веселов кузатув пунктига ўрнатилган стереотруба орқали вазиятни кузатаркан, жангнинг боришидан мамнунлигини яширолмади-да: «Баракалла Комилов!» деб қўйди. Бу гап Маринага жуда ҳам ёқиб кетди. Комиловнинг авангард взводи немис мудофааси тиканли симлар ғовини кесиб ўтиб, унинг окоплари ичидаги жанг қилмоқда эди. Веселовнинг назарида немис окопларида найза жанги эмас, қўй жанги, ҳақиқий муштлашиш бормоқда эди. Гоҳ қўндоқ ярқирар, гоҳ пичоқ тифи ялтирас, баъзан найза ишга тушарди» (*Иброҳим Раҳим. Мангулик қўшифи*, 105—106 бетлар).

Қиссадаги бундай ўринлар услубий хилма-хилликларнинг ички бутунлигини таъминлашга ёрдам берган.

Адиб оловли йиллар воқеаларини ҳақиқий гавдалантириш ниятида миллий колоритдан муваффақиятли фойдаланган. Асарда ўзбек ҳалқининг санъатсеварлиги, хушчақчақлигига алоҳида ургу берилган, шу руҳ сингдириб юборилган ўринлар талайгина. Қиссада тасвирланишича, янги келган жангчиларни кўргани борган Комилов «Бутазорда газетадан ёзилган катта дастурхон, усти тўла қуруқ мева, унинг атрофида дутор, танбур... доира...» (*Иброҳим Раҳим. Мангулик қўшифи*. 83-бет) кўради. Ёзувчининг ўз қиссасида бундай деталларни қўллаши, шубҳасиз, асардаги некбинликни яна-да кўчайтирган.

Шунингдек, Иброҳим Раҳимнинг «Мангулик қўшифи» қиссасида «Дон тўп ва пулемёт ўқидан шавладай қайнар, дарёга яқинлашиб бўлмасди», «Доннинг қуйи оқимини кечиб ўтган душман қўшинлари «пона»сининг наштардай ўткир, бигиздай нишли учи Сталинграднинг чап қанотида Волга дарёси соҳилига санчилгани ҳақида хабар олинди», «Комилов фляга оғзини берқигиб, уни ёнига қўйди-да, қўлидаги кружкани гўё алёр айтган соқийлардай икки қўллаб Маринага тутди», «Тепаликнинг энг чўққисида, мисоли дўппидай жойда Комиловнинг ўзи билан ўн бир фаол найза қолган» каби ҳолат ва манзараларни ёрқин, жонли гавдалантирувчи ифодалар кўплаб учрайди. Бундай ўринлар асаннинг жозиба кучини оширади, китобхонда оловли йиллар — уруш даҳшатлари тўғрисида ёрқин таассурот қолдиради, уларни ҳар доим некбин бўлишга ундаиди.

Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳим ҳам уруş йилларида

ҳар жиҳатдан тобланган жангчи-ёзувчиларимиздан. У уруш йилларида ҳам, урушдан кейинги йилларда ҳам кишиларни ватанпарварлик руҳида тарбияловчи ёвузликка қарши битилган асарлар яратишда давом этди. Унинг «Мангулик қўшиғи» қиссаси ёзувчи ижодида ана шу соҳадаги муваффақиятлардан бири бўлиб қолди.

Иброҳим Раҳимнинг ўзбек қиссачилигига ҳисса бўлиб қўшилган энг сўнгги асари «Ёшлиқ қайтиб келмайди» («Юлдузча» нашриёти, 1989) бўлиб, мазкур қиссасида ўз ҳаёт йўлига нуроний ва табаррук ёшида нигоҳ ташлаб, кейинги йиллар назари билан қараганига гувоҳ бўламиз.

Нуроний адид ўзи кўрган, бошидан кечирган воқеаларни хотирлаш орқали ўзи ва тенгдошлари, қишлоқдош ва әлдошлари, қолаверса, бутун фарғоналикларнинг қисмати, тақдирини ёритиб беради.

Асарда ёзувчи ҳаётдан эрта кўз юмган отаси, муштипар онаси, акалари ва бошқа ҳамқишлоқлари образларини чизади. Қисса воқеалари Маҳмудхўжа ота образи орқали ривожлана боради. У ҳамиша одамларнинг ғанини ейди. Қишлоқнинг бош маслаҳатгўйи, мучалчиси, доно одами — шу киши. Ёш Иброҳимжоннинг туғилган куни ва ойини ота ўзининг фавқулодда тиҳиқ хотираси билан аниқ айтиб беради. У — қишлоқ аҳлининг жонли қомуси.

Адид отадан эрта етим қолган болаларнинг одам бўлиб сёққа туришларида ўз қўлидан келган барча заҳматларни аямаган онаси Тўхтабиби қиёфасини катта меҳр билан чизиб берган.

Муаллиф ўтмишдаги ҳаёт жуда қийин, машаққатли бўлишига қарамай, одамлар орасида ҳукм сурган инсоф, диёнат, меҳр-оқибат, саховат, турли ажойиб халқона анъана, урф-одатларни болаликнинг равshan кўзлари билан жонли акс эттиради. Айниқса, халқ тўйи — Наврўз, баҳор байрами манзараларига доир лавҳаларни чизганда адид шоир бўлиб кетади. Қорхат ўйини, унинг шартлари, биринчи қордай оқ, беғубор туйғулар... тасвири китобхонда ўчмас таассурот қолдиради.

Бундан ташқари, қишлоқдаги болаларнинг заводчиқаришлари, қизлар мактаби, отин ойи қўлида таҳсил кўрган ёш Иброҳимжоннинг Отахўжаев муаллим дарсларидаги муваффақияти лавҳалари илҳом билан тасвирланган.

Иброҳим Раҳим зиёли сифатида мустабид сиёsat,

қатағон йиллари ва қурбонлари ҳақида ҳам ўз холис нуқтаи назарини, ўша йилларнинг гувоҳи сифатидаги фикр-мулоҳазаларини билдирадики, бу ҳозирги ёш авлод учун ғоят аҳамиятлидир. Чунончи, муаллиф ёзади: «Инсоф билан айтиш керак, ўша қулоқ қилиб юборилганларнинг кўплари «қулоқ»лар даражасидаги текинхўрлар эмасдилар. Ўз кучи билан кун кўрадиган, ўзига тўқ, ўрта ҳол деҳқонлар эдилар. Улар «кўпга келган тўй»га қўшилиб кетдилар...

Давлат сиёсатидаги салгина янглиш, тўғри сиёсатни амалга оширишда юз берадиган кичкина хато эл-элатларга, меҳнаткаш оммага, ҳатто бутун бошли мамлакатга қанчалар зарар келтиришини ўз кўзимиз билан кўрдик» (*Иброҳим Раҳим*. Ёшлиқ қайтиб келмайди. 60—68-бетлар).

Шу йўсинда саводсизликни тугатиш мактабларининг ташкил топиши, биринчи радио, биринчи телефон, биринчи газета, ёш ўқитувчи Иброҳимнинг биринчи мақоласи каби ўша даврдаги барча янги ҳодисаларнинг пайдо бўлиши жараёнидаги мashaққатлар, кураш йўли содда ва самимий тасвирлаб берилади.

Иброҳим Раҳимнинг адабиётга кириб келиши, атоқли санъаткорлар билан танишиши, мазкур давр ҳақидаги таассусротлари ҳам ўқувчини лоқайд қолдирмайди. «Шахсга сифиниш даврининг ўша йилларида журналистикамиз ва адабиётимиз, айниқса, фикрловчи зиёлиларимиз катта жабр кўрди. Отажон Ҳошим кетидан Фитрат, Аъзам Аюб билан Муҳаммад Ҳасан, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир ва Маннон Уйғур сингари маданиятимиз устувлари қамаб юборилди. Алалоқибат ҳалқни қамраб бўлмас экан, ҳалқ енгилмас экан. Кўрдик, билдик, ишондик...», деб ёзади муаллиф ўз хотираларида.

Асарнинг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Иброҳим Раҳим ушбу қиссани яратар экан, ташкилотчи, ўюстирувчи, адабиётдаги, бадиий мақоланависликдаги яхшилик куртакларини қўллаб-қувватловчи ижодкор сифатида иш кўрган. Шу жиҳати билан ҳам Иброҳим Раҳим хотиралари ўз тенгдошлари эълон қилган айrim хотира қиссаларидан фарқ қиласди. «Ёшлиқ қайтиб келмайди»да муаллиф образи марказий шахс — «қаҳрамон»га айлантириб юборилмаган. Бу камтаринлик адиб хотираларини безаган, асарга нисбатан алоҳида қизиқиши оширган.

Хуллас, Иброҳим Раҳимнинг ушбу хотираларини ўқиб, шундай хаёлга борасиз: болаликни эсларкан, одам ўзини енгил сезади, қалбининг йиллар ғуборидан тозаланаётганини ҳис этади.

Демак, ёзувчи Иброҳим Раҳим ўз қиссаларида ҳам даврнинг муҳим муаммоларини кўтариб чиқишга, замондошлар образларини яратишга, тезкорликка ва ҳозиржавобликка итилди. Бу соҳада у асарда шакл ва мазмун бирлигига эришиш устида маҳорат билан ишлаганда, услугга сайқал бериш мақсадида тинимсиз меҳнат қилганда муайян муваффақиятларга эришди. Унинг «Ҳилола», «Оловкор», «Мангулик қўшиғи», «Ёшлик қайтиб келмайди» каби қиссалари бу хulosани яққол тасдиқлайди... Бинобарин, бадий кашфиётлар яратишга ва услубнинг мукаммалигига эришиш ёзувчидан катта маҳорат ҳамда заҳматга тўла меҳнатни талаб қиласди. Мазкур хulosанинг ҳаққонийлигига Иброҳим Раҳим романларининг мазмун-моҳиятини, услубий йўналишларини таҳлил қилиш асосида ҳам иқрор бўлиш мумкин.

## РОМАНЧИЛИКДАГИ ИЗЛАНИШЛАР

50-йилларнинг ўрталари ва 60-йилларнинг бошларида роман жанрининг умри тугаб бораётганлиги тўғрисида жаҳон миқёсида баҳслар кетаётган бир даврда ва 60—70-йиллар адабиётимизнинг ўрта авлоди вакиллари Асқад Мухтор, Сайд Аҳмад, Ҳамид Гулом, Шуҳрат, Мирмуҳсин, улардан кейинроқ адабиётга кириб келган Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировлар қаторида Иброҳим Раҳим ҳам бу жанр билан астойдил шуғуланди, муқим туриб ижод этди. «Туғилиш», «Давр менинг тақдиримда», «Чинор» (Асқад Мухтор), «Уфқ» (Сайд Аҳмад), «Машъал», «Бинафша атри» (Ҳамид Гулом), «Шинелли йиллар» «Олтин зангламас» (Шуҳрат), «Умид», «Меъмор» (Мирмуҳсин), «Улуғбек хазинаси», «Диёнат», «Қўҳна дунё» (О. Ёқубов), «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Юздузли тунлар» (П. Қодиров) каби асарлар ўзбек романчилиги тараққиётини янги босқичга кўтарди. Роман кишиларнинг эзгуликка, баҳтга, тинчликка, ижодга, эркин ва ижодий меҳнатга интилишини акс эттириб, янгилана ва ривож топа борди.

Узбек романчилигининг янги босқичга кўтарилинида, шубҳасиз, Иброҳим Раҳимнинг ҳам муносиб улунн бор. Унинг «Чин муҳаббат», «Ихлос», «Тақдир», «Фидойилар», «Тинимсиз шаҳар», «Одам қандай тобланди», «Оқибат», «Генерал Равшанов», «Довон» каби асарлари ўзбек романчилиги тараққиётида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Иброҳим Раҳимда бошқа жанрлардаги асарларида айта олмаган дардини ўз романларида айтишга интилиш кучли. Шунинг учун ҳам бошқа жанрлардаги асарларига нисбатан унинг романлари теварагида қизғин тортешувлар, баҳс-мунозаралар бўлган, фикрлар билдирилган. Айниқса, «Чин муҳаббат», «Ихлос», «Тақдир», «Одам қандай тобланди», «Генерал Равшанов» ва бошқа романлари ҳақидаги кўплаб адабиётчиларнинг қарашлари фикримизнинг далилидир.

Энг муҳими, адаб нимани қаламга олишни, давр учун нима зарурлигини яхши билади. Асқад Мухтор айтгандек, «воқеада воқеа бор. Ёзувчи учун унинг энг маънолиги керак. Чунки у воқеанинг ўзини ёзибгина қўя қолмайди, унинг моҳиятини очади. Иброҳим Раҳимда ана шундай воқеаларни танлашга алоҳида дид бор. Унинг ўзи асарлари учун танлаган барча воқеа, материал ва мавзулар даврнинг энг муҳим фазилатларини— дўстлик кучини, одамлардаги янги маънавий сифатлар кучини очиб берадиган манбалардир» («Қишлоқ ҳақиқати», 1976 йил 12 ноябрь).

## ЗАМОНАВИЙЛИК — ЕТАКЧИ МАВЗУ

Иброҳим Раҳим романлари тўғрисида гапирганда, айниқса, унинг «Ихлос» романи ҳақида сўз борганда, «Ҳаёт булоқлари»ни эсламай ўтиб бўлмайди. «Ҳаёт булоқлари» ёзувчининг роман жанридаги илк уриниши эди. Шунга қармай, «И. Раҳим бу асарида 50-йилларнинг бошларидағи қишлоқ ҳаёти учун бениҳоя долзарб бўлган масалани кўтариб чиқди. Уруш даврида қаттиқ талафот кўрган халқ хўжалигининг кўпгина участкалари қаторида жамоа хўжалиги қурилиши ҳам жиддий ислоҳотларга муҳтоҷ экани тинч қурилиш йилларида аён бўлиб қолди. Жамоа хўжалигининг иқтисодий асосларини тиклаш ва деҳқонлар ҳаётини тубдан яхшилаш

учун майда қишлоқ хўжалик артелларини йириклиштиш юзасидан катта тадбирлар амалга оширила бошланди. Жамоа хўжаликлари ҳаётидаги ана шундай муҳим ўзгаришлар «Ҳаёт булоқлари» романининг мавзу муンдарижасини белгилаб беради.

Ўз ихтисоси бўйича журналист бўлган И. Раҳим 50-йиллар қишлоқ ҳаётидаги янгилик куртакларини тез пайқаб, уларни ҳаётий — конкрет образлар орқали ифодалашга интилади ва шу мақсадда роман асосига очерк жанрининг бадиий-ғоявий принципларини қўяди. Натижада «Ҳаёт булоқлари» воқеликни чуқур бадиий идрорк этувчи, тўлақонли образлар ва бадиий умумлашмаларга бой асар даражасига кўтарила олмайди» (Ўзбек совет адабиёти тарихи. III том 1-китоб, Т., «Фан» нашриёти, 1972, 15-бет). Бунга асарда конфликтнинг этишмаслиги, характерларнинг схематиклиги, композицион тарқоқлик ва изчил сюжетнинг йўқлиги ҳам сабаб бўлган.

Биринчи уриниш ҳар доим ҳам муваффақиятли бўлавермагандек, Иброҳим Раҳимнинг дастлабки йирик асари «Ҳаёт булоқлари» ҳам муваффақиятсиз чиқди. Шу тариқа, ёзувчи ўзининг бу романи материалы асосида «Ихлос» романини яратар экан, уни тубдан қайта ишлади.

Иброҳим Раҳим учун конфликтсизлик назарияси сарқитларини бирданига бартараф этиш анча мушкул эди. Бу жиҳатдан унга Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи қўл келди. Унда урушдан кейинги ўзбек адабиётида юзага келган илгор тенденциялар мужассамлашган эди. Ҳужжатли тасвирдан бадиий умумлаштиришга ўтиш, халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришда жонбозлик кўрсатган фидокорлар образини яратиш, қишлоқ кишилари ҳаёти ва онгига юз бераётган силжишларни кўрсатиш, хотин-қизларнинг очлавий ва майший турмушда, меҳнат ва кураш жабҳасида олдинги ўринга чиқиб бораётганини акс эттириш каби тамойиллар биринчи марта ана шу романда кўзга ташланади. Шу жиҳатдан Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи «Синчалак» (Абдулла Қахҳор), «Давр менинг тақдиримда», (Асқад Мухтор), «Уфқ» (Сайд Аҳмад), «Чўлга баҳор келди» (Раҳмат Файзий) ва ўзбек прозасининг бошқа бир неча салмоқли намуналари қатори Иброҳим Раҳимнинг «Ихлос» романининг вужудга келиши учун ҳам замин ҳозирлади.

Бундан ташқари, Иброҳим Раҳим «Ҳаёт булоқлари» романиниң қайта ишлагунгача бўлган даврда ўзининг «Ҳилола» қиссасидан тортиб кўплаб проблематик очеркларида халқимизнинг миллий ифтихори саналган пахта ва унинг толмас бунёдкорлари ҳаёти ва меҳнатини ҳаққоний г’авдалантирган ёзувчи сифатида танилган эди. Шу боис ёзувчи Борис Галич тўғри таъкидлага-нидек, «Иброҳим Раҳимнинг «Ихлос» романининг воқеалари бир районда, ҳатто, кўпинча биргина катта қишлоқда бўлиб ўтса ҳам сўнгги йиллардаги муҳим воқеаларнинг умумлаштирилган типик манзарасини яратади» (Маҳорат мактаби, 589-бет).

Иброҳим Раҳим «Ҳилола» қиссасида бўлгани каби бу романда ҳам ўзбек хотин-қизлари ижтимоий ҳаётда катта куч эканлигини бадиий ифодалашга бел боғлайди. Шунинг учун ҳам асар марказида Саодат Муродова образи туради. Саодат Муродова ёш бўлишига қарамай, республикадаги қолоқ Янгичек туманига биринчи раҳбар қилиб сайланади. Районда янги раҳбарнинг ҳар бир ишига синчиклаб назар солишади, ҳамма бу аёл оғир ва мураккаб шароитда қандай иш тутиши билан қизиқади. Саодат буни яхши тушунади, шунинг учун ҳам айниқса, калтабин шахсларга дуч келганда ўзига ўзи шундай далолат беради: «Ўзингни тут, Саодат, кишиларни шубҳага солма, сен уларнинг ҳаммасига бир кўз билан қарайдиган кишисан»<sup>1</sup>. Шу руҳ билан асар давомида Саодат характерини теран ифодалашга, унинг такрорланмас, образини яратишга хизмат қиласиди. Айни вақтда китобхон романнинг бошидан охиригача Саодатга меҳр қўяди; ҳамдард бўлади, у дуч келган қийинчиликларни чуқур ҳис этиб туради — қискаси, севимли қаҳрамони билан бирга яшай бошлайди.

Ёзувчи Саодат образини яратар экан, унинг характерига хос барча хусусиятларни бир мөъёрда очишига, жонли инсон қиёфасини беришга ҳаракат қиласиди. Муродова янги вазифага ўтгандан сўнг унинг ёлғизлидаги ҳолати шундай тасвирланади: «Ёлғизлик қурсин, ёлғизга қоронги тунда шабада ҳам довул бўлиб тую-

<sup>1</sup> Иброҳим Раҳим. Асарлар, I том, Т.,Faфур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 15-бет. Бундан кейин шу китобдан келтирилган кўчирмаларни саҳифаларини қавс ичida кўрсатамиз.

лар экан. Раъно ёнида бўлса ҳам ҳарна эди... Саодатнинг кўзларидан баҳор ёмғирининг томчилариdek ёш томиб кетди. У шоҳи рўмолчаси билан артган сари кўз ёши қўйилиб келаверди.

«Уят эмасми! — деди Саодат ўзига-ўзи. — Янгичекда йиғлоқи раҳбар деган ном чиқармоқчимисан? Бос ўзингни!» (28-бет).

Романинг бутун мазмун-моҳияти пахтачиликдаги янги технологик усулларни жорий этиш тарафдорлари ва унга тўсқин бўлган консерватив кучлар ўртасидаги конфликт асосида очила боради. Албатта, бу кураш мавҳум тушунчалар йўли билан эмас, балки характерларнинг, ҳаётга турлича муносабатда бўладиган хилма-хил одамларнинг тўқнашуви орқали давом этади. Яъни бу тўқнашув Саодат Муродовага ҳаммаслак жамоа хўжалиги раиси, сobiқ фронтовик Комилжон, шу хўжалик аъзоси Анорхон, монтёр йигит Ҳайдар каби ўз қалбининг бутун ҳароратини, билак кучини, фикри-ёдини ишга бағишлигарни кишилар билан МТС директори Зуннунов, сobiқ раис Умарали, чойхоначи Фози франг сингари амалпараст ва шахсиятпараст кимсалар ўртасида боради. Ундай кимсаларни сobiқ туман раҳбари Давронов чирмовиқда қиёс этади:

«Муродова қараб турди-да, давом этди:

— Кўнглингизга бошқа гап келмасин, ўртоқ Давронов. Сиз Янгичекнинг паст-баландини биласиз. Бу ерга кўп хизматингиз сингган. Қолаверса, районни сакраш жойига келтириб кўйган одамларни биласиз. Шу жойдан қандай сакрашни ўйлаб юрган бўлсангиз керак. Ана шу фикрларингизни айтсангиз, юкни кўплашиб кўтариб, биргаликда сакрасак.

— Сакраш учун, — деди Давронов, — Янгичек ниҳолларини чирмовиқдан тозаланг.

Муродова беихтиёр Давроновга қаради:

— Чирмов?

— Ҳа, чирмов. Мен шунча йил қидириб, ниҳолларни бўғиб турган чирмовни топдим-у, лекин ниҳолларни ундан ажратиб ташлай олмадим. Кучим етмади. Қаттақишлоққа борсангиз, ниҳолни ҳам, чирмовни ҳам кўрасиз. Томири ўша ерда» (33—34-бетлар).

Дарҳақиқат, шундай. Муродова туманга келгандан кейин «чирмовиқлар» васвасага тушиб қолишади. Мана уларнинг суҳбатига бир қулоқ тутинг-а:

— «— Опамиз, қалайлар! — деб сўради Умарали кинояомиз.

— Дуруст, Муродовами? Ҳозирча хотин-халаж ишлари билан банд.

— Эшитишимча, сизларни жуда жингиртоп қилаётган эмиш.

— Ҳа, кадрларни бошқатдан танлар эмиш.

— Одам отмидики, уни бир зумда тишини кўриб, сафирига қараб танлаб ола қолса... «Зуннунов, сен у ёққа тур, Умарали сен бу ёққа тур...» дегани эмасми шу?.. Ишига қарамай, тишига қарайдиган бўлса, албатта, унга Зуннунов эмас, Комилжон, Умарали эмас, Анорхон ёқади. Комилжон бутун бошлиқ МТСингни ҳам сотиб олмоқчи бўлиб юрибди.

— Васваса қилмасангиз-чи, Умар ака, — деди Зуннунов.

— Нега васваса дейсан мени, Берди. Комилжонлар Муродованинг қўлтиғида тек юрибди, дейсанми? Оғзидан «шахмат», «квадрат», «илғор метод» деган гаплар тушмаяпти. Қўш хўжайниликдан доғман, деганини эшитмабсан. Унинг шахмати оёққа туриб кетса, Зуннуновнинг мағзаваси чиққани! Давроновга кавлаган чуқурингга ўзингни ҳам итариб юборишмасин тағин» (36—37-бетлар).

Шу тариқа Зуннуновнинг кўнглига ғулгула тушади, энди қандай қилиб бўлмасин Саодатни қўлга олишга, рўёбга чиқмай қолган орзу-армонини рўёбга чиқаришга, яъни унга уйланиб, олиб, ўз режаларини амалга оширишга тиш-тироғи билан ҳаракат қиласди. Шу боис улар ўртасидаги зиддият анча пинҳоний тус олади, ички коллизияларда берилади. Зуннунов қиёфасида ўз шахсий интилиши йўлида ҳар қандай пасткашликлардан қайтмайдиган фирибгар кимсаларга хос хусусиятлар мужассамлашган. Муродова қаршисида у турли кўринишларда гавдаланади: гоҳи қўрс, гоҳи мулоҳим... Шунинг учун ҳам Саодат кўра-била туриб унинг қармоғига илинади, яъни Саодат МТС директори Зуннуновга — қўйнида илон сақлаб юрган муноғиқ бир кимсага турмушга чиқади. Унинг шундай одам билан оиласвий турмушни йўлга қўйишга уриниши охир-оқибатда беҳуда кетиши табиий эди. Албатта, Саодатнинг бу хатоси—унинг келажакка умид қўзи билан қарashi ва юксак инсоний сифатлари билан боғлиқ. Чунки Саодат Зуннуновга турмушга чиқиб, умум иши йўлидаги мушкуллик

ва чигалликларни юмшатмоқчи, эри Баҳодирнинг Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлиши натижасида отасиз қолган қизи Раъони баҳтиёр қилмоқчи, қалби ўксик онасининг кўнглини тўлғазмоқчи эди...

Лекин Саодат шахсий турмушдаги кўпгина кўнгил-сизликларга қарамай, юксак маъсулиятли вазифада ўзининг иродалилиги, донолиги ва маънавий гўзаллиги билан жасорат кўрсатиш учун имкон топади ва қувончга эришади. Бу қувонч Саодат Муродова каби янгилик жонкуярларидан бири бўлмиш Комилжоннинг асар сўнгидаги ҳолатида янада ёрқинроқ акс этган. Пахтакорлар қурилтойига келган Комилжон Одилов пойтахти мөҳмонхона деразасидан томоша қилар экан, кўнгли галибона фараҳли туйғуларга лиммо-лим тўлади: «У ҳозир нимани орзу қилмасин, кўнглидаги шу орзуга қўли етадигандай, рӯёбга чиқара оладигандай эди. Ҳозир унинг қўли гўё қанот эди, назарида қаерга деса, шу ерга етарди. Тезроқ уч, Комил, сени Каттақишлоқ кутмоқда! Тезроқ уч! Ваъдага вафо, ихлос қўйган ишларинг ҳақ йўлдаги хамма тўсиқларни енгиб ўтишда сенга ёрдам беради» (324-бет).

Роман яратилган дастлабки йиллардаёқ кўплаб адабиётчиларнинг турли-туман фикрларига сазовор бўлган эди. Улар асарнинг умумий салмоғини камситмаганлари ҳолда ўз мулоҳазаларини эркин баён этишганди. Бу жиҳатдан А. А. Садовскийнинг 1959 йили ўзбек адабиёти муҳокамаси чоғидаги чиқиши ниҳоятда характерлидир. Ўшанда у шундай деганди: «Мендан олдин ўртоқ Субоцкий сўзлади. У, ушбу романда («Ихлос»да— Э. Х.) конфликт деярли йўқ, коллизия жуда бўш, чунки Саодатнинг кимга қарши курашиши кераклиги ҳам равшан эмас, хўжалик раиси Одиловнинг кимга қарши кураш олиб бориш кераклиги ҳам маълум эмас, дейди.

Менимча, бу унчалик тўғри эмас, чунки романда конфликт бор» (Маҳорат мактаби, 331-бет), — дея ўз фикрини асослаб, А. М. Субоцкийни ҳақли равишда танқид қилади ва асарнинг жуда ажойиб эмоционал мазмунга эга эканлигини таъкидлайди.

Айниқса, ўшанда Саодат образининг муваффақияти тўғрисида В. А. Ситин, Н. А. Асанов, Б. Галич ва бошқалар жушқин фикрлар билдиришганди. Қейинчалик бу образ ҳақида ёзувчи Ҳамид Фулом шундай ёзган эди:

«Муродова образининг муваффақиятли чиқишига даставвал шу нарса сабаб бўлдики, ёзувчи ижоднинг

И б р о х и м  
Рахим (биринчи  
қатор, үнгдан  
иккинчи) ўзбек-  
истонлик  
жангилар ораси-  
да



И б р о х и м  
Раҳим (биринчи  
қатар, чапдан би-  
ринчи) санъаткор  
зийнлілар билан



Р а х м а т  
Файзий, Ҳамид  
Ғулом, Иброрҳим  
Раҳим



И. Рахим,  
К. Муртазов,  
В. Зохидов СУХ-  
бати



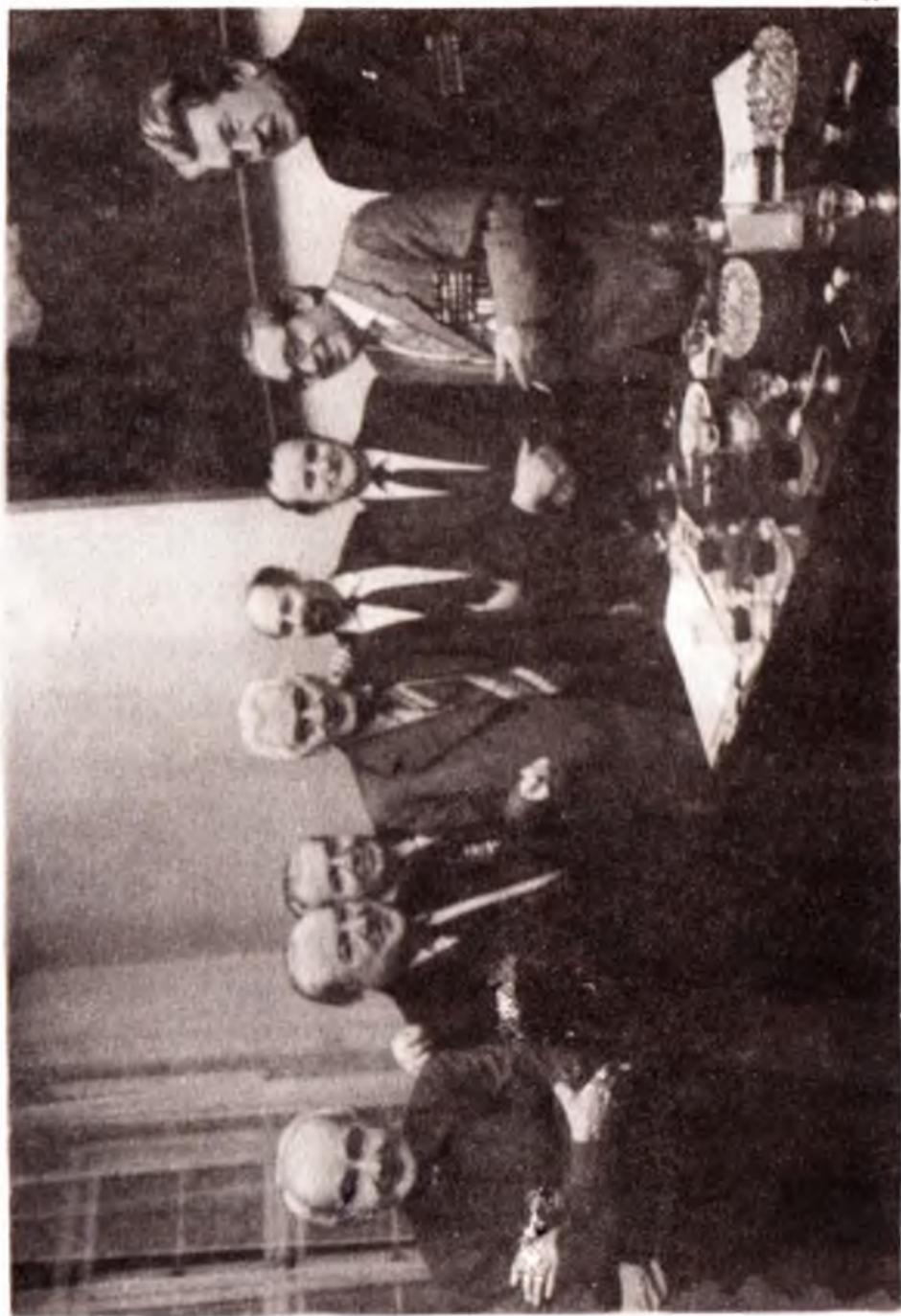
И ж олж ор  
дүстлар учрашуви



Адилазар  
давраси



Фронтпощад  
гурни



Ёзувчи анди-  
жонлик китоб-  
хонлар билан  
мулоқотда



қийин йўлини танлади, роман қаҳрамонини мураккаб тақдирли, мард кишилар ичидан топди. У ҳаётда ўзи кўрган Муродованинг типик бадиий инъикосини кашф этди. Муродова турмушда ҳам, ишда ҳам бир қанча қийинчиликларга дуч келади. У адолатсизликларга қарши ўт очади. У ўз маънавий, ахлоқий принциплари ҳақлигига астойдил ишонгани, ишга садоқатли бўлгани учун ҳеч нарсадан ҳайиқмайди, мардона курашади. Шахсий ҳаётидаги бахтсизлик, душманларнинг хусуматлари, йўлига ғов бўлган ўтмиш сарқитлари Муродованинг иродасини бука олмайди. У ўз ихлосига содиқ бўлиб қолади. Барча машаққатларни енгади ва янги ҳаёт қурилишига ҳисса қўшади» («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1966 йил 28 декабр).

Юқорида номлари тилга олинган роман қаҳрамонлари қатори кекса пахтакор Эрназар ака, урушдан сўнг Ўзбекистонда яшаб қолган Татьяна Васильевна, молбоқар Дадажон, механизатор Содиқ ва бошқаларнинг қиёфалари хотирамизда сақланиб қолади.

Роман ҳақида тўлақонли фикрлар билан бирга унча пишиб етилмаган фикрлар — мулоҳазалар ҳам учрайди. Айтайлик, «Иброҳим Раҳим» адабий портрети авторлари Маҳкам Маҳмудов ва Бекмирза Маҳмудовлар қуидагича ёзишади:

«Бу романда бир камчилик кўзга ташланади. Анорхон билан Ҳайдар ўртасидаги муҳаббат лавҳалари табиий, ишонарли чиқса-да, раис Комилжоннинг Татьянага уйланиши кўпчилик китобхонларни ишонтирмади. Бу севги характерлар хатти-ҳаракатидан, шарт-шароит мантиқидан келиб чиқмаган. Айниқса, Комилжоннинг қари онасининг бу ишга қаршилиги осонгина, енгилелпи ҳал этиб қўйилган. Одатда эса ундан бўлиши, айниқса, кексалар янгиликка бўйин товламасликлари ойнадек равшан» (М. Маҳмудов, Б. Маҳмудов. Иброҳим Раҳим, адабий портрет. Т., Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 55-бет).

Тўғри, романда шундай воқеаага дуч келамиз. Бироқ уни юқоридаги сатрлар муаллифлари каби шубҳа билан баҳолаш мумкин эмас. Чунки ҳаётда Комилжон билан Татьянага ўхшаш тақдирлар кўп ва улар бошқа бадиий асарларда ҳам учрайди. Масалан, Саид Ахмаднинг «Уфқ» романи қаҳрамонлари — бир бор севгида оғзи куйган Дилдор билан уйланмаган йигит — Холматжон тақдирлари «Ихлос» романни қаҳрамонлари

тақдирига жуда яқин туради. Бундай мисолларни кўп-лаб келтириш мумкин. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, Иброҳим Раҳим «Ихлос» романида Комилжон билан Татьяна орасидаги муҳаббатни, уларнинг чин севгисини етарли даражада далиллай олган.

Тўғри, романда ўқувчини шубҳага соладиган ўринлар ҳам йўқ эмас: асар қаҳрамонларидағи ўзгариш, улғайишни кўрсатишида муаллиф далиллари баъзан меъеридан ошиб кетади, айрим ўринларда эса ёзувчи-нинг нияти ўта ошкор бўлиб қоладики, бу камчиликлар асосан асар поэтикаси билан, бошқача қилиб айтганда, ифода усули билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Бу эса, шубҳасиз, романда ҳали унча такомилга етмаган бадиий-публицистик услубнинг ҳукмрон бўлганлиги билан белгиланади. Албатта, ёзувчи айрим ҳолларда бошқа услубий йўналишлардан ҳам фойдаланган. Айтайлик, Саодат билан Зуннуов ўртасидаги муносабатлар драматик лавҳаларга бой бўлса, Ҳайдар билан Анорхон муносабатларида улар севгиси тасвирида романтик бўёқлар бўртиб туради ва ҳоказо...

Хуллас, қишлоқ темасида ёзилган «Ихлос» романни Иброҳим Раҳимнинг романчиликдаги дастлабки муваффақиятли қадами бўлди. Бу муваффақият адибга келгусида прозанинг йирик жанрида кўплаб асарлар битишга қанот бағишлиди, илҳом билан ҳормай-толмай тер тўкиш имконини берди.

\* \* \*

Иброҳим Раҳим кейинги ҳаёт материалларини тадқиқ этиш натижасида 1963 йили ўзининг «Тақдир» романини ёзди. Адиб бу романнида бир трассадаги меҳнат жараёнини кўрсатиши орқали Ўзбекистонда газ саноатининг вужудга келиши ва ривожланиб боришини акс эттирган.

Маълумки, Иброҳим Раҳим аввалроқ ёзган қиссаси—«Оловкор»да ҳам шу мавзуга қисман киришган эди. Ушбу қиссанинг биринчи қисмида Ҳусанжон исмли боланинг қийин, машаққатли саргузаштлари тасвирланган бўлса, иккинчи қисмида—Ҳусанжоннинг янги ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали ёзувчи (у техникумда ўқийди ва газчилар сафига қўшилади) газчилар ҳаётини ёритиб ўтган эди. Бироқ бу кичик қисса ҳажмида иккита мустақил ҳаёт материалини бериш мумкин эмаслигини сезган

адиб, ўзининг «Тақдир» романида қиссада қисман акс этган газчилар ҳаётини кенг кўламда кўрсатиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди

Бу роман кўламлилиги ва кўп планлилиги жиҳатидан ҳам, конфликтларининг — тўқнашувларнииг ҳаётйлиги ва кескинлиги жиҳатидан ҳам адабнинг бошқа асарларидан ажралиб туради.

Романинг бош қаҳрамонлари — эр-хотин Дадашевлар ўз тақдирларини замон, жамият тараққиёти билан узвий боғлаган геологлардир. Бу хислат кўпгина ишлаб чиқариш романлари қаҳрамонларидай уларга зўрлаб ёпиширилган бўлмай, балки уларнинг қон-қонига сингиб кетгандир.

Улар романга тайёр характер сифатида киритилган бўлиб, воқеа эр-хотинни якшанба куни вилоят раҳбари Сарваровнинг ўз қабулига чақиртирилишидан бошлигади. Сарваров геологларга газ саноатини тезроқ ва баракалироқ ишга солиш, шу йўлдаги қийинчиликларни мумкин қадар кам давлат маблағи сарфлаган ҳолда барча муаммоларини ҳал қилишни топширади. Бу муаммо асардаги конфликтга ҳам асос бўлади.

«Тақдир» романида, — деб ёзди адаб ижоди бўйича тадқиқотлар олиб борган Ю. Ражабов, — конфликт ривожи ички динамика, образлар тараққиёси ва табиий оғатларни енгиш учун бўлган кураш билан белгиланади» (Ю. Ражабов. Проза Ибрагима Рахима (конфликт и характер). Автореферат, Самарканд, 1972, 15-бет).

Конфликтнинг шаклланишида газ олишни тезлаштириш муаммоларини илмий ҳал этишга бўлган турли муносабатлар — қарашлар кураши ҳам маълум роль ўйнайди. Эр-хотин Дадашевлар шу муаммога даҳлдор бўлган бошқа геологлар — Нодиров ва Ҳазратовлар ҳам умумий вазифа — газ конларини тезроқ топиш ва улардан тезроқ фойдаланиш учун кураш олиб борса-да, бу муаммони ҳал қилишда улар ўз мустақил қарашларига эга. Олимнинг ўз мустақил қарашлари бўлиши яхши, албатта. Бироқ романда ҳаракат қилаётган қаҳрамонлар ўз қарашларини ҳимоя қилиб чиқишиларининг нозик жиҳатлари бор. Гап бу ерда тажрибалар учун сарф бўладиган давлат маблағлари, унинг миқдори ҳақида кетаркан, бу масалада янгилишиш илмнинг бир муаммосида янгилишиш билан тенг эмаслигини таъкидлаб ўтмоқ зарур. Ҳаёт ҳақиқати, тараққиёт тақозоси бу муаммоларга ҳамжиҳатлик билан ёндошишни талаб

қиласи. Буни Иброҳим Раҳим тўғри кўрсатиб ўтган. Замонавий мавзуга бағишланган романлар қимматини баҳолаётганимизда, уларни бошқа асарлар билан солишираётганимизда шу жиҳатларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Зоро, очерк ҳаёт разведкачиси сифатида ҳаёт муаммоларини ҳал қилаётганда, ундаги иқтисодий муаммоларнинг ечимини эътибордан соқит қилиб бўлмаганидай, бадний-публицистик руҳдаги романларнинг ҳам мана шу каби ўринларига диққат қилмоқ зарур. Иброҳим Раҳим дастлабки асарларидаёқ бутун диққат-эътиборни шундай масалаларга қаратган эди. Шу жиҳатдан адабнинг «Тақдир» романи ибратомуз аҳамиятга молик.

Дарвоҷе, асар қаҳрамонининг ишчанлик, фаоллик ва юксак фуқаролик қадр-қиммати сингари белгилари анкета маълумотлари эмас. Улар декларация қилинмаган, балки қаҳрамоннинг ҳаракатлари, ўйлари, кинояли ва жонли нутқи, турли муносабатлар билан олиб борган мунозаралари орқали кўрсатилган, гавдалантирилгандир.

Дарҳақиқат, Бухоро гази бир пайтлар бепоён ҳавзаси, беҳад катта зонаси билан эътиборни ўзига тортганди. Бухоро гази билан жуда кўплаб илмий-тадқиқот институтлари ва турли ташкилотлар шуғуллана бошлилаган. Роман қаҳрамони Дадашев шу ташкилотларнинг Қизилқум газ ҳавзаси ҳақидаги илмий хуносалари билан қизиқиб қолади, шу материаллар билан таниша бошлайди.

Шу иш билан банд бўлиб турганида у вилоят раҳбари Сарваровни учратиб қолади. Дадашев ишларнинг боришига қизиқсан раҳбарга Бухоро газини энг арzon, энг сифатли ёқилғи қилиб олиш мумкинлигини ўзи тўплаган маълумотлар тасдиқлашини айтади:

— «Хуроса қилиб айтганда, ўртоқ Сарваров, — дейди у, — Бухоро газини энг арzon, энг сифатли ёқилғи қилиб олиш мумкин. Мана бу қофозлар ҳам шуни исботлаяпти.

— Назарий жиҳатдан етарли қуролланиб олганингизга ишондим. Фоянгизнинг тўғрилигини аллақачоноқ айтганман, — Сарваров инструкторга мулойим боқиб гапирди. — Аммо амалий, оператив иш етишмаяпти.

— Оператив ишни нимадан бошлиашни ҳам режалаб олдим. Баъзи шарт-шароитлар мавжуд бўлса, ишлар чаққон юришиб кетади. У вақтда саноатга бериладиган

ҳар минг кубометр газнинг таннархи Саратов газидан уч-тўрт марта арzonга тушади.

— Қандай шарт-шароитлар керак экан?

— Аввало Геология Бош Бошқармаси, Халқ Хўжалиги Кенгаши Главгаз билан биргаликда, ҳамжиҳат ишлашлари керак.

Сарваров бироз ўйланиб тургач, деди:

— Тўғри айтасиз. Буларнинг ҳаммаси давлат йўли билан битадиган ишлар. Аммо сиз, ... одамлар билан алоқани яхшиланг. Қийин ишни осон қиласиган йўл — одамларнинг юрагида! Билдингизми?»<sup>1</sup>

Дадашев газ ҳавзасини геодезик разведкалардан сўнг пармалашнинг илмий асосланган методини ёқлаб чиқади. Тажрибали инженер Нодиров газ қудуқларини геодезик разведкаларсиз пармалаш кераклигини зўриб ҳимоя қиласиди. Унинг фикрича, таваккалчилик методи газни арzonлаштириш имконини беради.

Ягона Дадашева ҳам бошида Нодировнинг шу фикрига, унинг самарадорлигига ишонади ҳамда шу методни ёқлаб чиқади ва ўша метод асосида иш олиб боради.

Дадашев ҳам газни арzonлаштириш муаммолари ҳақида ўйлади. Бироқ, у Нодировлардай бунга таваккалчилик билан эмас, балки «юқори иш унуми ва таннарх пасайишининг натижаси» орқали эришиш керак деб ҳисоблайди.

Ана шундай қарама-қарши нуқтаи назарлар конфликтни ривожлантиради ва характерларни кенг йўсинда очишга имкон яратади.

Етмишинчи қудуқда ёнғин чиқади. Бунга Нодиров айбор бўлади. Буни унинг юзига солган Дадашев ҳалоллик билан Сарваровга ёнғинда ўзининг ҳам айби борлигини тан олади. Ёнғин бартараф этилади. У газчиларга кейинги ишларни изга солишда бир сабоқ бўлади. Аммо Ҳазратов шу баҳона билан Дадашевни ишдан бўшатишга муваффақ бўлади. Ёзувчи асарнинг шу ўринларида мунофиқ кимсаларнинг ҳақиқий башарасини очиб ташлайди. Китобхон романда катта ҳаётий мақсадлар сари интилиб яшовчи кишиларнинг баъзан чиғал вазиятларга тушишини, айбсиз — айбор бўлиб қо-

<sup>1</sup> Иброҳим Раҳим. Асарлар, 2-том, Т., Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 27-бет. Бундан кейин шу китобдан келтирилган кўчирмаларнинг саҳифаларини қавс ичida кўрсатиш билан киғояланамиз.

лишини яхши тасвирланганлигига иқорор бўлади. Албатта, ҳақ жойига қарор топади. Дадашев қийин вазиятларда ҳам ўз тақдирини эмас, умум ишини ўйлайди. Асарнинг кичик бир парчасида ёзуви Иброҳим Раҳим бу ҳолатни бутун борлиғида кўрсатиб беришга муваффақ бўлган:

«Ишнинг бундай тус олиб кетишини Дадашев ҳам, Ягона ҳам кутмаган эди, — деб ёзади адиб. — Дадашев ўз ишларини тўғри деб билгани учун... Сарваровдан ёрдам кутган эди... Ахир, Сарваровнинг ўзи ҳам «Сенинг ишинг кўз илғамас жойларда, одамларнинг онгидаги ўзгариш ясайди» деган эди-ку?»

Дадашев ўзига нисбатан кўрилган чорага сира ҳам рози бўлмади: «Сен бундай жазога лойиқ эмассан, аксинча, сенинг ташаббусинг қувватланиши керак».

Ягона ҳам шундай фикрда эди. Унинг ўзига берилган жазодан ҳам эрига нисбатан қилинган шафқатсизлик эзиб ташлади. Ахир, Дадашевнинг ҳар бир қадами унга маълум-ку, Дадашев бундай жазога сира ҳам лойиқ одам эмас-ку! Бу кулфат унинг она бўлиш олдидаги қувончларига зулматдай ёпирилди. Эрининг руҳий азобдан ранги сарфайиб бораётганини кўрган сайин унинг жони баттар қийналди...

Ягона эрини юпатмоқчи бўлди:

— Эртадан конторани қабул қилиб олинг. Менинг аввалги ишим яхши. Бирга ишлайверамиз. Ишда ўзимизни кўрсатсақ, ҳамма нарса унутилиб кетади, — деди.

Бу таклифдан Дадашевнинг жаҳли чиқди. Хотинининг дили оғришини билса ҳам, рост гапни айтиб қўйишни лозим топди.

— Ягонахон, ишсиз қолишдан кўрқаётганим йўқ. Бошлигар ишимнинг тақдири учун қайгураман. Ҳазратов Сарваровни чалғитиб қўйди. Натижада, Сарваров ҳаммани чалғитди. Бу масалани, шундайлигича қолдирив бўлмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда ўз тақдирилиз учун кураша олмасак нима қилиб бош кўрсатиб юрибмиз» (127-бет).

Дарҳақиқат, «Сарваров ҳаммани чалғитди». Агар у воқеани чуқурроқ ўрганганда эди, айбор кишиларни қўллаб-қувватламаган, ҳалол инсонни шундай жазоламаган бўлар эди. Аслида инсонпарвар Сарваров моҳиятини тушуниб етмаган масаланинг илдизи анча чуқур эди. Чунки Дадашев Нодировнинг маълум масалаларда ноҳақ эканлигини, ўзбилармонлигини тушунса ҳам,

ўз касбига фидойи, ҳалол, қатъиятли эканлигини ҳурмат қиласди. Нодиров ҳам ўз айини бўйнига оладиган мард одам, кимнинг раҳбарлигида бўлмасин, умушишинг олға кетишини истайдиган геолог.

50-йилларнинг охирида адабиётимиз оддий инсон—мехнат кишисини қандай тасвирлаш кераклиги ҳақида қизғин баҳслар бўлиб ўтган эди. Қаҳрамонни қандай тасвирлаш керак, уни жаҳоний муаммолар нуқтаи назаридан тасвирлаш мақбулми, ёки ўз доирасидан чиқармасдан кўрсатган маъқулми? Замондошимизда тарихнинг ривожлантирувчи кучини «кўриш» зарурми ёки якка ҳолда олинган тақдирлар ҳақида гаплашиш керакми?

Иброҳим Раҳим шу йилларда яратилган «Тақдир» романнда қаҳрамонлари образини чуқур идрок этган ҳолда ифодалаб берган. Адаб романнинг бош қаҳрамони Бардош Дадашевни фақат меҳнат жараёнида кўрсатмай, балки уни оилавий-маиший жиҳатларини ҳам қамраб олган ҳолда тасвирлайди. «Бахт нима?» деган саволга бир аллома: «Бахт — бу одамнинг эрталаб ишга, кечқурун уйга шошилгиси келиб турганидир», деган экан. Дадашев қизғин меҳнатдан сўнг, ўз севикли ёри — Ягона томон шошади. Кўпгина асарларда ёзувчилар инсонни меҳнат жараёнининг фаол қатнашчиси сифатида кўрсатаман, деб унинг шахсий-оилавий томонларини четлаб ўтадилар. Қаҳрамон нуқул меҳнатни ўйлайди, шундан завқ олади. Оила ташвиши ва қувончлари гўё унинг учун бегона. Бу ҳолда қаҳрамон том маънода бахтли бўлмаслигини ёзувчи ҳисобга олмайди. Бундай қаҳрамонлар замондошимизга тўлиқ ўрнак бўлиши қийин. Бироқ уларнинг шахс сифатидаги ижтимоий фаоллигини ҳаққоний чиқишига монелик қилиувчи салбий тамойиллар мавжудлигини мунаққид Санжар Содиқ ўзининг «Оlamни яшнатувчилар» китобида қуйидагича кўрсатиб берган: «Романнинг асосий воқеалири (газ учун кураш) содир бўлган даврда Дадашевда жиддий ўзгариш бўлганини кўрамиз. Асарнинг бошларида у Сарваровга раҳбарлик ишларида тажрибасиз эканлигини айтади, романнинг охирида эса газ трассаси раҳбарларидан бирига айланади. Бу ўзгариш қаҳрамон характери ривожининг натижаси эмас, балки муаллиф хоҳишининг самарасидир, чунки биз воқеалар оқими, характер тасвири давомида Дадашевда раҳбарлик сифатлари ортиб борганини пайқаймиз. У газчилар

орасида ҳар замонда бир кўринади-ю, уларга раҳбарлиги кўринмайди, оиласида эса хотинининг хато қилаётганини (Нодиров методини қўллаб) била туриб, унга кучлироқ таъсир кўрсата олмайди; ноҳақ жазоланганда, ўзини ва жамият манфаати учун қаратилган ишини қаттиқ ҳимоя қилолмайди... Унинг кўп ҳаракатлари характер ривожи тақозоси билан эмас, муаллиф истаги билан бўлади. Қисқаси, Дадашев характерида динамика, ўзини ўзгариувчанлик етишмайди.

...Ягонанинг ижтимоий фаолиятдаги тараққиётига ҳам, шахсий ҳаётидаги ўзгаришига ҳам фақат биттадан эпизод ажратилган. Унинг шахсий ҳаётидаги ўзгариши оналик баҳтини англаш даражасига етишдан иборат бўлган бўлса, ижтимоий фаолиятдаги ривожи Нодировнинг тезкорлик методини рад этишида кўринади. Ушбу эпизодлардан кейин биринчи қисмида ҳам, бутун иккинчи қисм давомида ҳам Ягона характерида сезиларли ўзгариш рўй бермайди. Шундай экан, Ягона характерининг динамик ривожланиш жараёни ҳақида эмас, балки қисман ўзгариши тўғрисида гапириш ўринлироқ бўлади. Ягона характеридаги ижтимоий ва индивидуал белгилар масаласига келсак, айрим ўринларда уларнинг чиндан ҳам бирликда кўринишини қайд қилиш лозим. 70-кудуқдаги портлашни эслайлик. Ягона, аввало, кишиларни ёнғиндан қутқаришни ўйлади; юз кўзлари куйса ҳам, ишни тўхтатмайди; шу билан бирга, портлашда ўзини айбдор деб ҳам ҳисобламайди, яъни ижтимоий бурчига ҳам, ўз шахсига ҳам тўғри ёндашади. Лекин бундай бирлик романда ҳамма ўринда ҳам кўринавермайди. Масалан, Дадашевлар оқлангандан кейинги Ягонанинг фаолиятида ижтимоий белгилар меъёридан ошиб кетган. Умрида биринчи фарзандини кутаётган Ягона у ҳақда ўйлаш, қайғуриш ўрнига ҳомиладорлик отпускасан олмай ишлайди... (*Санжар Содик*. Оламни яшнатувчилар. Т., Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 70—71—72-белар).

Романда конфликтнинг иккинчи йўналиши ҳам мавжуд бўлиб, бу қолоқлик билан эзгулик ўртасидаги курашдир. Бу жиҳатдан асардаги Хиёл образи диққатга сазовор. У — динамик образ. Романда унинг тақдири тадрижий ривожи орқали янги инсоний муносабатларнинг ўзига хос талқинини кузатиш мумкин. Бундан

ташқари, романда Хиёлнинг отаси — Сурхонбой ва унинг машаққатли, чигал тақдири ҳам ишонарли ҳикоя қилинган.

Умуман олганда, Иброҳим Раҳимнинг «Тақдир» романни унинг ўз замонасининг долзарб муаммоларига бадий жавоб берганини, ҳаёт ҳақиқатини ўз услубига содиқ қолган ҳолда, эпик планда гавдалантира олишини исботлади. Замон билан ҳамнафас адибнинг «Тақдир» романни адабиётимизда саноат мавзуида яратилган муҳим асарлардан бири бўлиб қолди.

Иброҳим Раҳимнинг «Тинимсиз шаҳар» романни Тошкент портретига бағишлиланганлиги билан диққатга сазовордир. Бу роман тошкентликларнинг матонат ва жасоратларига бағишлиланган Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Мақсад Шайхзоданинг «Тошкентнома», Ҳамид Ғуломнинг «Тошкентликлар» каби асарлари билан бир қаторда туради. Тошкент зилзиласи тошкентликлар учун янги бир синов бўлди. Романда зилзиладан зарар кўрган, бутун бошли шикаста шаҳарни қайта қуришда намоён бўлган кишилар матонатининг ёрқин бадиий-публицистик ифодасини кўрамиз. Дарҳақиқат, пойтахтимиз кишиларининг жасорати, олижаноб сахий қалби, муҳаббат ва дўстлик туйғулари роман сюжетининг асосий-пафосини ташкил этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Тинимсиз шаҳар» романни «Сен туғилган кун» қиссасининг еттинчи боби воқеаларидац, «Ўрик гули» кўчасидаги ҳаёт лаҳзаларидан бошланади. Қисса қаҳрамонларининг деярли ҳаммаси романда ҳаёти ва фаолиятини давом эттиришади. Буни романнинг бош қаҳрамони — «Сен туғилган кун» қиссасини айтувчи, кундалик дафтар тутувчи қиз—Малоҳатнинг Политехника институтига ўқишига кирганигидан, унинг бобоси ва бувиси, дадаси, амакилари қиссадаги исмлар билан кўрсатилганлигидан билиб оламиз.

Ёзувчи иккала асарини мустақил деб ҳисоблагани учун қиссадаги кўпгина бобларни, айрим воқеаларни романга киритмаган. Қиссада мўъжаз чизгилар билан берилган баъзи муҳим маънавий масалалар романда кенгайтирилади, чуқурлаштирилади.

Асарнинг дастлабки саккиз бобида қиссада учрамаган янги қаҳрамон — рассом йигит Акрамжон тақдири ҳикоя қилинади.<sup>1</sup> Бу тақдир қиссадаги кундалик дафтар тутган қиз — Малоҳатнинг тақдири билан боғланиб, ро-

ман сюжет чизигини ривожлантиришга хизмат қилади.

Адибнинг «Тинимсиз шаҳар» романи унинг бошқа асарларидан энг аввало поэтикаси билан, яъни ифода йўсинининг ўзгачалиги билан ажралиб туради. Унда бадий публицистикага йўғрилган кўтаринки романтик руҳ ҳукмрон. Бу руҳ асарнинг ҳамма ўринларида сезилиб туради ва шу руҳ қаҳрамонлар характерини янада ёрқинроқ ифодалашга, улар қиёфасини кўз ўнгимизда яхшироқ гавдалантиришга хизмат қилади. Ёзувчи ёш рассом Акрамнинг нуроний ўзбек оқсоқоли образини яратиш мақсадида Отабой ота ҳовлисига келиши ва унинг Малоҳат билан муносабатини ифодалар экан, қисман бўлса-да, уларнинг ҳолат ва портретларини чизишга интиладики, қўйидаги парчалар, шубҳасиз, фикримизни тасдиқлайди:

— Тошкент зилзиласидан салгина аввал, март кунларининг тонг отар чоги «Ўрик гули» кўчасидан бир йигит борарди. Бу йигит кетидан эргашаётган баҳор шабадаси унинг ҳавас билан «ёшлик» фасонида таралган тим қора соchlарини ўйнар, қизғиш костюмининг барларидан тотқиларди. Ўрта бўйли, озғироқ кўринган бу йигитнинг юзи қуёш заридан икки хил товланарди: гоҳ оқиш, гоҳ қорача, тик боққанингда эса, гоҳ ёқимтой табассумли, гоҳ андек инжиқ табиатли бўйлиб туюларди. Унинг кўзлари қўй кўзига ўхшаса-да, ичичдан чараклаб, гўё уккени мукка қилишга қодир нурдай ёнарди. «Ўрик гули» кўчасида шу пайт дуч келган ҳар бир кимса унга боқмай ўтолмас, айниқса қиз-жуонлар кўз қирини ундан узолмасдилар. Аммо бу йигит кўчада ўзидан бўлак ҳеч кимса йўқдай, гўё бутун бошли кўча унинг ўз-ўзиникидай, bemalol дарахтларга, том ва деразаларга суқланиб боқарди. Унинг асли одати шунаقا, азалдан табиат рангига ўч! У минг бор кўрган нарсасига ҳам такрор-такрор суқланаверар ва ҳар, боққандай гўё унинг кечагидан бошқачароқ ҳислатини топар, гўё унда яна бирор кўз илғамас бўёқ зарраси пайдо бўлиб қолаётгандай туюларди»<sup>1</sup>.

Бу Акрам, энди Отабой отага разм солинг:

«Баланд бўй, кифти кенг, парпаша бекасам чопон кийган бу одамнинг кўк духоба дўпписи атрофида мош-

<sup>1</sup> *Иброзим Раҳим*. Асарлар, 2-том, 221-бет. Бундан кейин шу китобдан келтирилган кўчирмаларнинг саҳифаларини қавс ичida кўрсатиш билап қиғояланамиз.

гуруч соchlари ялтираб турарди. Пешонасиинг ярмини қоплаган ва пастга эгилиб тушган қалин қошларида ҳам унча-мунча оқи бор бўлиб, фақат киприклари қонқора ва ёйдай эди. Мабодо, у кўзини катта очса, киприги қошига тегадигандай, юмгандай бўлса, мижжасини тўстудай кўринарди. Шунча ёшга кирган бўлса ҳам соқолмўйлов қўймаган» (223-бет).

Малоҳат тасвирининг жозибаси ўзгача: «Бу ўша жоду кўзлар эгаси эди... У аллақачон соchlарини иккита қилиб ўриб олибди. Гүё унинг елкасида бир жуфт сунбул... Бу сунбул соchlар қиз белига шу қадар ярашиб турибдики, бундан рассомнинг кўзи қамашиб кетди. «Қизнинг гўзаллиги сочда экан», деган фикр келди-ю, Малоҳатнинг кўзларига кўзи тушгач, иккиланиб қолди: гўзаллиги кўзида бўлса-чи?.. Балки икковининг бирбирига ўхшашлигидадир. Қора рангнинг бу қадар ёқимили ва гўзал бўлиб кўринишига Акрамжон биринчи марта иқрор бўляпти ва унга тан беряпти. «Рангнинг яхши ёмони бўлмас экан!..» — дер эди у қизнинг тим қора соchlари ва чарос кўзларининг ёқимили порлашига ҳавас билан боқаркан» (223—224-бетлар).

Шу тариқа ёзувчи асарнинг дастлабки саҳифалариданоқ ўз қаҳрамонлари қиёфасига хос штрихларни китобхон хотирасига муҳрлаб қўйишига ҳаракат қиласи ва ана шу руҳ асар давомида Акрамжон билан Малоҳат муносабатларини кўрсатишда, улар ўртасидаги муҳаббат тасвирини беришда яна бир оз қуюқлашади. Бироқ сал ўтмай, мусаффо осмонни бирдан булут қоплагандай воқеалар ривожи тундлашади. Бу — Акрамжоннинг қасалини врачлар рак деб топганлиги билан боғлиқ бўлиб, Акрамжон образи жуда мунгли берилади. Шу ҳолат асарнинг бошқа қаҳрамонларига ҳам таъсир қилгандай, улар асабий, пала-партиш ҳаракат қила бошлайдилар. Малоҳат, Сарви хола, Отабой ота, Бурхон ва бошқалар образи талқинида бу нарса яққол сезилади. Врачлардан «уч· ойлик ҳаёти қолибди» деган ҳукмни эшитган рассом йигит Акрамжон севгилиси Малоҳатнинг гулдай умрини хазон қилмаслик учун унинг кўнглини совитишига, ундан узоқлашишига интилади. Бу узоқлашишида қандайдир бир романтик, рамзий туйғу музассам. Ёзувчи бу ҳодисани яхши асослаган — ажойиб маънавий гўзалликка айлантирган. Асарда ифодаланганидек, «Акрамжоннинг ўша кунлари чиндан ҳам

Малоҳатга яқинлашиш ўрнига ундан тобора узоқлашишга ұшарди.

Унинг боши касалхона ёстиғида, овоздан айрилиб, күзлари гоҳ шифтда, гоҳ деворда экан, у фақат шуни үйлар, аммо әшикка қарай олмасди — у Малоҳатнинг кириб қолишидан құрқарди. Унинг касаллиги бедаво касал...» (242-бет).

Шу ўринда Акрамжоннинг шундай оғир ақволда ҳам одамийликни унутмаганлигини, иродаси мустақамлигини унинг кундалигидаги бешинчи кун саҳифаси ҳам тасдиқлады. Акрамжон ўз кундалигига шундай ёзади:

«Менга берилған муҳлатнинг яна түрт куни ўтиб, бешинчи куни кетяпти. Ҳали ҳам ҳеч нарса қилолганим йўқ. Умрим йўлда ўтятти. Ҳаёт — йўл, биз одамлар йўловчилар эканмиз. Турмушда учрайдиган нарсалар йўл бўйларидағи дов-дараҳатлардай орқада қолавераркан. Лекин ҳамма гап орқангда нималар қолиши ва нималарни қолдириб кетишингда экан.

Мен нималар қила олишимни билмайман, аммо нималар қилишим мумкинлигини биламан. Онажон! Мен сизга ҳеч қандай яхшилик қилолганим йўқ. Лекин ниятларим зўр. Ҳеч бўлмаса, бешигим олдида беором ўтказган бир кечангизнинг азобига teng роҳат ато қила олсам ҳам тоғча севинардим. Бир қултум сутингизни оқласам ҳам армоним йўқ эди. Сиз мени не-не азоблар билан катта қилдингиз. Ўзингиз емай, менга едирдингиз. Ўзингиз киймай, менга кийинтирдингиз. Ҳаммасини биламан! Сизни саккиз қават кўрпачага ўтказиб, олдингизга дастурхон ёзадиган кезларим яна ёлғиз қоляпсиз. Менинг ҳам ҳаётдан ўзимга яраша умидларим бор. Ана шу умидларим амалга ошса, Сиз ҳам хурсанд буласиз. Ўтган оғир кунлар, тортган азобларингиз унуглиб кетади. Мурод-мақсадига етсин, деган ниятда яшетганингизни биламан. Шунинг учун тетикман! Фақат... Малоҳат мени қидирса, қаердалигимни айтманг, онажон!» (251-бет).

Шу тариқа Акрамжон касалхонадан чиққач, боши оққан томонга кетишига қарор қиласди. Зарафшонда бўлади, Мурунтовга боради. У қаерда бўлмасин, Малоҳатни ўйлайди, дунёга нимага келганини унутмаган ҳолда қилиши лозим бўлган ишларини ўйлайди — ўз мўйқалами билан яшайди. Ёзувчи рассом йигитнинг ижодга, санъатга бўлган муҳаббатини ҳам ишонарли

кўрсатишга, бадиј тасвирлашга интилади. Буни адиб Акрамжоннинг тўқсон кунлик ҳаётига бағишиланган «Келажакка мактуб» кундалиги ва Малоҳатга ёзган хатлари орқали яхши ифодалайди. Акрамжоннинг ижод, илҳомга чексиз ихлосу ишончи қуидагича берилади: «Анов заррин қуёш ботгунча одам ҳамма нарсага ултуриши керак. Интилган — улгуради. Афсуски, сен ултуролмайсан. Доктор опанинг гапи рост бўлса, сенинг қуёшинг сўниб ботмоқда. Аммо сен ҳамма нарсага ултуришинг керак! Шамол эмассанки, ҳаётдан учиб ўтгани. Сен одамсан, бас, шундай экан, ҳаётнинг меҳмони эмас, қурувчисисан. Сенинг барча пирларинг — Рафаэль, Микеланжело, Рембрандт, Репин, Беҳзод — яшаяптиларку! Ҳаётда сен нима қилдинг! Ҳисоб бер. Ҳеч нарса! Қилишинг мумкин эди. Ҳали ҳам қилишинг мумкин! Бунинг учун сенга бешта нарса керак: интилиш, интилиш ва яна интилиш! Бунга эришиш учун сенга тўрт нарса керак: ишонч, ихлос, чидам, муҳаббат. Бунинг омиллари бөр, омилларнинг энг муҳими — ирода!» (249-бет).

Иброҳим Раҳимнинг «Тинимсиз шаҳар» романи қаҳрамони Акрамжон букилмас иродаси кўзлаган мақсадига эришади. Акрамжон қайси бир жиҳатлари билан ёзувчи Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин» романи қаҳрамони Пўлатга ӯҳшаб кетади. Пўлатнинг Ватан ҳимоясига отланган бир вақтда бедаво дард фронтга боришига халал берганини бир эсланг!..

«Тинимсиз шаҳар»да республикамиз пойтахти — Тошкентда рўй берган зилзила оқибатларини тугатиш муаммоларига ҳам кенг ўрин берилган. Адиб ўз асарида тошкентликларнинг киндик қони тўкилган юртларига соҳиблик туйғуларини ифодалар, тинимсиз шаҳар қиёфасини ёрқин бўёқларда гавдалантирад экан, Отабой отадай кўпни кўрган, зукко кишилар қиёфасини улуғлаб кўрсатиш билан бирга, Ибод Исломовдай мишиш тарқатиб юрувчи, калтабин кимсалар образини ҳам яратади:

«Ибод Исломов тунги зилзилада томсиз қолган одамларга чодир улашмоқда. Акрамжон ҳам навбатга турди. Шу вақт бу ерда Отабой ота пайдо бўлди. Исломов уни кўрди-да, чодир тарқатишни тўхтатиб ундан аста сўради:

— Сизга ҳам чодир керакми?

— Керак эди-ю... — деб чайналди у чодирга навбат билан турган одамларга қараб.

— Булар сизу биздан ортса, оладилар-да, — деди Исломов ва шу он орқасига қараб, одамларга эълон қилди: — Чодир озроқ экан, маслаҳатлашиб тақсимлаймиз. Эртагача хайр ўртоқлар.

Навбат кутиб турган одамлар орасида норозилик ғала-ғовури бошланган эди, Отабой дарҳол ўртага тушди:

— Менга чодир керакмас. Ибодга ҳам керакмас. Бу чодирлар сизларники! — деди-да, чойхона сўрисида турган чодирларни улаша бошлади.

— Ма, Акрамжон! — деди у бирини рассом йигитга узатиб.

— Чодирларни мен олдириб келганиман! — деди Исломов Отабойга чақчайиб. — Сув бошида турган одам чанқаб ўлиши керак, деб сизга ким айтди? Қаноат қиласа, эртага уларга ҳам келтириб берамиз.

— Аввал уйингдагисини эплаб ол! — деди Отабой ва унинг қўлидаги чодирларни ҳам улашиб юборди.

Исломов куни кечада ҳовлисига бир эмас, иккита оппоқ чодир тикиб олганини Отабой ўз кўзи билан кўрган эди. Шунинг учунми, ҳеч нарса деёлмай, тишларини фирчиллатиб, фижинганича гезариб туради» (292-бет).

Асардан олинган ушбу парчадан ҳам Отабой отанинг кимлиги кўриниб турибди. Адиб унинг образида «Ўрик гули» маҳалласидаги барча соф виждонли кишилар қиёфасини гавдалантира олган. У кўпчилик қатори Тошкентнинг, ўз жонажон маҳалласининг ўтмишини қадрлайди, вайронагарчиликлардан дили ўксиди, янги Тошкентнинг — гўзал пойтахтнинг тез орада бунёд бўлишига ишонади. Отабой ота бировларнинг дардини ўз дардидай қабул қиласди. Шу тариқа, асарда унинг тўла қонли қиёфаси донишманд ва зукколиги, одамийлиги ва маънавий гўзаллиги орқали яққол гавдалантириб берилган.

Зилзила оқибатларини даф этиш билан боғлиқ ишларда Акрамжоннинг рассом, Малоҳатнинг ёш меъмор сифатидаги фаолликлари ортади, фидойи ва ибратомуз фазилатлари ёрқин намоён бўлади, улар ўртасидаги муҳаббат тоббланади — севиш баҳтига мусассар бўган Акрамжон билан Малоҳат қўлни қўлга бериб, «Яхши орзулар билан бир ёстиққа бош қўядилар».

Иброҳим Раҳим «Тинимсиз шаҳар» романида асар-

нинг яхлит ғоясини ифодалашда аниқ йўллар билан ривожланадиган сюжет яратишга интилади. Воқеалар бош қаҳрамон тасвиридан келиб чиқадиган маъно орқали ўзаро уйғунлаштирилган, шу туфайли яхлитликка эришилган. Натижада асарнинг бош қаҳрамони ва ундан келиб чиқадиган маъно кўз ўнгимиизда ёрқин гавдланган. Бу ҳол муайян даражада асарнинг бадиий савиясини шубҳасиз оширган.

Чиндан ҳам биз романда бошдан-оёқ тинимсиз шаҳар қиёфасини ўзгартириш, офатни даф этиш, янги Тошкентни барпо қилиш учун улкан сафарбарликни ҷуқур ҳис этиб турамиз. Дарҳақиқат, бугунги сержилло Тошкент қиёфаси «Тинимсиз шаҳар» романида талқин этилган муддаонинг муҳимлигини яна бир карра исбот этиб турибди.

\* \* \*

Доимо қайноқ ҳаёт билан ҳамнафас бўладиган, шу ҳақда тўлқинланиб ижод қиласидиган адаб учун асrimизнинг улкан қурилишларидан бири — Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши мавзуси алоҳида қимматга моликдир.

Адабиётимизда ана шу улуғвор вазифаларни бажаришга бел боғлаган кишилар, уларнинг долзарб ва фидокорона меҳнати ҳақида кўплаб асарлар яратилди. Бу хил асарлар қанчалик тўлақонли ва ҳаққоний бўлмасин, улар дебоча бўлиб қолаверади. Ана шуни яхши тушуиган адабимиз Иброҳим Раҳим 1976 йилда ўзи учун қадрли бўлган мавзуга яна қўл уриб, кенг китобхонлар оммасига «Одам қандай тобланди» романини ҳавола этди. Роман Мирзачўлда бунёд этилган улкан иншоот — Сирдарё ГРЭСи қурилиши ҳақида ҳикоя қиласиди. Адабиёт тараққиётини синчилаб кузатган китобхон 70-йиллар адабиёти ишлаб чиқариш мавзусини тадқиқ қилишда янги босқичга кўтарилиганини сезиши мумкин. Бу ўзгариш аввало қаҳрамон танлашда, асар орқали китобхонга айтилмоқчи бўлган гапнинг мазмунида кўринади.

Аввалги йилларда адаб ишлаб чиқариш мавзусига қўл урганда ўзини китобхон олдида бирон-бир Йирик иншоот, кишиларимизнинг ундаги фидокорлиги ҳақида сўзлаб беришга бурчдор ҳис қилар, шу йўлда яратилган асарларда ўша иншоот «бош қаҳрамон» сифатида кўринар эди. Китобхон бундай асарларни ўқиганда ана шу қурилишнинг халқ хужалигидаги аҳамияти ҳақида

маълумот олар, гарчи уларда қурилиш жараёни билан биргаликда асар персонажларининг ҳолатлари, ҳаёти тасвирланса-да, улар бош қаҳрамон портретини яратишгагина хизмат қилас, унга ёрдамчи фон вазифасини ўтарди, холос. Албатта, бу фикр ўша йилларда ишлаб чиқариш мавзусида яратилган асарларнинг қимматини ерга урмайди. Бу асарлар ўша йилларнинг қизғин дамларини кўз ўнгимизда гавдалантиришга асос солди. Уларда давр портрети у ёки бу даражада акс этди. Йўлдош Шамшаровнинг «Чироқ», Жонрид Абдуллахоновнинг «Йўл», «Тўфон», Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат», «Туғилиш», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» ва бошқа шу каби ўнлаб асарлар фикримизнинг далилидир.

Ў-йилларнинг ўрталарига келиб адабиёт ўзининг бош объекти — Инсон, унинг ҳаёти, меҳнати ва тақдирини тасвирлашга тобора кўп аҳамият бера бошлади. Буни ишлаб чиқариш мавзусида яратилган асарларда ҳам кўриш мумкин. Энди ҳаёт ва тараққиёт талаби билан бундай асарларда бош қаҳрамон — инсон бўлиб қолган бўлса, ишлаб чиқаришга алоқадор жиҳатлар, қурилиш, бунёд этилаётган объектлар тасвири инсон портретини яратишда ёрдамчи фонга айланди.

«Одам қандай тобланди» романнинг яратилиши ҳақида адабининг ўзи шундай ҳикоя қилган эди:

«Мен Сирдарё ГРЭСИда бўлганимда унинг қурувчилари ҳақида китобхонларга ҳикоя қилиб бериш туйғуси вужудимни чулғаб олди. Бу асар Ўзбекистондаги ҳозирги ишчилар синфи, таъбир ўринли бўлса, замонализ фарҳодлари ҳақида. Одамлар Сирдарё ГРЭСини «саҳродаги мўъжиза» деб атайдилар. Менимча, саҳродағи чин мўъжиза ана шу қурилишни бунёд этаётган одамларнинг ўзидир. Уларнинг ҳар бири ҳаёлимда туғилиб келаётган романга қаҳрамон аталишга лойиқ эди».

Романнинг бош қаҳрамони Эркин Акбаров асарга маълум даражада тайёр характер сифатида кириб келмаган. У ўз таржимаи ҳолини шундай бошлайди:

«Ўнинчи синфи битиргач, олий ўқув юртига киролмадим. Битта ўринга элликта ариза. Иншодаёқ йиқилганман. Ҳунарим ҳам йўқ. Аммо унча-мунча электр иши қўлимдан келади»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Иброҳим Раҳим: Одам қандай тобланди: Роман. Т.; Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти,

Тез орада бош қаҳрамоннинг бу «уста кўрмаган шоғирд»лиги тугайди — электрикдан панд ейди. Қаҳрамон энди газ будкасига, ундан «кечиб» гулчилликка ўтади. Шаҳар ҳовлисидағи «озгина офтобрўй жойга атиргул ва бошқа гуллар» ўтқазади. Бироқ бу касбда ишлаш ҳам, узоққа чўзилмайди. Эркин асар персонажларидан бири — маҳалла қўмитасининг раиси Бердиевнинг тазиқи билан касбини ўзгартиришга — ахлат ташувчиликка ўтишга мажбур бўлади.

«Иигит кишига етмиш ҳунар оз», дейди халқимиз. Бу — одам бир ҳунарга астайдил меҳр қўйиб, бошқа касблардан ҳам боҳабар бўлиши керак дегани. Роман қаҳрамони эса навбатдаги касб-исириқ териб келиб сотиш пайтида бир одамнинг таклифи билан гектарчиликка ўтади. Асарнинг мана шу ерига келган китобхон учун қаҳрамоннинг олди-қочди ҳунарлари, саргузаштлари зерикарли бўла бошлайди. Буни яхши тушунган адаб уни «жазолагандай» бўлади. Эркин Акбаров жиноят устида (қонунга хилоф равишда қовун сотиб) қўлга тушади-ю, суд қилинади. Ёзувчи шу йўл билан қаҳрамонни боштасвир майдонига яқинлаштиради. Эркин қурилишда ишлаш шарти билан мажбурий келиб қолган, табиати ва дунёқараши зиддиятлардан ҳоли бўлмаган ёшлардан биридир.

Ёзувчи меҳнати қаҳрамон танлашдан бошланади, деган гап бор. Иброҳим Раҳим асарига бош қаҳрамон танлашда атай зиддиятли характер танлаганлигини ўзи ҳам қайд қилиб шундай дейди: «Мен атай қийин одами, гарчи у ҳақда ёзиш ҳам мушкул бўлса-да, асаримга қаҳрамон қилиб танладим».

Бош қаҳрамоннинг Сирдарё ГРЭСига келгунча дунёқараши тўла шаклланмаганлигини асардаги қўйидаги парчадан ҳам билса бўлади:

«Ота-онадан икки ўғилмиз. Мен ва акам. Акам газ сув сотарди. Гоҳо қарашиб турардим. Ёз кунлари сувнинг бозори юришиб қолганда акам тўғридан-тўғри водопровод сувидан ишлатар, сироп ўрнини баъзан бўялган сув босарди. Менга акамнинг бу қилиғи ёқмасди. Ҳалолликка ундан, тарсаки ҳам еганман. Ўшандан бери акам билан чиқишимаймиз. Акамнинг газ будкасидан кечиб, гулчилликка ўтдим. Гулнинг турган-битгани пул!

1978, 5-бет. Бундан ќейин асардан келтирилган парчалар шу нашрдан олинниб, саҳифалари қавс ичидаги кўрсатиб борилади.

Бўйранинг ўрнидай жойнинг гулини баъзан бир халта қилиб оламан. Гул пуллашнинг йўлини билиш керакда!» (5-бет).

Шу кичик парча қаҳрамоннинг табиатидаги зиддијатларини кўрсатиш учун асос бўла олади. Қаҳрамоннинг ҳалоллик, ҳақиқат ҳақидаги тасаввурлари ҳам пала партиш. Дунёқараши ҳам «ҳаминқадар».

Эркин Акбаров Сирдарё ГРЭСига келгандан сўнг, бу ишга дарров кўникавермайди. Дастребки қийинчиликларга дош беролмай, қочиб кетишни ҳам кўнглига тугади. Бироқ Зобир бригадирнинг бригадасидаги меҳнатни кўрган Эркин аста-секин меҳнатга қайша бошлиди: Қаҳрамон руҳиятида аста-секин ўзгариш юз бера боради. У ўзининг меҳнати, унинг моҳияти ҳақида ўйлайдигаи бўлади. Эркин одам боласи ўз меҳнати билан фақат қорин тўйдириш учунгина шуғулланмаслигини англаб етади. Ёзувчи қаҳрамондаги бу ўзгаришларнинг илдизларини унинг Ҳурилиқо исмли қизга муҳаобатни тасвирида гавдалантиришга интилади.

Муҳаббат — улуғ куч. У инсонни қайта тарбиялаш қудратига эга. Ҳурилиқо электрон ҳисоблаш машинасида ишлайди. Унинг олдига қатнай бошлаган йигитча қалбида гўзаллик туйғуси уйғонади. У Ҳурилиқо ёрдамида тез орада монтажчи бўлиб олади.

Монтажчилик қила бошлаган Эркин Акбаровнинг номи тез орада газеталарда кўриниб қолади. Қаҳрамон фаол ҳаётий мавқеда туриб изчил фаолият кўрсатиш иўлига ўтади. Ёзувчи бирмунча чигал умр кечириб, кейин ўзининг муайян мақсад сари интиладиган йигитнинг ҳаёт йўли орқали ҳар ким ўз баҳтини меҳнатда топиши мумкинлигини тасдиқлаб кўрсатади.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, у қурилиш жараёнини кўрсатиш билан меҳнатнинг гуманистик мазмунини очиб бера олган. ГРЭС қурилиши Эркин Акбаров тақдирида бурилиш ясайди, уни тоблайди. Асарни ўқиган китобхон меҳнатнинг моҳияти инсон ҳаётини яхшилаш ва уни ҳар томонлама камол топтиришдан иборат эканлигини чуқур идрок этади. Шунинг учун ҳам асар матбуотда эълон қилиниши билан катта мунозараларга сабаб бўлди.

Дарҳақиқат, ишлаб чиқариш мавзусида асар ёзиб китобхонларнинг обрўсини қозониши осон эмас. Бу мавзуда асар ёзилганда қаҳрамонни меҳнат жараёнида кўрсатиш лозим. Бироқ шу билан бирга унинг инсон си-

фатларидаги харктери түрли атамалар соясыда қолиб ҳам кетмаслиги шарт. Қўпчилик асарлар шу жиҳатдан оқсаши танқидчиликда ҳаққоний таъкидлаб ўтилган. Адабий танқид ана шуни таъкидлаб, долзарб мавзуни ўзига қалқон қилиб «урчий бошлаган» бадиий жиҳатдан сифатсиз асарлар яратилишининг олдини олди.

Энди ёзувчилар «ишлаб чиқариш» мавзусига «ўйлаброқ» мурожаат қиласиган бўлиб қолдилар. Ишлаб чиқариш мавзуси ёзувчидан айрича бир меҳнатни ҳам талаб қиласиди. Ҳолбуки, ҳар бир касб эгасининг ўз ахвол — руҳияти, гапириш ва фикрлаш тарзи бор. Ёзувчи уни қаҳрамон сифатида ўрганаётганда шу жиҳатларга ҳам эътибор бериши зарур. Қолаверса, шу касб билан боғлиқ бўлган кўпгина атамалар, қўйинг-чи, барча икир-чикирларни ўрганиш зарур.

Булар ҳали меҳнатнинг дебочаси, холос.

Адабиётимизда ёзувчиларнинг ишлаб чиқариш мавзусига «эҳтиёткорлик» билан ёндашиши оқибатида бу мавзу бугунги кунда бир қадар «ўгайлашиб» қолаётгандай эди. Иброҳим Раҳим замонавий мавзуга энг содиқ қолаётган адилларимиздан бўлгани учун ҳам шу темага қайта қўл урди.

Маълумки, замонавий мавзу, замонавий материал бошқа мавзулардан кўра «қайсарроқ» ҳисобланади. Ҳали давом этаётган жараён ҳақида хulosса чиқариш ўтган кунлардан хulosса чиқаришдан кўра қийинроқ. Замонанинг долзарб муаммоларини кўрсатиш, ҳалқ билан биргаликда унинг ечимини ахтариш — бу бевосита ҳаётга аралашишни тақозо этади. Бунда хато қилиб қўйиш мумкин. Шуларни англаған ҳолда замонавий мавзудан чўчиш, материалнинг «тиниши»ни кутиш бугунги кун ҳодисалари ичida яшаётган ва ўз ҳаёт йўлини белгилаётган китобхонга ёрдам бермасликтай гап.

«Одам қандай тобланди» романида адаб бир ёш йигитнинг тақдирни баҳонасида ўз замондошларининг жасоратини меҳнат ҳисоблаб яшаётганликларини талқин этган.

Иброҳим Раҳим ГРЭС қурилишидаги қизғин меҳнатни тасвирлар экан, шу жамоага хос бўлган типик хусусиятлардан бири шуки, у ҳамма нарса кафтдагидай кўзга ташланадиган йирик жамоанинг меҳнат жараёнини кўрсатишни маъқул билади: фронтдаги аскар, саҳродағи газчи, ноқоратупроқ ерларда меҳнат қилаётган мелиоратор...

Асар бир қатор камчиликлардан ҳам ҳоли әмас. Бұ  
хақда сүз кетганды шуни таъкидлаб үтмоқ лозимки,  
устоз адиллар асар бириңчи шахс тилицан ҳикоя қи-  
линганда ёзувчи күп жиҳатдан чекланиб қолишини  
үқтириб үтишган. Прозанинг йирик жанри бўлмиш ро-  
манда бу хил қийинчиликлар янада каттароқ кечади.  
Шу боис, жаҳон романчилик тарихида бу турдаги асар-  
лар айтарли кўп әмас.

«Одам қандай тобланди» романыда қаҳрамон мурак-  
каб табиатли эканлигини таъкидлаб үтдик. Воқеа би-  
риңчи шахс номидан ҳикоя қилингани учун унга муал-  
лиф муносабатини билдириш қийин кўчган. Шу боис  
асарда қаҳрамон фикрларининг сохталашган ўринлари  
ҳам йўқ әмас.

Бундан ташқари, романнинг кўпгина бобларида пух-  
та далилланмаган, етарли бадиийлаштирилмаган ўрин-  
лар ҳам мавжуд эди, буларни таниқли адабиётшунос  
Матёқуб Қўшжонов ўзининг ёзувчига «Очиқ хат»ида  
бир қур кўрсатиб үтган. Хусусан, у асарнинг далиллан-  
маган ўринлари сифатида қўйидагиларни қайд қилган  
эди:

«Асарингизнинг тўртинчи бобида Эркинбулбул па-  
латка яқинида турган мотоциклни сўроқсиз миниб ша-  
ҳарга жўнайди, мотоцикл эгаси Зобир палаткада ухлаб  
ётган эди. Эркин мотоциклни миниб ҳам кетади, олиб  
келиб жойига ҳам қўяди. Зобир эса бундан бехабар ух-  
лаганича ётади. Бунга ишониб бўладими? Мотоцикл-  
нинг тариллаши дунёни бузади-ку! Наҳотки, бир қат  
брезент орқасидаги одам унинг овозидан уйғонмаса!  
Ташқарида мотоциклни қўйган одам ҳушёр бўлиб ёти-  
шини ҳисоблаганда яна қатор саволлар туғилади. Ша-  
ҳарда Эркинбулбул капитан Ҳакимов қўлига тушади.  
Бундай пайтларда табиийки, мотоциклни ҳайдаш учун  
шаҳодатнома ҳужжат сўралади. Ҳужжат бўлмаган  
тақдирда мотоциклни тортиб олинади. Сизнинг тасвир-  
лашингизча, Ҳакимовдан қатъий равишда ҳужжат талаб  
қилмайди. Эркинбулбулга эргашиб қурилишга кела-  
ди ва мотоцикл Зобирники эканлигига, Эркиннинг шу  
ерда ишлайтганлигига ишонч ҳосил қилиб, жўнаб ке-  
тади.

Милиция ходими Ҳакимов ўз вазифасини бажармади-  
ку! Ҳужжатсиз мотоцикл, ё машина миниб юриш  
ғайриқонуний бўлиб, бундай ишлар милиция ходими  
қўлига тушиб қолса, топилдиқ ҳисобланади-ку! Бу во-

қеадан бир оз ўтгаč, Эркинни ўша мотоциклда Тошкентга жўнатасиз. У юзлаб километрлаб йўл юради, бир неча шаҳарларни босиб ўтади, маҳалла участковойи билан милиция бўлимига ҳам боради. Бирор киши тўхатиб, «қани ҳужжат-гувоҳнома», демайди. Ахир Эркин маҳалла учун бедарак кетган, шубҳали шахслардан-ку! Милиция ходимларини шу даражада лапашанг қилиб кўрсатмоқчи бўлсангиз уларга нисбатан муносабат билдириш керак эмасми?! Бундан кейин унинг қўлига «Москвич» машинасини бериб қўясиз ва бир лунё жойни айлантирасиз. Ниҳоят, асарнинг бир жойида унинг шофёрлик гувоҳномаси йўқлиги ҳакида маълумот ҳам берасиз. Хайрият, китобхон билан биз оз ҳисоблашяпсиз, акс ҳолда ўргатмасдан, қўлига ҳужжат бермасдан қаҳрамонингизни самолёт штурвалигага ўтказган бўлардингиз! Тўғри, Эркиннинг бу саргузаштлари қаҳрамонингизни чаққон, эпчил қилиб кўрсатиш учун керакдек сезилади. Бироқ саргузашт қай даражада ажабланарли ва ғайритабий бўлмасин, адабиётда битта қонун бор; ҳар бир воқеанинг шу хилда рўй беришига китобхон заррача шубҳаланмаслиги керак» (М. Қўшжонов. Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди». асари ҳакида. «Шарқ ўлдузи», 1976, 180—181-бетлар).

«Одам қандай тобланди» хусусидаги мунаққид мулоҳазалари «Иброҳим Раҳимга чуқур ҳурмат туйғуси билан суғорилган ва бу туйғу Матёқиб Қўшжоновнинг ҳақиқат ваadolатни асосий мезон қилиб олганидан далолат беради. Айни чоқда «Очиқ хат» фақат битта асарга, битта ёзувчига эмас, балки насримизда, хусусан, романчилигимизда учраб турадиган «қатор етишмовчиликларга бевосита тааллуклидир» (Н. Худойберганов. Сўз курашга чорлайди. Т.,Faғұр Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 202—203-бетлар).

«Очиқ хат» худди шунинг учун ҳам — яъни «насримизда, хусусан, романчилигимизда учраб турадиган қатор етишмовчиликларга» зарба беришга қаратилғанлиги учун ҳам «Одам қандай тобланди» романни бирмунча бўртириброқ танқид килинганлиги яққол сезилади...

Хуллас, адабнинг «Одам қандай тобланди» романининг журнал варианти анча қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Ёзувчи Иброҳим Раҳим шуларни ҳисобга олиб, айниқса, мунаққид М. Қўшжоновнинг холис фикрларига суюнган ҳолда, кейинчалик асарнинг пухта далиллаҳмага, етарли бадиийлаштирилмаган ўринла-

рини диққат билан ўрганди, қайта ишлади ва китоб ҳолида кенг ўқувчилар оммасига тақдим этди.

\* \* \*

Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат» романи Россиянинг ноқоратупроқ зонасида меҳнат қилган Ўзбекистон халқ ҳашарчиларининг жасорати ҳақида ҳикоя қилса-да, адиб бу романнда ҳам ўз услубига содик ҳолда, даврнинг долзарб муаммоларига ўткир публицистик нигоҳ билан ёндашганилгининг гувоҳи бўламиз.

Адиб бу асарга қўл уришдан олдин ўз ижодий манерасига содик қолиб, бир қатор очерклар ёзганди. Улар «Қадриабад одамлар» китобига киритилган туркум очерклардир.

Ёзувчи ижодий фаолиятини зимдан кузатиб юрган Асқад Мухтор ўша кунлардаёқ шундай ёзган эди: «ҳозир адиб Россиянинг қора тупроқли бўлмаган ўлкаларида экин майдонларини яхшилаш, унда ирригация ва мелиорациянинг жаҳон тарихида сира кўрилмаган миқёслари, ер бойликларидан максимал фойдаланиш учун бошланган мамлакат миқёсидаги янги ишлар билан қизиқиб юрибди. У ўлкаларда бир неча бор сафар қилди. Ер ўзлаштириш ва суғоришка тарихий тажрибаларга эга бўлган юртдошлиарини ўзбек деҳқонлари, ирригатор ва мелиораторлари ҳамда қурувчиларининг ўша ўлқаларда дўстона ҳамкорлик намуналарини кўрсатаётганини билан танишди.

Юқорида эсланган мавзу келгусида қайси жанрда намоён бўлиши ҳозир бизга маълум эмас.. Лекин ҳозир, хамир учидан патир, дегандек, газеталарда бу ҳақдаги катта публицистик очерклар эълон қилинди. Бу ажойиб тема қайси жанрда воқеъ бўлса ҳам, бир нарса аёнки, унда меҳнат ва дўстлик foялари лейтмотив бўлади» (Кишлоқ ҳақиқати, 1976 йил 12 ноябрь).

«Оқибат» романи бу фикрларнинг ёрқин далили бўлди. Асарнинг алоҳида эътиборга молик томони шунда эдики, унда ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-ахлоқий муаммолар диққат марказига қўйилганди.

Роман қаҳрамонларидан бири — Қудратов ишибалармон киши. У табиатан Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» асарилаги Мардонқул Заргаровни эслатади. Қудратов ҳам Заргаровдай жамият тақ-

дири учун ўзини жавобгар ҳис қиласи, тараққиёт учун кураш унинг ҳам қон-қенига сингиб кетган.

Қудратовнинг аниқ прототипи бор. Унинг характерига хос айрим жиҳатларни Иброҳим Раҳим ўзининг «Биродарлик майдонида» очеркида гавдалантирган. Романинг бошқа қаҳрамонларининг ҳам прототиплари борлигини адид бир қатор очеркларда кўрсатиб берган.

Қудратов колоннага бошлиқ этиб тайинланади. Ёзувчи уни асарга киритаркан, бу фидойи инсоннинг тақдирини ҳикоя қилиш баҳонасида бир қатор маънавий муаммоларни ўртага ташлайди.

Бинобарин, Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат» романини ёзишдек олдига қўйган мақсади ҳам, асарининг бадиий қийматини ҳам Қудратов образининг муваффақиятли чиқиши таъмилаши тайин эди. Шунинг учун ҳам муаллиф саҳифадан саҳифага, воқеадан воқеага Қудратовнинг ҳам йирик ижтимоий шахс, ҳам чин инсон эканлигига китобхонни тўла ишонтиришга ҳаракат қиласи. Шу боис биз фақат унга ишонибгина қолмай, балки ундан олижаноб инсоний фазилатлардан маънавий озиқ ҳам оламиз. Дарҳақиқат, Қудратов қилинажак ишлар ҳақида чуқур ўйга толиб, ўзини-ўзи ишнинг даъват этади: «Эплай оламизми, бажара оламизми? Қиладиган ишларимиз шунчаки иқтисодий ёки жисмоний ишгина эмас, балки ҳам маънавий, ҳам сиёсий иш! Ўртоқ Розиқов: «Сиз олий мақсад элчиси бўлиб боряпсиз», деганди. Олий мақсад элчиси! Маъсулиятинг анойи эмас, Қудратов. Сен икки ҳалқининг дўстлик торини яна мустаҳкамлаш учун келдинг, Қудратов. Бўшашма, бўшангни бўри ейди»<sup>1</sup>.

Асарни ўқир эканмиз, Қудратовнинг хоҳ кенг кўламдаги, хоҳ шахсий муносабатлар доирасидаги ҳар бир интилиш ва ҳаракатлари, оила ва дўстларига, жамоасига, ерга, табиатга бўлган муносабатлари бизни тобора ўзига ром қилиб боради. Бу, албатта, у боинчилик қилган бунёдкорлик ишларида, улкан мақсадлар сари интилишида ёрқин намоён бўлади. Албатта, бу жарәёнлар осонликча кечмайди. Асар қаҳрамони маънавий-

<sup>1</sup> Иброҳим Раҳим. Оқибат. Ромац. Т., Фафур Ўулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 34—35-бетлар. Бундан кейин асардан келтирилган парчалар шу нашрдан олишиб, саҳифалари қавс ичida кўрсатилиб борилади.

ахлоқий йұналишининг моңияти шундаки, ұтто Дилаф-рўздек севикли ёридан ажралыб, құша-құша фарзандлари етим қолганда ҳам үзлигини, чин инсонлигини унумтайди, маънавий қиёфасига заррача дөғ туширмайды. Ёзувчи Құдратовнинг ана шу драматизмга бой ҳолатини шундай гавдалантиради: «Хеч кимнинг ғами унинг ғамиға үхшамасин. Хеч кимнинг бошиға солмасин бундай кулфатни... У ўйлаб ўйига етолмай چарчади. Хаёл қаёқларга бошлаб, нималарга дуч қылмади. Поянсиз хаёл Құдратовни ҳам ғангитиб, ұтто چалғитиб қўйди. Құша қаринглар, деб бекорга айтмас эканлар. Мабодо, жудолик содир бўлса ҳам хотин киши эрининг орқасида қолгани яхши экан...». (229-бет). У шу таҳлитда қанчалик руҳий қийинчиликларга дуч келмасин, ишга, оила ва келажакка бўлган ишонч уни олға томон борищга ундаиди. Шу тариқа Құдратовдаги иродат оғир ҳаёт синовидан ўтиб, тобланади ва стилган характер даражасига кўтарилади.

Албатта, бу йўлда Құдратовга ҳамюрт дўстлари — Розиқов, Кулімов, Бойбеков ва Набижонлар ишончли қанот бўладилар. Уларнинг ҳамжиҳатлиги туфайли истиқболсиз ҳисобланган ташландиқ минглаб гектар ерлар ўзлаштирилади.

Асардаги Ҳамид Ҳакимович характери ибратли жиҳатлари билан асар ғоясининг муваффақиятли ҳал этилишида муносиб ўрин тутади. У үзининг жуда кўпгина ижодий фазилатлари билан фидойи ва меҳнатсеварлиги, дадил ва ҳақгўйлиги билан Құдратов образини тўлдиради.

Асарда Йўлдошев образи ҳам диққатга сазовор. У бригада бошлиғи сифатида асар, бошидан Құдратов ва Ҳамид Ҳакимовичдек китобхон диққатини торта бошлайди. Дастреб у яхши, ишбилармон раҳбардек, маданий муомалали кишидек таассурот қолдиради. Бироқ асар воқеалари ривожлана боргани сари унинг маънавий чиркин қиёфаси, салбий хислатлари бирин-кетин очила боради — пасткаш одамлиги, худбин ва бюрократлиги, очиқ-ойдин кўринади. Айниқса, унинг Ҳамид Ҳакимовичдек ҳалол, фидойи инсонлар билан тўқнашувида ниҳоятда ёрқин намоён бўлади. Йўлдошевнинг салбий хусусиятларига Ҳамид Ҳакимович тобора кескинроқ қаршилик кўрсатгани сайин унда вазиятга мослашиш кучая боради. Бироқ Ҳамид Ҳакимович унинг қўнимсизлик, эгасизлик, эркатойлик қаби иллатларга

йўл очиб берганлигини очиқ-ойдин айтганда, Йўлдошев ўзини қўярга жой топа олмай, жазавага тушиб қолади. Энди қандай бўлмасин, Ҳамид Ҳакимовичдек чин инсонлар йўлига ғов бўлишига, улар олиб бораётган ишларнинг жадал боришига. тиш-тироғи билан қаршилик кўрсатишга интилади. Зарур техникикани жўрттага вақтида етказиб бермайди, бунинг ўрнига Боймуҳамедов каби дўстлари воситасида комиссия устига комиссия уюштираверад. Ҳатто, Ҳамид Ҳакимовичнинг севикли ёри Сумбулага ҳам иғво уруғини сочади, бундан мақсад, атрофдаги кишиларда Ҳамид Ҳакимовичга нисбатан шубҳа уйғотишдан, кишиларнинг унга бўлган ихлосини қайтаришдан иборат эди. Бироқ унинг бўхтонларига кишилар қанчалик ишонганинги асардан олинган қўйидағи парчадан ҳам билиб олса бўлади:

«—Аэропортда ўз кўзим билан кўрдим, бечора (Сунбула — Э. Х.) ўзи ёлғиз, йиғлагудай бўлиб қўчларни кўтариб юрганди.

Эл оғзига элак тутиб бўлмайди дегаидай бу нохуш хабар бир зумда оғиздаи оғизга кўчиб, колонна одамлари орасига ёйилиб кетди-да, бу воқсага ҳеч ким бефарқ қарамади.

— Бекор гап, — деди Элчи Мардоев, — Ҳамид Ҳакимович ундай одамлардан эмас!

— Сумбула опам ўзини ҳайдатиб қўядиган аёллардан эмас! — деди Гуландом Боймуҳамедовнинг ҳузурига келиб. — Уларнинг муҳаббати азалий ва абадий. Мен бунга ишонаман!

Йўлдошев Гуландомни четроққа чақириб, хуфия гап оҳангиди сўради:

— Ўз қизимдай бўп қолдинг. Уялмай ростини айт, қизим, Сумбулани ҳайдашдан мақсади бор эмиш... Масалан, сенга совчи қўймоқчи эмиш. Совчи қўйдими ёки қўймоқчими?

Гуландом ғазабдан кўзлари ола-кула бўлиб кетди...» (347—348-бетлар).

Шу каби хусусиятлардан ҳам Йўлдошев характерига ҳос салбий хислатларнинг қай даражада чуқур илдизга эга эканлигини билиб олиш мумкин. Бироқ Йўлдошев ўзининг қора ниятларини амалга оширишга қанчалик уринмасин, кишилар қаршилигига — адолат тантанасига дош бера олмайди. Шу тариқа Ҳамид Ҳакимовичдаги тарбиявий куч, жозиба қудрати, букилмас ирода ҳақиқатнинг тантана қилишига олиб келади.

Шунингдек, асарда берилган Гуландом ва Набижонлар образлари талқини ҳам диққатга сазовор, уларнинг ёшлик гайрат-шижоатлари, шўхчан ҳаётлари, муҳаббат саргузаштлари яхши ифодаланган.

Кисқаси, романда кўтарилган оқибатлилик мавзуси адиб томонидан баланд публицистик руҳда жонли, ҳаяжонли ва ишонарли бир тарзда, ҳозиржавоблик билан гавдалантириб берилган.

Хуллас, биз юқорида тилга олган эпик жаңрдаги асарлар Узбекистон халқ ёзувчиси Йброҳим Раҳимнинг ҳаёт билан ҳамнафас, замонага ҳамоҳанг ижод. этиб келганилигини яна бир карра тасдиқлади. Қолаверса, адибнинг бу романлари ҳақиқатап ҳам реалистик романгина замонамиз юкини ўзига олишини, жамоатчилик талабига ҳам худдн шундай роман — ҳозирги даврга бағишиланган ва илгор ғоялар нури билан ёритилган, воқееликнинг кенг манзарасини акс эттира оладиган йирик эпик полотно жавоб бериши мумкинилигини кўрсатади.

## ҲАРБИЙ РОМАНЛАР

Ғалабага бўлган зўр ишонч жаҳонқи ларзага солган, иисоният тақдирини фашизм асоратидан қутқариб қолиш учун ҳаёт-мамот кураши кетган ўша оловли, жанговар йиллардан тобора узоқлашиб боряпмиз. Урушнинг сўнгги тўп овозлари эшитилган пайтдан бери орадан 50 йилдан ортқроқ вақт ўтди. Бинобарин, Ғалабанинг 50 йиллиги тантаналари чоғида Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Ғалаба байрамни бизнинг ҳаётимизда алоҳида ўрин тутади. Бу байрам бизга, бизнинг халқимизга катта қувонч ва мамнуният бахш этиш билан бирга, қалбларимизни изтиробга солади.

Бу байрамни нишонлар эканмиз, ер юзини фашизм балосидан озод қилган, ўзларининг фидойилиги билан бугунги ҳаётимизни, беғубор осмонимизни сақлаган оталаримиз, акаларимизнинг жасоратини фахр билан эслаймиз, уларга тасаннолар айтамиз.

Бу байрамни нишонлар эканмиз, ватанимизнинг тўрт юз минг фарзанди, жанг майдонларидан қайтмаганларни, шаҳид бўлғаларни, умри хазон бўлганларни чуқур

изтироб билан эслаймиз, уларнинг халқимиз юрагида қолгаи ўчмас хотираси олдида бош әгамиз.

Бу байрамни нишонлар эканмиз, кечани-кеча, кун дузни-кундуз демай, фронт орқасида меҳнат қилган фидойи юртдошлиаримизни, «Қора хат» юрагини дөвлаган ота-оналарни, гулдай умри хазон бўлган келинчакларни, ота меҳрига тўймагаи етим-есирларни эсламасдан иложимиз йўқ.

Бу байрамни нишонлар эканмиз, ҳар биримизнинг дилимиздаги яралар янгиланади. Чунки юртимизда урушдан жафо чекмаган бирорта хонадои, оила йўқ.

Жанг майдонларида ҳалок бўлган қаҳрамонларининг руҳи-покларини доимо хотирамизда сақлаш, сағимизда ҳаёт юрган мўътабар фахрийларимизни ҳар томонлама эъзозлаш — барчамизнинг инсоний бурчимиз, қиёмаг қарзимиз бўлмоғи керак» (И. А. Каримов. Диёrimiz тинч, осмонимиз мусаффо бўлсин. «Төшкент оқшоми» газетаси, 1995 йил 12 май.)

Дарҳақиқат, шундай. Бу пурмаъно фикрлар замиридаги муқаддас туйғу, айниқса, фашизмга қарши курашда жанг майдонларида ва фронт ортида фидойилик кўрсатган фахрийларимизни эъзозлашга даъват ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги табиий. Айтайлик, ўзбек адабиётида Иккинчи жаҳон уруши мавзуси ўша йилларда ёқ кенг ва мукаммал ёритила бошланган бўлиб, атоқли адибларимиз — Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон,Faфур Ғулом, Мақсад Шайхзода бу мавзуларда бир қатор асарлар битдилар. Шу мавзуда яратилган асарлар силсиласида бевосита уруш майдонида иштирок этиб, воқеаларнинг қайноқ изидан олиб ёзилган бир қатор асарлар ҳам мавжуд. Булар жангчи ва ёзувчилар — Зиннат Фатхуллин, Иброҳим Раҳим, Мумтоз Муҳамедов, Назир Сафаровларнинг турли жанларда ёзилгац асарлариdir.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, уруш мавзусида яратилган асарлар ичида роман жанрида яратилгандарни бармоқ билан санаарли. Бунинг сабаби ҳақида гап кўтганида, одатда, роман жанри ёзувчидан муайян тайёргарликни талаб қилишини, қолаверса, ёзувчига боғлиқ бўлмаган бир қатор омиллар ҳам борлигини рўкач қилиш табиийдир. Роман жанрида уруш воқеаларини тарихананглаб олиш материалнинг совушини кутиш билан боғлиқ ҳодисани, шу боис, наинки ўзбек адабиётида, балки бошқа ҳалқлар адабиётида ҳам роман

жанридаги уруш мавзуси 50-йиллардан сўнгина кенг ишлана бошланганлигини кузатишимиз мумкин.

Бу асарлар бевосита жанггоҳларда яратилган асарлардан миқёси кенглиги, воқеаларни кўламли қамраб олиши, чуқур тарихийлиги билан фарқ қилиб туради. Бундай асарларда ёзувчилар ўтган урушнинг инсоният тарихидаги фожеавий аҳамиятини кўрсатишга интилар эканлар, ёш авлодни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашдек улуғвор ишни бажариш билан бирга, умуман инсон ва унинг ҳаёти ҳақидаги чуқур фалсафийликни ифода этадилар.

Чунончи, Иброҳим Раҳим ўша суронли йилларда бир қўлида қурол, иккинчи қўлида қалам билан немис-фашист газандаларига қарши курашган ёзувчиларимиздан биридир. Гарчи Иброҳим Раҳим ўз ижодини Улуғ Ватан урушидан илгарироқ бошланган бўлса-да, айни уруш йилларида у ёзувчи сифатида шаклланди. Ёзувчининг бу йиллардаги ижоди фронт оловларида тобланди, ўша давр адабиётининг умумий мавзуси бўлган ватанпарварлик ғояси у яратган таъсири намуналар билан характеристерланади.

Бинобарин, ҳар бир ёзувчи, энг аввало, ўз халқини, унинг тарихини, табиатини яхши ўрганиши, билиши керак. У асар ёзганда қаҳрамонлар характеристида халққа хос бўлган типик хусусиятларни мужассамлаштира олиши керак. Ана шунда асарнинг ҳаққонийлиги, халқчиллиги яққол намоён бўлади.

Иброҳим Раҳим уруш йилларида бевосита жанг майдонларида жасорат кўрсатган ўзбек жангчисининг портретини яратишга ҳаракат қилди. «Ўзбекистон таинлари Германия юрагида», «Партизанка» каби ихчам жанрлардаги асарлар бу соҳадаги фаолиятининг дастлабки намуналаридир. Бу йиллар ижодининг бадиий синтези сифатида эса адабнинг «Чин муҳаббат» романи майдонга келди. «Ёдимда, — деб эслайди Иброҳим Раҳим кейинчалик шу асарнинг яратилиши ҳақида, — ҳарбий хизматга энг зарур буюмлар қатори иккита қалин катак дафтар билан бешта учи нишланган кимёвий қалам олиб боргандим. Уша дафтарлар билан қаламларни бешотарим ва жанговар ўқларим қаторида кўз қорачиғидай сақлардим. Имкони топилган дақиқаларни бекор ўтказамай, шеър машқ қиласдим. Қалин дафтаримнинг биттасини шеърларга тўлатдим. Аммо бирортасини ҳам бостиришга журъят қилолмадим.

Мен урушда бошдан-охиригача— фахрли Галаба кунигача иштирок этдим. Сапёр ва сиёсий ходим, журналист ва танк қисмлари командири сифатида ҳам хил лавозимлардаги жанговар хизматлар давомида ҳам заррача бўш вақт топилса, қалам тебратиб турдим. Планшетимнинг бир томонида жанговар буйруқлар ва оператив хариталар, схемалар турса, иккинчи томонда ёзув дафтарим турарди. «Чин муҳаббат» романининг биринчи варианти чекиниши ва маневр жанглари даврида йўл-йўлакай ёзилган эди. Афсуски, асл ҳужжат шаклидаги бу вариант чамадоним билан сапёrlар машинасида немис бомбасидан ёниб кетди.

Урушнинг энг заҳматкаш иштирокчилари бўлган сапёrlар ҳаётидан олиб ёзилган бу китобнинг иккинчи варианти қўллэзмасини фронтдан Тошкентга юборган эдим. Нашриёт ходимларининг айтишларича, у «нашриёт бинодан — бинога кўчайтганида йўқолган». Ниҳоят, асарнинг ҳозир нашр қилиниб турган вариантини урушдан кейин, куйган ва йўқолган вариантини хотирлаш йўли билан қайтадан тикладим». («Ўзбек жангномаси», Т., Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 4—5-бетлар).

Иброҳим Раҳим бу романида сапёrlар ҳаётинигина кўрсатиб қолмай, балки фронт орқасидаги кишиларимизнинг фидокорона меҳнатларини ҳам акс эттириб беради. Бу серқуёш Ўзбекистонимиздаги кичик бир жамоа ҳўжалигининг катта қалбли кишилари образидир.

Эркаклар фронтда. Қишлоқларда қариялар, хотин қизлар ва болалар қолган. Улар пахта, фалла етиштиришдаги барча заҳматларни елкаларига олиб, фидокорлик кўрсатадилар. Адолат бошчилик қилаётган қизлар бригадаси қурғоқчиликка қарши кураш олиб боради. Қизлар ўзлари механизмларнинг ёрдамисиз зовур қазиб, пахта далаларига сув чиқарадилар.

Асарда кишиларимизнинг сахий қалблиги ҳам яхши тасвирланган. Қишлоққа ота-оналари фашистлар қўлида ҳалок бўлган турли миллатга мансуб етим болаларни олиб келадилар. Колхозчилар болаларни эркараб, суюб ўз уйларига бўлишиб олиб кетадилар. Уч ўғлини Ватан чақириғи билан жўнатган Тўхта хола Славик исмли болани боқиб олади, унга оналик меҳрини кўрсатади.

Адид жамоа ҳўжалиги ҳаёти манзараларини ҳаққондий очиб берган. Оғир меҳнат, шу меҳнат жараёнида

ғалабага бўлган юксак йўнчни кўрсатиш орқали Йброҳим Раҳим ватанпарликнинг асл моҳиятини ишонарли талқин этишга муваффақ бўлган.

Ҳарбий мавзуда кўплаб асарлар ёзган Юрий Бондарев ўзининг «Жангчи-ёзувчилар» мақоласида худди «Чин муҳаббат» романидаги каби тасвирдаги қийинчиликлар ҳақида тўхталиб шундай ёзган эди:

«Бу ҳол қандай юз берди? Нега биз немисларни Москва остоналари гача қўйиб бердик? Ёзувчи— жангчилар бунинг қандай содир бўлганини изоҳлашга урина дилар ва аччиқ ҳақиқатни тан олишга мажбур бўладилар, чунки тарихни соҳталаштириш жанггоҳларда танкларнинг аёвсиз ҳужумидаи беҳол қолиб ҳалок бўлган солдатларнинг хотирасини унтиш деган сўздир.

Сўнгги йилларда Фарбда собиқ гитлерчилар — полк ва дивизия командирларидан тортиб, армия группалари қўмондонларигача лавозимдагиларнинг хотидалари эълон қилинади. Бу китобларнинг кўпида аввалги хатоларни деталлаштириб таҳлил қилинади. Собиқ қўмондонлар, ўзларини оқлаб, немис армиясининг Россиянинг қиши шароитларига тайёргарлик кўрмага ғалиги, танклардаги синтетик бензин музда ишдан чиққанлигини валдирайдилар. Улар билан баҳслашиш маънисиз. Тарихнинг ўзи немис армиясининг тор-мор келтирилганлигини исботлайдиган гувоҳ эканлиги муҳимдир» (Ю. Бондарев. Человек несет в себе мир. М., «Молодая гвардия», 1980, 103—104 бетлар).

«Чин муҳаббат» романини ўқирканмиз, фашист армияси устидан ғалабани таъминлаган омиллар ҳақида беихтиёр ўйга толамиз, кишиларимизнинг ғалабага бўлган юксак ишончига, бир жон бир тан бўлиб ёвуз душман билан курашганлигига яна бир бор амин бўламиз.

«Чин муҳаббат» романни — ўзбек ҳарбий прозаси нинг аҳволини ўзида мужассам этган асар. Романинг бош қаҳрамони, ўзбек йигити Нормат Жабборов урушнинг дастлабки кунлариданоқ фронтга жўнайди. У соғдил, тўғри сўз йигит. Жамоа хўжалигида тинчгина меҳнат қилиб юрган Нормат уруш нималагини яхши тасаввур қила олмайди. У урушга чақирилганда фронтга бориб «гитлер — митлерлар»нинг тумшуғига солиб, яна уруш тугагач, қишлоғига қайтишни ўйлади. Бироқ ҳаёт у ўйлаганча бўлиб чиқмайди. Жанггоҳларда бу соддадил йигит тобланади. Ёзувчи унинг оғгининг ўсишида батальон комиссари Черницов, командир Юрьев,

қуролдош дүстларі кекса солдат Түргенев, Күценко, Великановларнинг таъсирини ишонарли кўрсатиб беради. Нормат асарда «самолёт у ёқда қолиб, булутларга уқ отадиган аскардан ҳарбий ишнинг санъатини тушунадиган бўлинма командири даражасига» кўтарилигунгача бўлган йўлни босиб ўтади.

Романдаги дастлабки воқеалар икки планда кўрсатилган. Уруш бошланган давр. Гулистон деган бир ўзбек қишлоғи, гарчи замбарак овозидан узоқда жойлашган бўлса-да, уруш даҳшати бу ердаги ҳаётни ҳам ўзгартириб юборган. Қишлоқ мард ўғил-қизлари фронтга жўнаб кетгаи, кўзни почтальондан, қулоқни «Совинформбюро» хабари айтиладиган радиодан узмайдиган пайтлар. Аёллар бир қўлида бола, иккинчи қўлида оғир кетмон билан даладаги меҳнатни ўз зиммасига олган давр.

Иккинчи планда Москва остоналарига келиб қолган немис қўшинларининг йўлида тўғаноқ бўлиб турган ва тактик жиҳатдан муҳим бўлган тепаликни ушлаб турган батальондаги ҳаёт тасвири. Тепаликни ушлаб туриш, уни эгаллаб олишдан қийинроқдир. Бунинг устига батальон қуршовда қолиб кетгаи.

Ана шундай жанггоҳларда қаҳрамонларча жои берган жангчиларнинг ибрати таъсирида Норматнинг дунё-қарасида, характеристида ўзгаришлар юз беради. Аниқрогӣ, Нормат аста-секин ўзини англаб етади. Аста-секин ҳарбий ишда пишиб етилган Нормат қисмга янги келган Эмин Ражабовга ўхшаган тажрибасиз жангчиларга танбеҳ берадиган даражага кўтарилади. Қуршовда қолиб оёғи шикастланган йигит бир мунча вақт партизанлар орасида бўлиб, у ерда жасорат кўрсатади. Партизанлар отрядининг бошлиғи уни ўзига қадрли бўлган милтиғи билан тақдирлайди. Қисмга қайтгач эса кичик сержант унвонига сазовор бўлади.

Нормат динамик образ сифатида берилган. У бошда ўзини улуғ бир ишнинг иштирокчиси сифатида тасаввур ҳам қилмайди. Бора-бора йигитнинг Ватан, озодлик, идолат ҳақидаги тасаввурлари кенгайиб боради.

Романда Норматдан ташқари бошқа бир қатор жангчиларнинг ҳам образи яратилгац. Батальон комиссари Черницов, командир Юрьев, жангчилар Исройл Азимов, Великановларнинг қиёфаси ўқувчи кўз ўнгига жанг майдонининг аниқ манзарасини гавдалантиришга

ҳам, бош қаҳрамоннинг характерини тўлдиришга ҳам ёрдам берган.

Асар кўп планли. Унда воқеалар макон жиҳатидан уч жойда кечади. Уруш манзаралариға контраст сифатида тинч меҳнат фронтидаги «ғалаба учун бўлган жанглар», бу ердаги зиддиятлар, ўша суронли йилларда Урал заводлариға ишга юборилган халқимиз вакиларининг образлари ҳаққоний тасвирланган. Тўғри, асарда анчайин тумтароқликлар сезилади. Бироқ ёзувчининг воқеаларни кенг кўламда тасвирлашга интилиши анча самара берган. Ёзувчи Урал заводларидаги меҳнат ва ҳаётни кўрсатишда инсбатан мураккаб йўлдан боради. Улуғ мақсадлар билан юборилган кишилар орасида туршакфуруушлик қилиб халққа иснод келтираётгани Сотти полвонлар фронт орқасида ўз «жинсининг танқислигидан» фойдаланиб, кўнгли бўш аёлларни йўлдан урадиган Бозоровларни, такасалтанг, енгилтабиат Бегимхонларни кўрсатиш орқали ана шу мураккаблик ифодалаб берилган.

Романда яратилган Адолат образи ўзбек прозасида хотин-қизлар образининг ёритилишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилади. Адолат — ўзбек прозасида яратилган илк жангчи аёл образларидан ҳисобланади. Маълумки, урушда ўзбек йигитлари қаторида бир қанча хотин-қизлар ҳам жанг оловларидан ўтишган. Адолат образи орқали ёзувчи ана шундай мард ўзбек қизларини кўрсатишта интилган. Адолат ҳам меҳнат фронтида, ҳам жанг майдонида ўзини кўрсата олган. У меҳнат фронтида даштга отланганида ўзини жасоратли иш қилаётган деб ҳисобламайди. Ёзувчи бу ҳолатни ҳам ўз услубига содиқ ҳолда публицистик бўёқларда ишонарли деталлар орқали ифодалаб берган. Пулга сотилган отаси Адолатни Бозоровга «ўтказолмагани» алам қилиб, уни уйидан ҳайдаб юборганида қиз руҳий тушкунликка берилиб кетмайди. Акаси Олимжон фронт йўлида ҳали урушга кирмай тасодифан қўлидан ажраб, мажбуран фронт ортига қайтганида, севимли ёри Норматнинг Бозоров қўлида йўқ бўлиб кетган мактубларини кута-кута ўзини фронтга юборишларини талаб қиласди. Қисқа вақт ичida у рация билан рус майори кийимида юрган немис айгоқчисини қўлга туширади.

, Асар қаҳрамонлари ўртасидаги муҳаббат йиллар синовидан ўтиб, икки кишининг муҳаббатидан уларнинг Ватанга, халққа бўлган чин муҳаббатига айланади. Ро-

Май ёзувчининг катта эпик полотноларни яратиш маҳорати тобора ортиб борганилигини кўрсатади. «Чин муҳаббат» романида фронт ва фронт орқасидаги ҳаёт узвий бирликда тасвирланган бўлиб, биз гоҳ жамоа хўжалиги даласида, гоҳ жанггоҳларда асар қаҳрамонлари билан юргандай бўламиз. Бироқ унда биз асар сюжетида тумтароқлик сезмаймиз. Галабага бўлган ишонч, шу йўлдаги матонат турли ўлкаларда меҳнат ва жанг қилаётган кишиларни бир бутун қилиб қўйганлигини хис этамиз. Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳимнинг «Чин муҳаббат» романинг ўзбек ҳарбий прозасининг дастлабки на-муналаридан бири сифатида адабиётимизда ҳарбий мавзуда яратилган асарларнинг кўплаб муштарак хусусиятларини ўзида мужассам этғанлиги билан, оддий кишиларнинг урушда кўреатган матонат ва жасоратларини ҳаққоний гавдалантирганлиги билан ниҳоятда қимматлидир. Шунинг учун ҳам бу асарни китобхонлар катта қизиқиши ва ўзгача бир иштиёқ билан қўлдан қўймай ўқнидилар.

Иброҳим Раҳим ҳарбий мавзуда ёзган «Чин муҳаббат» романидан сўнг китобхонлардан жуда кўплаб мактублар олди. Китобхонлар роман персонажларининг тақдирига қизиқишиб, айни чоқда адабни асарнинг давомини ёзишга уннадилар. Ёзувчи бу каби «маслаҳат» ларга қандай қараши ихтиёрийдир, лекин «Чин муҳаббат» романини ўқиган синчков китобхонга кўпгина тақдирлар, характерлар бадиий асар сифатида ҳам туғалланмагандай туюлиши мумкин эди. Бош қаҳрамонлар—Нормат ва Адолатлар ўртасидаги чин муҳаббат ҳали ёзишма шаклида қолганлиги, фронтга кетган Эрали, енгилтакроқ Бегимхоннинг унинг ўлимига астойдил мотам тутмаёқ Бозоровнинг никоҳига «ўтиши» ва шу билан боғлиқ можаролар, астойдил жанг майдонига отилган Адолатнинг бу хайрли иши китобхонга бироз шубҳали «қаҳрамонлиги» билан тугаб қолиши, бир қатор персонажлар тақдири тугал ҳал қилинмагани адабни бу асарни давом эттиришга уннадаган ички эҳтиёж бўлди.

Қолаверса, сўнгги йилларда адабиётимизда ҳарбий мавзу муҳим ўрин тутмоқда. Ёзувчилар бу мавзуни ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий аспектларда ёритишига кўпроқ эътибор қилмоқдалар.

Иброҳим Раҳим ўзининг «Қурол ва қалам» мақоласида: «Ҳаётимнинг энг навқирон чоғларини Ватан ҳимо-

ясига бағишилганман. Жангу жадал билан, жанговар ишлар билан ўтган ўн йиллик бу шарафли даврнинг ҳар бир дақиқаси бир умрга тенг воқеаларга бой йил эди. Ўша дамларни эсласам, гоҳ мамнун бўлиб теримга сифмай кетаман, гоҳ ғазабдан, гоҳ завқдан чақнаб-чақнаб қайтадаң ёнаман. Менинг адабий фаолиятим ўша кезлардаги жанговар вазият ўтхонасида бошланганлиги сабабли ўтган кунларимни сира унутмайман. Шу боисдан ижодимнинг салмоқли бўлагини ўша унутилмас кунларнинг қаҳрамонларига бағишиладим ва ижодий умримнинг бу ёғида ҳам шу ҳақда гапиришдан чарчамайман, деган ниятим бор», деб ёзган эди.

«Чин муҳаббат» романидан сўнг адиб бу асарни давом эттириб, 1971 йилда «Фидойилар» романини эълон қилди.

Роман воқеалари уруш давомида кечади, Бу асарнинг бош қаҳрамонлари — асосан жангчи ўзбек қизлари. Улар китобхонга аввалги асардан таниш бўлган Адолат, Бегимхон ҳамда янги образ Қорақошdir. Тўғри, асарда Нормат Жабборов, Бегимхоннинг биринчи қонуний эри — Эрали, бошқа персонажларнинг тақдирига ҳам анча ўрин ажратилган. Лекин улар асосан бош қаҳрманларнинг характеристерини очиш, тўлдириш аспектида қаламга олинган.

Асадаги кўп ўринларни Қорақош образи эгаллайди. Қорақош — Тошкентда туғилиб ўсан шаддод, «биркесар» қизлардан биридир. Уруш одамларнинг тақдиригагина эмас, балки характерларига ҳам таъсир қилган. Табиатан эркакшода қиз уруш туфайли янада кескин, ўз билганидан қолмайдиган аёлга айланади.

Унинг тақдирини асадаң олинган қўйидаги парча яққол далиллайди:

«— Мен 1941 йили гилос пишиғида турмушга чиқкан эдим. Қовун пишиғига бориб севган ёrim урушга кетди. Иккаламиз болаликдан бирга ўсиб, бирга ўқиган эдик, бир-бirimизни бир нафас кўрмасак, туролмасдик. Ота-онамизнинг қаршилигига ҳам қарамай, турмуш қурдик. Бахтиёр эдик, лекин ўша бахтга ёв чангаль солди... Мен эримга эргашдим, дод солдим, йиғлаб — сиқтадим. Эрим қаерда бўлса, мен ҳам шу ерда бўламан, дедим. Лекин мени армияга олишмади. Эрим кўп ўтмай Москва бўсағасида ҳалок бўлди. Қора хат олдим. Кўзимга ҳеч нарса кўринмай, йўлга тушдим. Мана энди,

тұз-насиба дегандай, буёқларга келиб қолдим. Армонім шуки, әримни ҳалок этган душмандан қасос олсам, деганман...»<sup>1</sup>

Иброҳим Раҳим романтикага мойил ёзуви. Бу хислат унинг даҳшатли жанггоҳларда ҳам кишиларнинг ғалабага бўлган ишончининг улуғворлигини кўрсатишга ёрдам беради. Қорақош Тошкеитга «қишлоқдан бош олиб чиқиб кетган» Бегимхон билан биргаликда фронтга жўнайди. Унинг дилидаги армони — урушда ўлган турмуш ўртоғи — Ўткирнинг ўчини душмандан олишдир. Дастребаки бу аёлнинг эри учун қасд жаҳди борабора фашизмнинг инсониятга келтирган оғатини кўргач, озодлик учун ҳақиқий курашгacha ўсиб чиқади. Ёзуви буни яхши кўрсата олган.

«Қорақошнинг Ўткирни олиб кетган эшелон кетидан «Орқаңгиздан бораман!» деган гаплари кўнглига маҳкам ўринашиб олиб, ўтираса ҳам, юрса ҳам дилида гурмишлайверади. Нихоят, ўша аҳди қатъий қарорга айланади-ю, фронтга бориши, вафодори учун ўчи олиш йўлини қидиради. У кўигилли бўлиб ҳарбий қисмларда, партизапликда жанг қилиб, фашистлардан қасос олаётган йигит-қизлар ҳақида, оламга донги кетган «партизап қиз Зоя» ҳақида кўп хабарлар ўқиди, ана шу довюрак қасоскорларга ўхашни истади. Бунга эришиш учун жанглар кетаётган жойга етиб бориши, ўша ерда бирор қисмга қўшилиб олиш лозим эди. У бир куни қайнотасининг кўнглига қўл солиб кўрди:

— Ўғлингизнинг мозорини зиёрат қилиб келсамми-кан, ойи!

— Хотин бошинг билан қаёққа борасан? — деди Орзи додҳо. — Бу эркакларнинг иши. Дадаси кексайиб қолмаганида... жасадини олиб келиб, боболарининг ёнига дафи қилардик. Мусофир юртда қолиб кетадиган бўлди болагинамнинг жасади...» (236-бет).

Содда бир қизнинг юрагида олов бўлса ҳамки, у атрофдагиларда чўрткесар бир тасаввур қолдирса ҳамки, фронт-фронтлигини қилаверади. Муаллиф бу ҳаётий ҳақиқатни четлаб ўтолмайди. Қорақош анча пайт хотин-қизлар ротасида жангчи сифатида тайёргарлик кўрга-

<sup>1</sup> Иброҳим Раҳим. Асарлар З-том. F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980, 296-бет. Бундан кейин келтириладиган парчалар шу нашрдан олинади ва саҳифалар қавс ичидаги кўрсатилади.

нидан сүнг ҳам, барибир фашист парашютчилари билан юзма-юз жангда сүнгги паллада бўшанглик қилиб қолади. Фашистлар унинг қорнига ўқ отишиб, жуфтакни ростлаб қолишади. Ана шундай олағовурлар ичиде Қорақош шерикларидан ажраб, Юрьев полкига тушиб қолади.

Аёл кишининг фронтдаги ўрни бошқача бўлади. Қорақош Жабборов батальонига ўтга, бу ердаги жангчиларнинг рухини кўтаришда ўзининг шахсий шижоати билан намуна кўрсатади.

Танкларга қарши бўлган жанг эпизодини эслаш мумкин:

«Вазмин лапанглаб, ботмонлаб тупроқ кўчириб ташлаётган танкларнинг кети узилмасди. Қорақошнинг кўзи танкларнинг кузатиш тешикларини изларди. Аммо унга танкларнинг бақалоқ қорни, қалин зирҳи ва тутунқайтаргич қувурининг учқунларигигина кўринарди. Бу танклар ҳеч нарсадан тоймай, даҳшатли бало-қазодай бостириб келарди. Қорақош фронтга келганидан бери биринчи марта бунақа манзарага дуч келиши эди... Хаёлида танкларнинг бири уни янчиб, тупроққа қориб ташлайдигандай туюлди. Бу ҳисдан аъзои бадани жи-мирлашиб кетди унинг.

Қорақош Маллаевнинг бостириб келаётган танклардан қўрқиб, беркиниб олганини кўриб, ғазаби қайнаб кетди ва қўрқувни ҳам унуди.

— Бу нима қилиқ? Қиরувчининг ўрни окопнинг остида эмас, бруствернинг тепасида бўлади, жойингни эгалла тезда, Маллаев! — деди қичқириб.

Маллаев бруствердан бошини кўтарди. Бошқалар ҳам ғимирлаб қолишиди. Қорақош танклардан кўзини узмасди. Ана, танклар сумбаларини осмонга чўзиб, чуқурликдан дўнгликка кўтарила бошлади. Тўпчиларимиз тўплардан филофларини шилиб, тўпларини ўқлай бошлашди.

Маллаев брустверга ёнбошлаганча дағ-дағ титради. Буни Муроджон кўриб турарди. Унга далда бергиси келиб:

— Нега дирилляпсан, Маллаев, совқотяпсанми? — деб сўради. — Негадир мен қизиб кетяпман. Ҳеч қачон ўзимни бунчалик дадил сезмаган эдим. Бўшашма, ошна!» (422-бет).

Асар охирида Қорақош хизмат қилаётган дивизия-

нинг аҳволи оғирлашади. Немислар дивизияни уч томонлама қисиб келарди.

Жабборов батальони эса ҳамон аръергардда борарди. Унинг роталари немислардан анча узоқлашиб олгач, Жабборов Қорақошни йўқлади. Сержант Қорақош батальон бошиқармасида ҳам, Эминжоннинг ротасида ҳам ўйқ эди. Фидойи Қорақош аёллар орасида енгилроқ хизматдан атайин оғирроқ Юрьев полкига ўтган бўлса, маълум вақтдан сўнг у ердан ҳам янада оғирроқ дивизияга ўтади. Иброҳим Раҳим бу фидойи аёлнинг «кўчманчи»лиги сабабини англашни китобхонга ҳавола этади. Китобхон унинг бу хислатини севиб қолади.

Адолат ногирон бўлиб, қолверса, қаровсиз ҳолда қолган бир болани олиб қишлоққа қайтади.

Ёзувчи атайин фронтга кетган уч аёлнинг тақдирини очиқ қолдиради. Бу билан у китобхонни қаҳрамонлар тақдири ҳақида берилиб ўйлашга даъват этгандай бўлади.

Қорақош хизмат қилаётган дивизия немислар қуршовидан чиқа оладими? Адолат-ку, қишлоққа қайтди, лекин у ногирон бўлиб қолган, қолаверса, етимхона қабул қилмаган бола у билан бирга. Нормат Жабборов фронтдан қайтгач, унинг Аролатга бўлган оташин севгиси мана шу муаммолар ичидаги йўқолиб қолмайдими... Бегимхоннинг тақдири нима бўлади? Эрали ундаги чин инсоний ўзгаришларга ишонадими ёки рашк туйфуси бунга тўсқинлик қиласдими?... Бошқа қаҳрамонлар тақдири-чи?...

«Фидойилар» романида ёзувчи салбий типларни — фашистларни тасвирлашда анча мураккаб йўлдан борган. Агар «Чин муҳаббат» романидаги фашистлар билан бу асардаги фашистларни солиштириб қарасак, кескин фарқни кўришимиз мумкин. Улар бу асарда яхлит катта бир душман сифатида акс этади. Буни асардан олинган қуйидаги парча ҳам яққол исботлайди:

«Норхонов комиссарнинг фикрига тўла қўшилди шекилли, бу ҳақдаги гапга хотима ясад, майор Липатовга вазиятни билиб келишни буюрди. Кейин комиссарга юзланди:

— Нимагадир немислар жимиб қолди. Бу уларнинг инсофга кирганидан эмас, балки бизга бошқа бирорта «тухфа» тайёрлаётганидан бўлса керак.

— Разведкачилар билан гаплашганингиз йўқдир,

майор, улар сизни кутиб туришибди, — деди комиссар блиндаждан чиқиб кетаётган Липатовга.

— Улар сизга нималарни хабар қилишди? — деди Норхонов комиссарга.

— Йўл-йўлакай гаплашдик. Танклар колоннасини кўришибди. Пиёдаларни ҳам кўришибди. Танклар колоннаси бизга орқаси билан турганмиш. Уларнинг тушликлари аллақачон тугаган. Лекин жим турганларига менам ҳайронман.

Норхонов девордаги фронт оператив харитаси ёнига бордида, ўнг қўли билан бўйнига осилган ярадор тирсагини силаб туриб, харитадан эрталабгача бўлган вазиятни синчилаб қараб олди ва комиссарга орқаси ўгириклик турган ҳолатда «немислар аҳмоқ эмас!» деб қўйди.

— У нима деганингиз Зокир Норхонович, немисларни ким аҳмоқ деяпти? Аҳмоқ бўлса, шу ергача кела олармиди?

— Немислар бу ерга қайта бош суқмайди, — деди да, Норхонов хат-чўпи билан хаританинг керакли жойларига ишора қилди. — Ё манови биқинимиздан ўпиради, ёки манови биқинимиздан. Сен билан биз бунга йўл қўймаслигимиз керак.

— Ўртоқ комдив! Рацияда комкор! — деди радиостлар бошлиғи.

Норхонов корпус командири билан гаплашиб қайтаркан, қўлининг яралиги, унинг оғриғини ҳам унутиб, Черницовга қараб гапира бошлади:

— Сен билан мен ўйлагандай бўляпти, комиссар! Танклар колоннасининг бизга орқасини қилиб туриши бежиз эмас экан. Улар қўшни армиянинг биқинидан ураётган эмиш. Псиљний! Майор Липатовни чақир!

Майор Липатов юргурганча кириб келди.

Немис танклари турган жойларидан ғойиб бўлибди. Инфортерияси кечаси позицияларда ўрнашаётган эмиш, — деб ҳовлиқиб хабар қилди Липатов».

Адиб урушнинг иккинчи йилининг биринчи ярмида қаерларда ва қандай ҳолатларда жанглар олиб борилганлигини қўйидагича тасвирлайди: Асар қаҳрамонлари — «Жабборовлар қисмининг қаршисидаги немис дивизиялари жанубга жўнатилаётган экан.

Жанубдаги жангларнинг кўлами, даҳшати ва нақадар оғирлигини у ерда ҳар икки томондан қатнашаётган кучлар нисбатидан ҳам аниқ тасаввур қилса бўлар-

ди. Газеталарнинг ёзишича ва чет эл шарҳчиларининг фикрича, шарқи-жанубдаги жангларда ҳар икки томондан тарихда мисли кўрилмаган катта куч, беҳисоб замонавий техника қатнашмоқда эди. Ў ердаги жонли кучлар, ҳар икки томонники қўшиб ҳисобланганда, икки миллионлаб, танкнинг ўзи эса икки мингдан ортиқ ҳисобланади. Агар бунга йигирма беш мингга яқин тўп ва миномёт, салкам икки ярим минг жанговар самолёт қўшилса, юз минг квадрат километр майдонда нималар бўлаётганлигини, ҳар қалай, аниқ тасаввур қилса бўлади!»

Гитлер ҳеч нарсани аямай, Сталинградга интиларди. Ҳамманинг оғзида битта сўз: «Сталинград». Бутун халқ, бутун дунёдаги миллион-миллион одамларнинг қулоғи, фикри-зикри Сталинградда эди. Дунёдаги афкор омма билардики, икки улуғ дарё—Дон билан Волга ўртасида тарози шайини қайси томонга оғиши инсоният келажагининг тақдирига ҳукм чиқаради...»

Иброҳим Раҳим «инсоният келажагининг тақдирига ҳукм чиқарадиган» жанггоҳлардаги фидойи кишиларнинг образини чизаркан, бу йилларнинг мashaқатидан асло кўз юмиб ўтмайди. Немислар «қолдириб» кетган «соатли мина»ни хавфсизлантиришга уриниб ярадор бўлган Адолат, фашистлар киндигидан юқорироғини яралаб кетган Қорақош, эрининг ўлмаганини билиб суюнишни ҳам, куюнишни ҳам билмай қолган Бегимхон, хотин-қизлар ротасидаги бошқа жангчиларнинг эркаклардай мардона туриб фронт азобларига бардош бераётганликлари, уларнинг изтиробларини ўз услуби га хос бўёқларда ҳаққоний тасвиirlайди.

Асар «Чин муҳаббат» романидай кенг планли бўлмаса-да, ундаги характерларнинг ишлови бирмунча пишиқ, жанг манзаралари анча жонли тасвиirlанган.

Шу маънода айтиш мумкинки, китобхон учун қаҳрамонликни тасвиirlашнинг ўзи етарли эмас. Китобхон қаҳрамонликнинг маънавий илдизларини тушунишни, унинг табиатини идрок этишни истайди. Унинг бу истаги табиий ва қонунийдир. Чунки у адабий қаҳрамоннинг «сирини» очиш учунгина эмас, балки ўзини унга «солишириш»га ҳаракат қиласиди. Бинобарин, жангчи ларнинг уруш шароитидаги маънавий оламини тадқиқ этиш қаҳрамон характерини очиб беришнинг, фидокорлик ва қаҳрамонлик илдизларини идрок қилишнинг асосий омиллариidir.

«Фидойилар» романни адибнинг илгари ёзилган асарларидан фарқ қилишининг сабаби ҳам шунда. Унда адиб асар қаҳрамонларининг маънавий-психологик ҳолатларига катта эътибор берган, халқ тақдирини ана шу қаҳрамонларнинг тақдирни орқали, ўз навбатида улар қисматини халқ тақдирни орқали очиб берган. «Фидойилар» романнада инсоннинг қадр-қиммати масаласи муҳим муаммо сифатида ҳал қилинган. Асар қаҳрамонлари уруш орқали ўзларининг ҳаётларини эзгу бир вазифа — Ватанин ҳимоя қилишга бағишилаётганликларини англаб турадилар. Бу уларни ичидан нурлантириб турган фазилатdir. Ёзувчи уларни бир қатор драматик вазиятларда синааб кўради. Бунда у қаҳрамонлар табиатидаги инсоний ожизликларни кўрсатишдан ҳам чўчимайди. Асарда Нормат Жабборов ва унинг дўстлари образи атрофлича ёритилган бўлиб, улар фидойиларнинг яхлит образи сифатида китобхонасаввурини бойитади.

Қисқаси, «Фидойи»лар» романни адибнинг ҳарбий мавзудаги замонавий руҳ билан сугорилган асарларидан бири сифатида унинг ижодида муҳим ўрин тутади.

Иброҳим Раҳимнинг ўн йилча муқаддам эълон қилингани «Генерал Равшанов» романни марказида эса фашизмга қарши курашда иштирок этган ўзбек халқининг катта бир ҳарбий бошлиқ мавқеидаги вакили — генерал Равшанов образи туради.

«Генерал Равшанов» романни бошдан охири Москвз учун бўлган жангларни ўз ичига олади. Бу улкан шашар мудофаасида қатнашаётган ўзбек аскарлари, зорбитларининг фаолияти асарда батафсил тасвирланади. Воқеалар етакчи қаҳрамон полковник Темур Равшанов — фаолияти, тақдирни билан боғлиқ ҳолда ривожланиб боради.

Асар воқеаларидан маълум бўладики, биринчидан, 30-йилларнинг қалтис шароитида Сибирга сургун қилинган Ҳожи ота каби бегуноҳ қурбонлар эсга тушади; иккинчидан, чекмайдиган, ичмайдиган Равшанов учун тасбеҳ асаб тинчитувчи восита, шунингдек, диёнатликдан дарак берувчи омил, унинг яна бир ишоравий томони 30-йилларда авж олган қатағон, айниқса, ўзга миллатлар, хусусан, ўзбекларга ишончсизлик кайфияти уруши ва ундан кейин ҳам барҳам топмаганидан Равшановни ҳам четлаб ўтмаганлиги воқеалар ривожида аён бўлади. Шу тариқа ёзувчи марказий қаҳрамон маъ-

навиятга китобхон диққатини тортади. Уруш, жанглар гирдобида Равшанов характёридаги янги-янги қырралар юз кўрсата боради. У жасур ва тадбиркор командир, меҳрибон ота, қўл остидагилар, аскарлару зобитларга чуқур эътибор берадиган бошлиқ сифатида намоён бўла боради.

Равшановдаги фазилату қусурлар фаолиятда, одамларга муносабатда, жангу жадал муаммоллари ечимларини билимдонлик билан ҳал қилишда юксак шахсий интизом ва бошقا ибратларида кўзга ташланади. У бош штаб бошлиғи Васильевский тилидан эътироф этилганидек, жанг тактикаси масалаларида мустақил фикрли командирдир.

Романда, бир томондан, умум ташвиши бўлган уруш, иккинчи томондан, Равшанов тааллуқли армия қўмондони Владов билан икки ўртадаги келишмовчилик таҳлили китобхонни ўзига тортади. Армия қўмондони Владов ўз таъбига ўтирайдиган Равшановни қандай бўлмасин четлатишга ҳаракат қиласди. Ҳар учрашганда Равшановнинг дилига озор беради, унга мустақил ҳаракатга, фойдали тактик режаларини амалга оширишга йўл қўймайди.

Равшанов унинг дивизияси позициясига тасодифан келиб қолган машхур маршаллардан бири билан гаплашганини, у «Малина қўпригини қаттиқ ушлаш» ҳақида топшириқ берганини эшитганда Владов ичидан зил кетади. «Ўз қўмондонингни четлаб ўтиб маршаллар билан алоқа боғлаяпсанми», — дея таъна қиласди. «Менинг ҳақимда бирор нарса демадимикин», деган гумон кўнглига келади. Равшановга нисбатан гина-кудрат сақлайди. Ҳар қадамда унинг пайини қирқишига ҳаракат қиласди. Кўп ҳолларда пишиқ-пухта тактик режаларини аксинча кўрсатма билан барбод қиласди. Айниқса, хоин Хўжаевнинг жамоада муҳокама қилиниб, отиб ташланиши Равшанов устидан Владовнинг юқорига арз қилишига имкон беради. Лекин юқори Равшановни қўллайди, хусусан, Москва мудофаасига Жуков қўмондон этиб тайинлангач, у Равшановга эътибор беради. Г. К. Жуков Равшановнинг командирлик иқтидоридан ўша пайтдаёқ хабардор бўлганидек, ҳозирги кундаги жангу жадаллардаги шиддатидану қўмондон Владовнинг унга муносабатларидан ҳам огоҳ эканлиги маълум бўлади. Буни Равшанов бош штаб бошлиғи қабулида бўлганида билади.

Юқори мартабали ҳарбий бошлиқ дивком Равшанов билан учрашар экан, ундан: «Душманнинг ҳозирги аҳволини қандай баҳолайсиз?» — деб сўрайди. Ўз навбатида Равшанов дадил фикрларни ўртага ташлайди, душман трактикаси, стратегиясидаги ўзи сезган тангликларни тўкиб солади. Шулардан бири — фронт чизигидан орқадаги бўш ерларга куч ташлаб, орқадан зарба уюштириш, келтираётган қурол-яроғ, ёнилғи, озиқовқат ва бошқа манбалардан немис авангардини маҳрум қилиш гоясини ўртага ташлайди. Бош штаб бошлиғи, уни худди шу мақсадда чақирилгани, фикрлар бир ердан чиққани, энди бир отлиқ дивизия билан худди ўша ўзи ўйлаган режаларни Равшанов амалга ошириши кераклигини билдиради.

Москва остоналарида Ўрта Осиёлик жангчилар кўпчиликни ташкил этиб, аксарият рус тилини билмайдиган аскарлардан иборат бўлган. Улар кўпинча рус тилидаги буйруқлар, кўрсатма ва топшириқларни тушунмаганлар. Бу ҳақда Равшанов билан қўшниси дивком Батигин ўртасидаги сұхбатда гап боради. Полковник ўз дивизиясида ўзбеклар ва бошқа Ўрта Осиёликлар кўплигини, улар барчаси ботир йигитлар эканлигини, лекин тил билмасликдан жуда кўп панд ейишганликларини айтади. Равшановдан ўрта мавқели ўзбек командирлари масаласида ёрдам сўрайди. Равшанов бир қанча иқтидорли йигитларни тайёрлагани бўлса-да, уларни Батигинга беришга кўзи қиймайди. Атрофидаги ларнинг қайта-қайта илтимосидан кейин бешта ўзбек зобитини унга беришга мажбур бўлади ва дейди: «Қиёмат кун қўшнидан дейдилар. Қўшнимга жигаримнинг бир толасини узиб бераяпман!» Батигин бу ишдан мамнун қайтади, Равшанов эса ўйга толади. Илгари миллий қўшинлар бўлгани, кейинчалик негадир тугатишганини ўйлайди. Ўзбек жангчиларининг ҳозирги муваффақиятидан ичida қувонади. Хато ва камчиликлардан хафа бўлади. Равшановда миллий ғурур, миллат туйғуси кучли, лекин у катта ҳарбий бошлиқ бўлгани учун бу ғурур ва туйғуни ошкор қилмайди. Ҳамма миллат жангчиларига бир хил муносабатда бўлади, бир кўз билан қарайди. Ундаги ўзбеклик туйғуси туфайли хоин Хўжаевга: «Ўз халқингга хиёнат қилдинг! Ўзбек деган ўлуғ номга иснод келтирдинг!...» — дейди ва ҳарбий трибуналсиз отишни буюради.

Равшановдаги миллий түйғу унинг дутор билан мулоқотида, бу чолғу асбобини соғингани, унинг торларини авайлаб созлаганида, бармоқлари торлар устида мөхирона ҳаракат қылганида, дутор овози таъсирида чұқур бир ички дард күзларидан намоён бұлғанида айниқса яққол сезилади. Күнглида ҳеч бир гина-кудрат йүқ Равшановнинг фронтдаги хизматлари, унинг фаолияти фикр-үйларидан намоён бұла боради. Владов, Белоусов каби күнгли қора, нопок ҳарбий бошлиқларнинг үзиге қылған гирромликларини шахсий хусуматдан бошқа нараса әмаслигини англаб етади. Шуниси характерлики, улар ҳақида юқори турувчи бошлиқлар фикр сұраганларидан ҳам Равшанов қоралаш йүлини тутмайды. Жумладан, Васильевский, Владов ҳақида сұраганида: «Генерал Владов құмандон, мен унинг құлида итоаткор одамман...» — деб жавоб қилади. Бу билан у үзининг ҳалол ва поклигини, маънан бойлигини күрсатади. Мазкур хислати катта бошлиқлар наздида унинг обрүсига обрү қүшади. Бу шиддаткор командирнинг пок ниятли инсон эканлигига олий мартабали бошлиқларда шубҳа қолмайды. Шундай бұлғач, унинг устидан нечөлик қораловчи ҳужжатлар тушмасин, барibir юқоридагилар ишонишмайды. Аксинча, «маълумот» етказувчиларнинг үзи ҳақида салбий фикрда бұлишади. Янги объект ҳам Владов армияси әгаллаб турган позицияларга түғри келади. У яна Владовга бүйсунишга мажбур бұлади. Юқорига устидан хат ташлаган Владов Равшановни генерал қиёфасида күриб, ҳайратланды, ичи куяди. Юқорининг Равшановга берган күрсатмаларини чеккага суриб, унинг дивизиясини икки армия ўртасидаги заиф жойни бекитишға буюради. Равшанов олий бош құмандонлық буйругини эслатганида, «Энди шароит үзгарди, сиз менинг қарамоғимдасиз, буйругимни бажарасиз, бұлмаса, трибунал! — деб жавоб қайтаради. Равшанов топширилған объекти әгаллар экан, унинг эскадрони отларни ўрмонға яширишиб, пиёда-үқчиларга айланишади. Равшанов разведкачилари бир фашист майори ҳамда генерали Рютнерни асир олишади. Душман қүшинларига күплаб талафотлар етказадилар. Охир-оқибат Равшанов үзининг эски ва янги дивизияларини бирлаштириб қүшилма тузади. Натижада эски қадрдонлари билан яна топишаади. Унинг қүшилмаси фашист қүшинлари құршовини ёриб чиқаётганды, Равшанов оғир яраланади.

Олимжон билан Гулнора унинг яраларини боғлашиб, учув майдонига олиб чиқадилар. Роман Равшанов дивизиясининг катта қийинчиликлар билан қуршовдан чиқиши, шунингдек, көмдивнинг госпиталга ётқизилиши билан ниҳояланади.

Асарда Равшанов нафақат катта бир ҳарбий бошлиқ сифатида, балки ажойиб инсон сифатида ҳам китобхон кўз ўнгидаги намоён бўлади, у бошқалар каби қайғуради, куюнади, салбий ҳолларда изтироб чекади, севади, севилади. Кичик лейтенант ўғли Олимжон уни излаб келганида бағрига босиб ўзида йўқ қувонади. «Ўша Олимжонмисан ёки бошқамисан»,— дейди ўғлини суюб.

Асар сюжетида нозик ҳис-туйғу муаллиф томонидан ўзига хос ифодалаб берилган. Бу туйғу кўпроқ бошқаҳрамон Равшанов билан Шарифа Мадалиева ўртасида, кичик лейтенант Олимжон Равшанов ва Гулнора Содиқова орасида анча ривож топади.

Иброҳим Раҳим «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасидаги суҳбатларидан бирида бу ҳақда шундай деганди:

— «Генерал Равшанов» ана шу йўлдаги (Иккинчи жаҳон урушида жасорат кўрсатган ўзбек командирлари образини яратиш йўлидаги — Э.Х.) уриниш бўлди. Биласизки, уруш даврида ўзбеклардан ажойиб номдор командирлар етишиб чиқди. Собир Раҳимов шуҳратидан ҳамма хабардор. Агар Миршаропов ҳаёт бўлганида уруш даврида, албатта, маршал бўларди. Хуллас, романдаги генерал Равшанов образи — ўзбек командирлари Миршаропов, Собир Раҳимов, Норхўжаев ва бошқаларнинг йиғма образидир. Биографик жиҳатдан эса Собир Раҳимов ҳаёт йўлини романга асос қилиб олганман». («Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1986 йил, 13 июль»).

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳарбий жасоратни тасвирловчи «Генерал Равшанов» романни эълон қилингандан сўнг мазкур асар тили тўғрисида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида олдин танқидчи — ёзувчи (Озод Шарағиддинов — Иброҳим Раҳим), кейин китобхон — танқидчи, китобхон — ёзувчи баҳс-мунозаралари бўлиб ўтди. Бу мунозараларда адаб — танқидчи — зукко китобхоннинг роман тили билан боғлиқ ҳақли мулоҳазалари талайгина эди. Шуларни ҳисобга олган

мұаллиф навбатдаги асари — «Довон» романы устидағы жицдій иш олиб борди.

Адибнинг 1995 йили Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт санъат нашриётида чоп этилган «Довон» романы ҳам Иккинчи жағон урушида иштирок этган ўзбек аскар ва командирлари жасорати ва матонатига бағишенганса асарлар сирасыга киради. Бу асар «Генерал Равшанов» романының мантиқий давоми—иккинчи китобидир. Иброҳим Раҳимнинг шу мавзудаги асарлари қаторы «Довон» романының ҳам афзал томони шундаки, унда мұаллиф бевосита уруш иштирокчысы сифатида, минг бор эшигтандан бир бор кўрган афзал, деганларидек, ўзи гувоҳ бўлган воқеалар ҳақида шаходат беради. Ўзи айтмоқчи, «қуролдошлари олдидаги қарздорлик бурчи» ни ўтайди.

Маълумки, Сталинград ва Курск ёйи жанглари Иккинчи жағон урушидаги ғалаба йўлида машаққатли давон эди. Жуда кўп қурбонлар берилган бу жангларда юз минглаб ўзбек йигитлари, қизлари иштирок этди. Иброҳим Раҳимнинг «Довон» романыда ана шу баҳодирларимиз кўрсатган бениҳоя улкан жасоратлари, матонатлари, қаҳрамонликлари маълум даражада ўз бадий ифодасини топган. Шуниси ҳам борки, бу асарда қаламга олинган айрим тарихий шахслардан ташқари барча персонажлар муайян прототипга эга бўлган образлардир. Ҳарбий қўшинларнинг номлари ҳақида ҳам айни шу фикрни айтиш мумкин.

Роман ўзбек генерали, дивизия командири Равшанов билан унинг дивизиясига тааллуқли армия қўмондони Владов ўртасидаги «мудофаа» жанглари масаласида тактик келишмовчиликлар»дан бошланади. Бу масаладан хабар топган Ўзкомпартия раҳбари Усмон Юсуповнинг аралашуви, ярадор Равшановга далда бериши воқеали асарнинг дастлабки сахифаларини ташкил этади. Бу воқеа бежиз келтирилмайди. Генерал Равшанов оғзига мум тишлаб, итоаткорона бош эгиб юрадиганлардан эмас эди. У «Генерал Равшанов» романыда шоҳиди бўлганимиздек, жанг сирларини пухта эгаллаган, чекиниш тактикасига қўшилавермайдиган дивизия командири бўлганлиги сабабли армия қўмондони Владовга ёқмас эди. Шу боис Владов «заррача баҳона топилса, Равшанов асабини бузадиган ҳаракатдан тоймади». Кетма-кет тазиик ўтказишга уринади. Иккиси орадаги жанжал анча газак олса-да, Владов ўзининг нотуғри тактик

күрсатмалари билан Равшанов дивизиясини бир неча марта оғир ҳолатларга солишига интилса-да, аммо ўзбек генерали ҳатто қуршовга тушган пайтларда ҳам дивизияси билан омон қолади. Пировардида Равшанов ҳақ бўлиб чиқади. Уни өлий бош қўмондонликда қўллашади. Владовнинг нопоклиги у бутун армияси билан душман томондан қуршаб олиниб, фашизмга таслим бўлганида ошкор бўлади.

Роман саҳифаларида шу каби қарама-қаршиликлар генерал Равшановни обдон тоблайди, унинг ҳарбий маҳорати янада ортишига, одамларга тийракроқ назар ташлашига олиб келади. Владовдан қутулган бўлса-да, бироқ кейинги воқеалар давомида ҳам Равшанов ўзи ҳақидаги гумонсирашдан, тирноқ остидан кир қидирувчилар тазъиқидан батамом халос бўла олмайди. Уни Владов армияси билан, фашистларга асир тушган старшина Шарифа Мадалиева билан алоқадорликда айблашади. Шубҳа туфайли корпус командири лавозимидан тушириб, дивизия беришади. Лекин Равшанов нолимайди. Каттами-кичикми, қайси лавозимга лозим топишса, у ерда сидқидилдан хизмат қиласди. Топширилган жанговар топшириқларни аълороқ бажаради. Айниқса, Сталинград учун олиб борилган жангларда у жасур командир сифатида ўзини кўрсатади. Унинг дивизияси қисмлари томонидан Момой Қўргони душман ҳужумларидан мудофаа қилинибгина қолмайди, балки фашист газандаларини қақшатгич зарбалар билан улоқтириб ташлайди. Унинг жасорати ва ҳарбий маҳоратини кўрган қўмондонлик уни яна корпус командири лавозимига тайинлайди. Дон, сўнгра Курск ёйи жангларида Равшанов донг таратган командир сифатида намоён бўлади. Ундан фашист лашкарбошилари ҳам ҳайиқади.

Генерал Равшановнинг муваффақияти нафақат унинг ҳарбий иқтидорида, балки омма билан, қўл остидаги командирлар, оддий жангчилар билан ҳамжиҳатлигида эди. Унинг дивизияси, сўнгра корпуси турли миллат вакилларидан ташкил топганди. Штаб бошлиғи Белоусов, комиссар Шевелев, дивизия командири Красухин, подполковник Маҳкамов, ёш зобитлар Фарҳод Жавлонов, Шавкат Одилов, Олимжон Равшанов, кекса аскар Рудниев, ака-ука Ҳасан-Хусан, Турсун Мадалиев, ҳамшира Гулнора, Глаша ва бошқалар бир оила фарзандларидек бир-бирига меҳрибон, қайишувчи инсонлар сифатида гавдаланади.

Романда генерал Равшановнинг инсоний фазилатла-ри ҳақида бир қанча далиллар келтирилади, жумладан, у кекса аскар, гражданлар уруши иштирокчиси Руднев-нинг руҳини кўтаради. Уни хизматлари учун «сержант» унвонига муносиб топади. Хоинликда айбланиб отиб ташланган Хўжаевнинг ўғли Турсунни ўз қарамоғига олади: «мен отаси боласи эмас, одам боласи қилиб тарбиялайман», дейди у. Айни чоғда ҳарбий бошлиқ, командир сифатида Равшанов қаттиққўл шахс, у ўз ўғли Олимжонга ҳам кези келганда шафқат қилмайди, ҳарбий устав талаби билан муомала қиласди. Капитан Фарҳод Жалоловга батальонидан рухсатсиз четга чиққани учун майорлик унвонини бердирмайди. Ҳатто уни кузатиши ҳақида топшириқ беради.

Равшанов ўз фарзанди Олимжонга унинг қисмига топширилган Момой Қўргони тепалигини сўнгги дамгача ушлаб туриш, душман босиб олишига йўл қўймаслик ҳақида топшириқ беради. Унинг аскарлари ҳалок бўлишини ўйлаб юраги увишади. Аммо, «топшириқ қатъий, сен ҳарбийсан, бўш келсанг, ўзим жазолайман», деб уқдиради.

Шу топшириқ жараёнида немисларнинг катта кучига қарши курашда кўпгина аскарлари қатори Олимжон ҳам қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Ота — Равшанов ёш ўғлига, «ҳеч нарса кўрмай кетди», дея ичида ачинади. Генерал Равшановнинг меҳрибонлигини туйган, уни отаси ўрнида қабул қилган ёш ўсмир Турсун Мадалиев-нинг Дон учун жангда душман танки «Йўлбарс»нинг тагига ўзини ташлаб портлатиши воқеалари ўзбек йигитларининг ботирлигидан далолатдир. Роман қаҳрамонларининг кўпчилиги ўзбеклар. Ёзувчи ҳам ўзбек йигит-қизларининг урушда иштирокини тасвирлашни асосий мақсад қилиб олганлигини «Генерал Равшанов» романida таъкидлагани эсимизда. Асар марказида машҳур шахс — ўзбек генерали қиёфаси турса-да, унинг образини, характеристини, у ёки бу даражада тўлдирувчи образлар муҳим ўрин тутади, шу аснода ўзига хос муҳит ташкил топганини, унда ўзбекона руҳнинг байналминаллашиб, ягона туйғу — Ватан туйғусига уланиб кетганини кўрамиз. Романда тасвирланган ўзбек йигит-қизларида ўзгача бир миллий туйғу сезилади. Бу она юрт — Ўзбекистон шаънига, ўзбек ҳалқи шаънига гард юқтирмаслик туйғусидир. Юксак мартабали раҳбар Ўсмон Юсуповни оласизми, генерал Равшановними, зобит-

лару оддий жангчиларнімі — ҳамма-ҳаммада шу рұх, шу түйғу яққол сезилиб туради. Улар Россия тупроғыда Үзбекистони учун жанг қилаётгандарини ҳар сония ёдда тутишади. Сал бүш қолишиңде дегунча эслашади, уни куйлашади. Үзләри билан юрт рамзи бүлмиш чолғу асбобларини бирга олиб юришади. Үзбекона рақсга тушишади, асқия қилишади, лапарлар айтишади. Китобнинг саҳифаларидан бирида Сталинград учун даҳшатли жанглар кетаётган пайтда рўй берган қўйидаги кичик бир лавҳа миллий руҳни беришда ғоят ўринли хизмат қиласи, десак хато бўлмайди:

«Шу вақт жарлик биқинида миллий мусиқа янгради, ялла — ўзбекча мусиқа эшитилиб қолди...»

Олимжон улар жойлашган бутазорга бориб ҳайрон бўлди. Жарликдаги бутазорда газеталардан ёзилган катта дастурхон, усти тўла мева, унинг атрофида дутор, танбур турибди, доира гилдираб юрибди...

Буталар тагидан, дараҳтлар остидан, чуқурлик ва хандақлардан бирин-кетин кийимларнинг чангини қоқиб, ёш жангчилар чиқа бошладилар...»

Кўринадики, бир ёқадан бош чиқарган ўзбек жангчиларида миллат түйғуси, миллий руҳ ёрқин намоён бўлади. Шу тариқа улар ўз қалбларидаги юртига муҳаббатларини ўртоқлашадилар. Мусиқа, қўшиқ улар дардларини енгиллатади, бўлажак ҳарбу зарбга ботирана кайфият баҳш этади. Шунингдек, йигит-қизлар оғир дамларда бир-бирига суюнишади, елкадош, мададкор бўлишади. Бу айниқса ўзбек жангчиларининг Момой Қўргони учун олиб борилган мардонавор курашларида, уларнинг умуман тоғалабагача садоқат билан жанг қилишга ваъда беришларида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Миллий руҳ намоён бўладиган жиҳатлар ғоят бисёр. Айтайлик, бу жиҳат ўзбек жангчи-командирларининг ҳатто чойни қўмсашибар, имкон топса, чой дамлаб ичишлирида ҳам кўринади. Масалан, подполковник Маҳкамов келганида лейтенант Олимжон уни кўк чой билан сийлайди, тунука чойнакда қайноқ чой кўтариб киради. Чойнакдан кўк чойнинг хушбўй хиди таралади.

«— Ие, кўк чой-ку, қаёқдан топдинг буни? — деб сўради у.

— Ҳамشاҳарларим олиб келишибди, бир ўрамини старшинага тақдим қилишган экан...

— Жуда мазали чой бўпти, — деди Маҳкамов бир кружка чойни ичиб олгач...»

Умуман олганда, мазкур романни ўзбек ҳарбий бадиатига қўшилган янги бир ҳисса, деб баҳолаш мумкин. Шунга кўра бу асар, шубҳасиз, мустақил Ўзбекистонимиз қуролли кучлари шахсий таркибиға ҳарбий мактаб сифатида хизмат қиласди, роман қаҳрамонларининг ҳаёти ва жасорати эса ёш аскарлар ва командирларимиз учун ўрнак бўлади. Бу фикри, умуман, адиднинг ҳарбий мавзудаги барча асарларига нисбатан айтиш мумкин.

Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳимнинг ҳарбий романлари ҳам, уруш мавзусидаги бошқа жанрдаги асарлари ҳам шундан далолат берадики, адид уларда кишиларни огоҳ бўлишга чақиради, уруш ҳалқнинг асрлар бўйи игна билан қудуқ қазигандаи не машаққатларда йиғилган бойлигию бино қилган шаҳар, қишлоқларини вайрон этганини, ҳалқнинг миллионлаб сара фарзандларини ҳалок этганини эслатиб туради. Шу билан бирга муаллиф уруш даврида ҳалқимиз урушнинг ҳар бир дақиқасида мардлик, қаҳрамонлик кўрсатганлигини ўқувчиларга хикоя қилиб беради, уларни ота-оналариdek жасоратли бўлишга даъват этади. Қолаверса, бу асарлар ҳалқ ўртасида, аскарлар ўртасида бениҳоя улкан даъваткорлик кучига эга бўлганлиги, айни чоғда наср жанрини бойитганлиги, адабиётимизга янги мавзу, янги қаҳрамон, янги услугуб олиб кирганлиги билан ҳам ибратлидир.

## МУРАККАБ ЖАНРДАГИ ИЗЛАНИШЛАР

Иброҳим Раҳим нафақат прозаик сифатида, балки киносценарист ва драматург сифатида ҳам кенг жамоатчилик олқишига сазовор бўлди.

1962—1966 йилларда «Ўзбекфильм» студиясининг директори бўлиб ишлар экан, Иброҳим Раҳим санъатнинг ҳеч қайси тури миллионлаб кишиларнинг онгини, одатларини, дидларини ўзгартиришга кинематографиячалик қодир эмаслигига ишоғч ҳосил қилди. У ўз фоалияти давомида тажрибали кинорежиссёrlарга ғамхўрлик кўрсатди, ёш режиссёrlарнинг бутун бир авлодини тарбиялашда, уларга ўз услубларини тояиб олишларида катта ёрдам берди. Шу боис Шуҳрат Аббосов, Али Ҳамроев, Равил Ботиров, Элёр Эшмуҳамедов каби та-

Лантли режиссёrlарниң меңнатлары рүёбга чиқди. Ўзбек киносининг довруғини таратган, дунё экранларининг юзинің күрган «Осиә устида бурон», «Сен етим эмассан», «Фавқулодда комиссар», «Фарҳоднинг жасорати», «Тошкент нон шаҳри», «Йигирма олтинчиси отилмасин», «Генерал Раҳимов» каби ўнлаб бадий фильмлар ўша йилларда яратилдик, бунда киностудиянинг ишбилармон ва ғамхўр раҳбари Иброҳим Раҳимнинг ҳам ҳиссаси бор. У яратилажак ҳар бир фильмни мутахассислар ҳуммига ҳавола этар, атрофлича муҳокамага қўярди, тажрибали санъаткорлар билан ёшлар ўртасида чинакам устоз-шогирдлик муносабатларини йўлга қўйган эди, бошқа студиялар билан яқин алоқа ўрнатганди, энг муҳими эса, экранлаштирилаётган ҳар бир асарда халқимиз ҳаётида чуқур из қолдирган воқеалар акс эттирилишига алоҳида аҳамият берган эди.

Иброҳим Раҳимнинг ўзбек кино санъатида ёзувчи-киносценарист сифатида ҳам ўз ўрни бор. «Қалбинда қуёш», «Фарҳоднинг жасорати» бадий фильмлари, «Жавод Кўчиев», «Зангри олов кишилари», «Қаҳрабо экин баҳодирлари» каби ҳужжатли фильмлар сценарийлари Иброҳим Раҳим қаламига мансуб.

Агар адид 60-йилларда прозанинг турли жанрларда фаол қалам тебратиш билан бирга, бир қанчà киносценарийлар яратган бўлса, 70-йилларга келиб, драматургия соҳасида ҳам шуғулдана бошлади. Иброҳим Раҳим фашистлар Германияси устидан қозонилган буюк ғалабанинг 30 йиллигига бағишилаб «Жоним фидо» (1973 йил) ва «Чақмоқ» (1974 йил) драмаларини яратди. Унинг сўнгги драмаси 1976 йил ёзиб тугалланган бўлиб, «Ёлғиз от» деб номланади. Асар ишлаб чиқариш мавзуига, сифат учун курашувчи ишчилар образини яратишга бағишиланганлиги билан диққатга сазовор.

Биз Иброҳим Раҳимнинг кино асарлари, драмалари билан танишар эканмиз, адиднинг бутун ижоди давомида сайқал топиб келаётган бадий-публицистик услугу бу асарларда ҳам ўз изини қолдирганлигининг гувоҳи бўламиз.

\* \* \*

Ёзувчи Иброҳим Раҳим сценарийси асосида яратилган «Қалбинда қуёш» бадий фильми (режиссёр Шуҳрат Аббосов) адиднинг кинодаги дастлабки қадами эди.

Бинобарин, Иброҳим Раҳимнинг кинодаги илк қадами ҳисобланган «Қалбингда қўёш» асари мавзусининг долзарблиги, ундаги воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлар руҳияти талқинининг оригиналлиги билан томошабинда илиқ таассурот қолдиради. Бинобарин, мазкур фильм ёшларни ҳалол, тўғри, софдил қишилар бўлишга, ҳақиқат ва адолатни шахсий манфаатлардан устун қўйишга, ватанпарвар оталар фидокорлигини юксак қадрлашга даъват этади.

Фильм воқеаси Иккинчи жаҳон урушида икки кўзидан ажralиб қайтган Акбар Содиқовнинг фронт орқасидаги ҳалол меҳнати ва фаолияти асосига қурилган. Собиқ таңкчи республика кўзи ожизлар жамиятининг артелига ишга киради. Олдин у поёндоз тўқииди, кейин чўтка ясади, арқон эшади, умуман, бу ерда нима иш қилиниши лозим бўлса, ҳаммасини бажаради. Аммо у кўзи ожизлигидан фойдаланмоқчи бўлган юлғич кимсларнинг ҳатти-ҳаракатларига тоқат қила олмайди, уларга қарши дадил курашади.

Фильмда инсоннинг маънавий гўзаллиги ташқи ҳуснidan устунилигига алоҳида урғу берилади. Шу боис фронтдан кўр бўлиб қайтган соф виждонли, ҳалол одам ташқи чиройи бўлмаса ҳам, ўз дўсти Рустамдан, тўғрироғи, бир мәҳаллар дўсти бўлган, мансабдор, аммо қалби кир, номард ва ноинсоф, тубан майшатпастдан юксак туради. Асарда мансабдор, олифта Рустамнинг жирканч жиноятларига, жисман бут, қалбан кўрлигига ҳақиқий қаҳрамон, чин инсон Акбар Содиқовнинг иродали чехраси, фронтдан нуридийдасидан айрилиб қайтган бўлса ҳам, қалбининг қуёшдек равшанлиги қарама-қарши қўйилган. Уларнинг асар финалидаги қуйидаги сўзларида бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Рустам шум ниятини Акбар орқали қуйидагича устамонлик билан амалга оширмоқчи бўлади:

«Рустам:

— Бу ишларга сени аралаштиromoқчимасман. Бошқа илож топа олмадим. Ўша қофозга қўл қўйиб берсанг, кифоя эди. Туя кўрдингми—йўқ. Минг текширсаям, уни тополмасди. Энди сенинг олдингда уятли бўлиб қолдим. Яхши билардинг, бунақамасдим. Ёшлик бошқа бир дунё экан. Ҳамма бало мўмин-қобил, кўнгилчан бўлиб ўсганимда бўлса кёрак. Ҳаддан ташқари гўл эканман. Эсингдами, бир вақтлар кўнгилли бўлиб фронтга кетмоқчи эдим. Лекин онам... ўшанд... кетмайсан, деб дод

солган эди.. Онамни ташлаб кета олармидим, кета олармидим, айт! Шўрлик онам, у бечорага ҳам осон тутиб бўлмасди. Отамам, акамам фронтда эди. Менданам айрилиб қолишдан қўрқди. Лекин мен бағрида бўлсам ҳам, тирик мурда эдим. Сен билан бирга кетмаганимга ҳалиям пушаймон қиласман, қўлсиз, оёқсиз келганим минг марта яхшийди. Сенга ўхшаб келсамам, розийдим, бу кунимдан кўра. Боши берк кўчадаман, ад ашдим, дилим қоронғи, йўл кўрсат менга хайф кетди умрим.

Акбар:

— Дўстим, афсуски, мен кейинроқ билиб қолдим буни. Ўзинг тушунганинг яхши бўпти. Ҳаётингни қайтадан бошла.

Рустам:

— Намунча, таранг қилмасанг.

Акбар:

— Сен учун жонимният аямайман, Рустам. Лекин сен виждонимни булғамоқчи бўляпсан. Бунга йўл қўймайман. Айбингга яраша жазо тортишинг керак.

Рустам:

— Топган гапингни қара-я! Бу сенга ўн беш суткамиди?! Ўн беш йил энг яхши давримни ҳазон қилайми?!

Акбар:

— Энг яхши давринг шуми ҳали?

Рустам:

— Йиғиштири, бунақа олифтагарчилигинингни, ўғлингният ўйлаб қўй. Мен тегирмондан бутун чиқаман. Қўл қўяссанми, йўқми?!

Бу ҳалол, ҳақиқатчи ваadolatparvar ота ўз ўғли Камолнинг майшатпараст Рустам таъсирида жиноятчилик йўлига кирганидан қаттиқ изтироб чекади, ҳаромхўр «дўсти»нинг қалбаки актларини имзолаш ҳақидаги таклифларини рад этади. Ўз иродасига ўзи ҳукмдор, аммо виждонига итоат этувчи ота ўғлининг адолатли жазо олишига, гарчи уни ҳимоя қилиб қолиш учун иложи бўлса-да, сира тўсқинлик қилмайди. Қайтага у ўғлига дуч келганида: «Қани, олдимга туш! ОБХССга борамиз», дейди. Ахлоқ тузатиш-меҳнат лагеридан отасига нисбатан ғазаб билан қайтган Камолнинг кўр қалби маънан ва руҳан очилишида унинг Гулчеҳрага бўлган муҳаббати, одамийлик бахш этувчи қудрати мадад бағишилайди. Ҳақиқатан ҳам севгининг оқибати ҳамиша бир хил — янги одамнинг туғилишидир, — бу ўринда

гап фағзанд ҳақида әмас, бир-бирини севувчи одамлар ҳақида бораётір, — ахир, бу түйғу қалбни янгилайди, өдамларни бошқачароқ, яхшироқ, гүзәлроқ қиласы.

Иброҳим Раҳимнинг инсон қадр-қиммати, өвіждон поклиги, қалб гүзәллиги, орият кучи, тұғрилик ҳақида ҳикоя қылувчи «Қалбингда қүёш» фильмі мавзуни публицистик талқин этиши, лирик ва айни вақтда драматик ҳолатларга бойлиги билан ҳам диққатта сазовордидір. Асар биш қаҳрамони урушда иккала күзидан ажралиши билан боелиқ ҳолда фильмда жанг лавҳалари-га ҳам муносиб ўрин берилген.

Иброҳим Раҳимнинг «Қалбингда қүёш» фильмі Раҳмат Файзийнинг «Сен етим әмассан», Сарвар Азимовнинг «Ойдин саҳифа» каби уруш воқсалари билан боелиқ фильмларига яқын тұрса, адібнинг «Фарҳоднинг жасорати» бадий фильмі Комил Яшин ва Игор Луковский сценарийсі асосида яратылған «Генерал Раҳимов», Равил Ботировнинг «Қырқ биринчи йил олмалари» әу «Йигирма олтинчіси отилмасин», Зиннат Фатхуллининг «Ой бориб, омон қайт» каби ҳарбий мавзудаги урушдан кейин яратылған фильмлари билан ёнма-ён туради.

Иброҳим Раҳим сценарийсі асосида яратылған «Фарҳоднинг жасорати» фильмі «Ўзбекфильм» киностудиясыда режиссёр Альберт Хачатуров томонидан суратга әлінген. Асар ҳужжатларга таянилған сценарий асосиға қурилған, тұғрироғи, унга ёзувларынг Иккінчи жаҳон урушининг сүнгги йилларыда яратылған «Ўзбекистоннинг йигирма йиллиги танклари Германия юрагида» очерки асос бўлган, дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур кинофильмда бадий публицистик талқин кучли.

Адіб фильмі воқеасини очерк асосиға қуарар экан, ўзи қўрган-билган, шоҳиди бўлган воқеаларни қандай бўлса, шундайлигича кўчириб қўя қолмайди. Ёхуд очеркдаги каби фақат ижтимоий жиҳатнигина ўйламайди. Балки сценарист Иброҳим Раҳим асар воқеаларини характер яратиш орқали ва қаҳрамоннинг инсоний фазилатларини теран ифодалаш орқали акс эттиришга ҳаракат қиласы.

Фильм қаҳрамони Фарҳод чин инсон. Шунинг учун ҳам у ўз ориятини қадрлай олади, инсонлик қадр-қимматини ерга урмайди, қийноқларга бардош беради, машаққатларни енгади, ақл-идрокни ишга со-

либ, тутқунликдан қутулиш йўлини топишга ҳаракат қиласи ва бунга эришади ҳам.

«Фарҳоднинг жасорати» фильмни ўзбек халқининг фронтга берган ёрдамини кўрсатишга бағишиланган. Фильм воқеалари 1944 йил май ойидага фашистлар улоқтириб ташланаётган бир даврда Польша тупроғида юз беради. Бу ерга Уралдан келган эшелонлар кўпдан-кўп танк ва ўзиюрар тўплар келтиради. Буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг фронтга совфаси эди. Қўмондонликнинг буйруғи билан барча қуролларга «Ўзбекистоннинг 20 йиллиги» деган сўзлар оқ бўёқ билан катта қилиб ёзиб қўйилади. Адига буларнинг барчасини фильмда штрих ва деталлар орқали яхши очган.

Асар қаҳрамони ўзбек фарзанди капитан Фарҳод Аббосов Померанияда немис генерали Гофман томонидан олдиндан пухта ўйлаб қўйилган тузоққа туширилади. Жанг вақтида фашистлар унинг танкларини ҳийла билан чуқур жарликда ҳаракат қилишга мажбур этадилар, Фарҳоднинг ротаси жарликка тушганида тепалидкаги сув тўғонини портлатиб, танкларни сувга бостириб юборадилар. Сув ичида жанг давом этади. Бир амаллаб сувдан чиққан Фарҳод пистирмага йўлиқади, қаттиқ олишувдан сўнг яраланиб, асир тушиб қолади.

Асир капитанини фашист генерали Гофманнинг ўзи сўроқ қиласи. Фарҳод ўзининг ўзбек эканлигини айтганида, Гофман бундай миллат борлигидан бехабарлигини кибр ва лоқайдлик билан маълум қиласи. Йиртқич маҳлуқ полковник Хассел эса, жасур Фарҳодни гапиришга мажбур қилиб, қаттиқ қийноқларга солади. Ўзбек жангчиси фашистларнинг ҳар қандай ваҳшийликларига матанат билан дош беради. Полковник Хассел қанча йиртқичлик қилмасин, ҳеч бир натижага чиқара олмайди. Шундан сўнг генерал Гофман ўзбек капитанига тилёфламалик қила бошлайди. У Фарҳодга катта ваъдалар бериб, ҳарбий сирлардан огоҳ бўлишга интилади. Агар капитан ҳеч нарсани айтиб бермаса, уни қатл этишдан бошқа иложи йўқлигини Гофман очиқ-ойдин маълум қиласи. Фашист генерали Фарҳод билан ўз штаб квартирасида қадаҳ сипқариб, сухбат қуради. Гофман таклифини ўзбек жангчиси рад этади: қул бўлишдан кўра, ўлимни афзал кўради.

Фильмда асар психологизмини чуқурлаштирувчи эпизодлар талаигина. Шундай ёрқин тасвир натижаси ўла-роқ, ўзбек танкчisinинг ақл-идрокига, бардошу мато-

Натига, ўз Ватанига садоқатиға, міслсіз жасоратиға, узоқни күра билишига, ўлимдан құрқаслигига, ўзини әркін ва мустақил тута билишига қойил қоламиз.

Фильмда Фарҳод харakterининг ибратомуздың қирралари яхши очиб берилган. Мана бир мисол. Гофманнинг ёстиқдоши гүзал асира Вера генерал билан капитан суҳбатининг гувоҳи бўлади. Веранинг қалбида инсонийлик ҳис-туйғулари туғён уради. Ўз оромини кўзлаб душманга итоат қилган бу чиройли аёл Фарҳоднинг жасоратига, галабага бўлган ишончига тан беради.

Шунингдек, фильмда контраст олинган эпизодлар ҳам борки, улар асарга оптимистик рух бағишлайди. Фарҳод немис генерали билан суҳбатлашиб ўтирас экан, кўз олдида гүзал Фарғонаси, меҳрибон онаси, севгилиси Назира намоён бўлади. Азиз ватандошлари танк клоннаси учун маблағ тўплаганликлари, ғалаба йўлида бор бисотларидағи сўнгги нарсаларни ҳам аямаганликлари тасаввурида яққол гавдаланади. Фарҳод, унинг дўстлари Аркадий, Ботир ва бошқа жангчилар фронтининг шу участкасида ҳужумга кирган танкларда «Ўзбекистоннинг 20 йиллиги» деган ёзувлар бор эди. Асирикда Фарҳод буларни ифтихор билан эслайдики, унинг қалбида некбинлик туйгулари жўш уради.

Асар финали жуда катта тарбиявий кучга эга эканлиги билан диққатга сазовор. Вера узоқ иккиланишдан сўнг Фарҳод билан бирга танкда қочиб кетишга аҳд қиласиди. Душман танкини хайдаб қочаётган Фарҳодни фашистлар қувлай бошлайди. Уларнинг танклари яқинлашиб қолган бир пайтда Фарҳод темир йўлни кесиб ўтади, бахтга кўра катта таркибдаги душман поезди келиб қолиб, қувиб келувчилар йўлига тўғандоқ бўлади. Шунда Фарҳоднинг жасорат кўрсатиши учун қулай вазият вужудга келади. У фурсатдан фойдаланиб, дадил ҳаракат қиласиди: Верани ўзимизниklар томонга олиб борадиган йўлга солиб юборгач, танкини фашистлар эшелонига уради. Натижада фашистларнинг қурол-яроғ ва ўқ дори ортилган поезди ағдарилиб, портлайди. Шундай қилиб, танкчи ғалаба қиласиди.

Иброҳим Раҳимнинг «Фарҳоднинг жасорати» фильмі асосига қўйилган воқеалар бу урушнинг халқимиз учун, катта имтиҳон бўлганлигини яна бир ёрқин далиллайдир. Бинобарин, бу имтиҳондан шараф билан ўтди. Фашизм устидан қозонилган ғалабага давр Фарҳодлари ўз муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Адабиёт ва журналистика публицистик жанрларининг хусусиятларини ўзида мужассам этувчи ҳужжатли кинематография ёзувчи Иброҳим Раҳим ижодий изланишларида ҳам сезиларли ўрин тутади.

Кино санъатининг мазкур жанри Иброҳим Раҳим ижодий йўли, услубий хусусиятларига яқинлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам адабнинг бу борадаги дастлабки уриниши ўзи яратган очеркдан — «Жаводнинг жадвали»дан бошланганлиги бежиз эмас, албатта. Мазкур очерк «Жавод Кўчиев» ҳужжатли фильмининг яратилишига асос бўлди. Санъатнинг бу жанрида муаллиф ўз қаҳрамонини янада ёрқинроқ, жонлироқ кўрсатишга муваффақ бўлди. Пахтакор-механизатор фидойилигини янада теранроқ ифодалай олди. «Қаҳрабо экин баҳодирлари» асарида эса Иброҳим Раҳим юқоридаги ҳужжатли фильм мавзусини кенг планда ишлади. Агар муаллиф дастлабки асарида машҳур пахтакор Жавод Кўчиев образини яратган бўлса, кейингисида республикамиз меҳнатқашлари икки миллион тоннали пахта хирмони бунёд этганликларини тасвир этган. Фильмда республикамизнинг бундай юксак маррага эришувида механизациянинг роли бениҳоя катта бўлганлигига алоҳида ургу берилади. Фильмни томоша қилар эканмиз, бу юксак маррани эгаллашда жонбозлик кўрсатган республикамиз пахтакорларининг муносаб вакиллари бир-бир кўз олдимииздан ўтади. Адабнинг «Зангори олов кишилари» ҳужжатли фильмни эса ишлаб чиқариш мавзусига — газчилар ҳаётига бағишлилади.

Шуниси диққатга сазоворки, юқорида тилга олинган асарлар Иброҳим Раҳим «Ўзбекфильм» киностудиясига раҳбар бўлиб ўтгунга қадар экран юзини кўрган эди. Адабнинг тўла метражли ҳужжатли фильми — «Зангори олов кишилари» асари кино жамоатчилиги ва танқидчилик томонидан яхши кутиб олинди ҳамда бадиий йилномага муносаб ҳисса бўлиб қўшилди. Иброҳим Раҳим газчилар ҳаётини чуқур ўрганди, ўз тақдирини улар тақдиди билан чамбарчас боғлади, изланишдан қочмади, қийинчиликлардан чўчимади. Олдинига улар ҳаётидан бир қур очерклар ёзди, кейин «Оловкор» деган қисса ҳам яратди ва ниҳоят, газчиларнинг мўъжизалари тўғрисида публицистик ҳарорат билан ҳикоя қилувчи «Зангори олов кишилари» ҳужжатли фильмни сценарий-

си майдонга келди. Булар эса «Тақдир» романыга ассоциалди. Кўриниб турибдики, бу — мавзунинг қунт билан ўрганилиши ижодкорга олам-олам завқ-шавқ, илҳом бағишлаганинг натижасидир.

Муаллиф мазкур фильмда 50-йилларда Бухорода бошланган газ қидирав ишларини ва унинг иштирокчи-ларининг романтикага бой ҳаётларини конкрет фактлар, далиллар орқали очишга ҳаракат қиласди: Шу бойис фильм томошабинни дастлабки кадрларданоқ ҳаётнинг қайноқ жойига олиб киради. Дастлабки қийинчиликлар — геологлар иссиқни-иссиқ, совуқни-совуқ демай, ер бағридан ком қидирадилар, ойлаб-йиллаб қидирав ишларини олиб борадилар, кутилган натижага эса дарҳол эриша олмайдилар. «Интилганга толе ёр» деганларидек, қидирав ишлари ўз самарасини беради. Ниҳоят, узоқ вақт орзиқиб кутилган кун етиб келди: фидокор кишиларнинг қаҳрамонона меҳнати натижасида саҳрсан газ кони топилди. Бундай юксак муваффақиятга эришган газчиларнинг жозибадор, романтикага бой тақдирни кимнинг диққат-эътиборини жалб қилмайди, кимни ҳаяжонлантирмайди, дейсиз.

Бинобарин, ҳаёт ҳақиқатини тўғри ва тўла акс этирган «Зангори олов кишилари» фильмни кишиларимизнинг саҳрода мислсиз оғир шароитларда олиб борган фидокорона меҳнатлари ҳақида ҳикоя қилас экан, образлилиги ва романтикага бойлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Фильмда тасвирланишича, Искандар Дониёрхўжаев, Мансур Хўжаев каби ўнлаб ўзбек йигитлари бошқа миллат вакиллари билан елкама-елка туриб жасорат кўрсатадилар, қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтадилар. Улар кўплаб кон қидирав ишларини олиб борган, бу борада катта тажриба орттирган кишилардир.

Фильм томошабинларни дастлабки кадрларданоқ қайноқ ҳаётий ишлар бағрига олиб киради. Саҳро бағрида «оловкор»ларнинг нафақат меҳнат қилишлари, балки майший турмуш ва дам олишлари учун ҳам барча шарт-шароитлар муҳайё: радиоприёмник ва телевизорлар, маҳсус вагончалар, магазинлар, клублар, болалар яслилари... уларнинг ихтиёрида. Шундай шарт-шароитлар туфайли саҳрода меҳнат симфонияси жўш уради. Буларнинг барчаси фильмда кишини тўлқинлантирадиган даражада акс этирилади, томошабин ундан завқ олади.

Фильмда қувонч ва мунг ёнмаён тасвиранади, яъни ҳаётнинг оқу қора томони яққол гавдаланади. Шоду хуррамлик рамзи—қувноқ, баҳтиёр дамларга тўла тўй манзараси, болалар қувончи саҳрони забт этувчи, уни ўз измига бўйсундирувчи кишиларнинг мислсиз қийинчиликларни енгиб ўтишдаги довюракликларига контраст қўйилади. Экранда ёнғинни ифодаловчи кадрлар пайдо бўлади. Бу — Газлидаги табиий оғат. Саҳро забткорлари юксак оптимизм туфайли мардлик, топқирлик, чинакам қаҳрамонлик кўрсатадилар, тобора авж олаётган табиий оғатга қарши мардонавор курашадилар, натижада тез орада ёнғинни бартараф этадилар.

Иброҳим Раҳим фильмда «зангри олов кишилари»-нинг характеристи ва ҳаётини тасвирилашда нафақат очерк имкониятларидан, балки ҳужжатли кино имкониятларидан ҳам унумли фойдалана билган. Шунинг учун ҳам қаҳрамонликларга тўлиб-тошган мазкур ҳужжатли фильмда ҳамма нарса ҳаётдагидек ўз жойида: унда томошибин кўз ўнгига актёрлар эмас, балки оддий кишилар гавдаланадилар. Бу кишилар адиднинг кейинроқ яратилган «оловкорлар» ҳаёти ҳақида ҳикоя қилиувчи қисса ва романларининг қаҳрамонларига айланган бўлсалар, ажаб эмас.

Хўлоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ёзувчи Иброҳим Раҳим насрый асарларидаги каби кинода яратған образларида ҳам меҳнат ва жасорат куйчиси сифатида яққол намоён бўлади. Зеро, унинг кинотомошибинлар ҳукмига ҳавола этган қаҳрамонлари ўзларининг мислсиз фидойиликлари ва жасоратлари билан минг-минг лаб кишиларни янгидан-янги меҳнат зафарлари сари чорлаб келди, ҳақиқат ва адолатни қарор топтиришга ундали, ҳақгўйликка даъват этди.

Кишиларнинг уруш шароитидаги руҳий ва маънавий ҳаётини тадқиқ этиш қаҳрамон характеристини очиб бёришнинг, фидокорлик ва қаҳрамонликнинг илдизларини идрок қилишнинг асесий омилларидан ҳисобланади. Иккинчи жаҳон урушини ўз бошидан кечирган ва шу мавзуда кўплаб асарлар битган адиллар қатори Иброҳим Раҳим ҳам ўзининг очерк ва ҳикояларида, қисса ва романларида, кино ва драма асарларида уруш воқелигини бутун фалсафий-сиёсий теранлиги билан, маънавий мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда, ҳаққоний акс этиришга ҳаракат қилди. Шу боис фронт ҳаётида бўлгани каби унинг асарларида ҳам кишиларимиз урушнинг

Энг мاشаққатли, фожиавий шаройтларида ҳам ўзларийнинг инсоний қиёфаларини йўқотмайди, душманга қарши курашгагина эмас, балки ҳаёт ҳақида, халқ ва Ватан ҳақида фикрлашга, келажак орзузи билан яшашга қодир эканликларини кўрсатади.

Чунончи, Иброҳим Раҳимнинг кино оламида орттирган тажрибалари самараси сифатида яратилган «Жоним фидо» ва «Чақмоқ» драмаларида ҳам қаҳрамонликнинг маънавий-психологик илдизларига бир мунча эътибор берилган, курашни гуманизм нуқтаи назаридан англашга ҳаракат қилинган. Адабнинг ҳар икки драмаси ҳам урушнинг кескин зиддиятларга бой нуқтасидан, қаҳрамонлар руҳияси таранглашган оғир дақиқалардан бошланади. Шу боис Иброҳим Раҳимнинг бу асарларидаги ижтимоий талқин, яъни публицистик ифода йўсими кўпроқ психологик ва қисман лиро-драматик услуг билан чатишиб кетади.

Адаб Фалабанинг 35 йиллигига ҳозиржавоблик билан «Жоним фидо» ва «Чақмоқ» драмаларини яратди. «Жоним фидо» — музикали драма бўлиб, Муқимий номидаги республика мусиқали театрида, «Чақмоқ» эса Ҳамза номидаги ўзбек Давлат академик драма театрида саҳналаштирилди.

«Жоним фидо» — икки пардали, олти кўринишдан иборат мусиқали драма. Унда икки севишган қалб — Фанижон билан Фазилат ҳаёти орқали уруш даҳшатлари гавдалантирилади. Асарнинг биринчи пардаси икки кўринишли бўлиб, биринчи кўринишда ўзбек йигити Фанижон маҳбус сифатида фашистлар томонидан сўроқ қилинади. Мана, томошабин кўз ўнгига маҳбуслар сўроқ қилинадиган хона. Хонада тўрт маҳбус, уларнинг қўллари орқасига боғлаб қўйилган, уч фашист аскари қўриқлаб турибди. Шу пайт хонага немис майори киради. Уларни бирин-кетин сўроққа тутади. Уч кишини енгил-елпи сўроқ қилиб, чиқариб юборади. Лекин ўзбек йигити Фанижонни алоҳида сўроққа тутади. Бу жараён узоқ, мураккаб давом этади. Чунки душман оғир жангда яраланиб, асир тушган Фанижондан муайян мақсад ўйлида фойдаланишни назарда тутади. Асли фаргоналик ўқитувчи бўлган Фанижон Пўлатовни ўз томонига оғдириш учун кўп уринади, турли ҳийла-найрангларни ишлатади. Олдинига у «Катюша» қуролини суриштиради, кутилган жавобињи ола олмагач, немислар томонидан тайёрланган варақани Фанижонга ўқиб беради. Унда

фашизмга қарши курашаётган «мусулмон фарзандлари» га Фанижоннинг номидан мурожаатнома битилган эди. «Агар сен ушбу варақага имзо чексанг, бас, озодсан», дейди. Шунда: «Жаноб майор, бу бўҳтон, палид сўзларни менинг номимдан ёздирганингиз учун сизга лаънат дейишдан ўзга сўзим йўқ», дея Фанижон бундай разилликдан ўлимни афзал кўради, немис офицери таклифи кескин рад этади. Ниятига ета олмаган қаллоб Фанижонни қатл этиш учун олиб чиқиб кетишларини буоради.

Кўриниб турибдики, Фанижон мард, садоқатли жангчи, шу билан бирга соғдил, тажрибасиз, ишонувчан. Унинг кейинги сифатлари доимо асар марказида туради, драма воқеаларининг ишонарли чиқишини, характер ҳаққонийлигини таъминлайди. Содда — ишонувчанлиги туфайли Фанижон аскарларимиз кийимидағи немис офицерлари — Крак, Ганс ва Фрицларнинг ўз маҳбусларимиз эканликларига ҳеч шубҳа қилмайди. Бу ҳийлаға фашист айғоқчиси Крак бош бўлади. Майор унга ўзи билан бирга Фанижонни ва яна икки немис аскарларини олиб қочиш, бориб бутун сир-синоатларни билиб қайтиш, айниқса, янги кашф этилган реактив миномёт — «Катюша» қуроли ҳақида маълумот олиб келиш вазифасини юклайди.

Шу каби ҳийла-найранглар оқибатида қаҳрамон янада оғирроқ, янада мураккаброқ воқеа-ҳодисаларга дучор бўлаверади. Бу ерда қизиқтирувчанликни, таъсирчанликни ошириш мақсадида муаллиф сир сақлаш усулидан фойдаланади. Сирни қаҳрамон билмаслиги, томошабин билиб туриши усули ишга солинганлиги яхшигина самара берган.

Драманинг биринчи парда, ўккинчи кўриниши эса қизлар ротаси ҳақида ҳикоя қиласи (Асарнинг иккинчи пардасидаги тўрт кўринишнинг барчасида Фанижон билан Фазилат тақдирига оид воқеалар параллел ва уйғун ҳолда берилади). Бу ерда ҳарбий хизматдаги аёллар орасида қўлида автомат тутган Фазилатни ҳам кўрамиз.

Фазилат образи муносабати билан муаллиф драма жанри ва умуман, драматургия талабларидан келиб чиққан ҳолда урушда эр йигитлар билан елкама-елка жанг қилган, барча азоб-уқубатларга, қийинчиликларга дош берган, ўлимга тик боқсан ва қаҳрамонликлар курсатган қизларнинг қисмати тўғрисида тўлқинланиб ҳикоя

қилади. Қизлар ротасининг командири Валя, жангчилари — Оля, Катюша, Ксения ва Фазилатларнинг изтироблари, қайғу-ҳасратлари, ҳаяжонлари, орзу-умидларини акс эттирувчи эпизодлар кўз ўнгимизда намоён бўлади. Бирининг қишлоғини фашистлар ёндириб юбориб, отасини ўлдирган, иккинчисининг эридан қора хат келган, учинчисининг якка-ю ягона ўғли босқинчиларнинг бомбаси тагида қолиб ҳалок бўлган, тўртингисининг эри фронтда... Буларнинг ҳаммаси томошабин қалбини тўлқинлантиради. Айниқса, Ксениянинг ўғлидан ажралганидан кейинги ҳолат, сартарош Степа амакининг ўз қизидай бўлиб қолган Оляни қидириш моментлари ҳаяжонга бой.

Фазилат — Иккинчи жаҳон уруши фронтларида мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатган ўзбек аёли образи. Унинг эри Фанижон шаҳид бўлганлиги тўғрисида қорахат келади. Эрига бўлган муҳаббати душманга нафратини янада оширади. Шундай қилиб, у фронтга ошиқади. Шу тариқа Фазилат тақдирида ҳаёт-мамот жангидаги жон фидо қилган ёрга муҳаббат Ватанга бўлган чексиз муҳаббат билан қўшилиб-чатишиб кетади, у душмандан «маҳрум бўлган кишиси» қасосини олишга қарор қилаади. Фазилатда инсоний ишқ ҳисси билан ватанпарварлик бурчи уйғунлашади. Шу икки омил уци фронтга сафарбар этади.

Асарнинг якунловчи қисми — бешинчи ва олтинчи кўринишларда қарама-қарши кучлар тўқнашади. Саҳнада душман чангалидан қочиб қутулган тўрт ҳарбий йўлда келаётгани намоён бўлади. Улардан бири яраланган бўлиб, уни Фанижон елкасида кўтариб келади. Афсуски, Фанижон душманга елкасини тутиб берганини билмайди. Ана шу эпизодда фашистларнинг асл қиёфа-си драматург томонидан усталик билан очиб берилган. Фанижон ярадорга ғамхўрлик кўрсатса, Крак билан Ганс шериклари Фрицга ўзини отиб ташлашини маслаҳат беришади. Шундай ҳолатларда одамийлик ва инсонийлик, фидойилик ва худбинлик, шафқатлилик ва шафқатсизлик каби қарама-қарши жиҳатлар ёрқин гавдаланади. Ана шундай зид сифатлар бутун асар давомида қаҳрамонларни бир-бирига нисбатан янгича муносабатда бўлишга мажбур этади. Бу эса асар драматизмининг чуқурлашувига олиб келган. Дарвоҷе, драмани ушлаб турган нарса ҳам, унга асос ҳам Кракнинг маккорлиги, Фанижоннинг ишонувчанлиги. Бу асос қиз-

лар ротасига душманни дўст деб ўйлаб бошлаб келишига, ёв макри туфайли айбизз айбланишига йўл очади. Шу тарзда Фанижон ва немис офицерлари саҳналари чуқур драматик ҳолатларда Фазилат ва унинг дугоналари саҳналари билан боғланади. Айниқса, Фанижон билан Фазилатнинг учрашув саҳнаси ҳаяжонли. Постда турган Фазилат не кўз билан кўрсинки, эри фашист томонида. Фанижон севгилисига қараб қанчалик илтижо қилмасин, барибир ишонмайди, уни «хонин» деб атайди. Фанижоннинг: «Хонин?... Мен-а? Ватан учун жоними жабборга бериб, қон кечиб, қон қусиб, фашистлар занжирини тилка-пора қилиб, ҳатто аждархонинг оғзидан бут-бутун чиқиб, ўз дўстларим қаторида яна баттарроқ қаҳр-ғазаб билан жанг қиласман, деб келсаму, мени хонин деб туришса... Мени яна ким? Ўз хотиним...», дея илтижо қилишига ҳам Фазилат ишонмайди, унинг ҳамма гапларини рад этади, хонин фараз қилади.

Икки ўртада севги, бурч, виждон жиддий тўқнашади. Фазилат ўз бурчига содиқ қолади, унинг постидан босиб ўтмоқчи бўлган Фанижонга ўқ узади, «хонин»ни отиб ташладим, деб ўйлайди. Шундай ҳолатлар ва эри хонин эмаслигини билганидан сўнг ҳаяжонда изтиробда ёниши каби ўта мураккаб жараёнлар таъсирчан ифодаланган. Ишончсизлик қурбони бўлган Фанижон устида Фазилат ва унинг дугоналари аччиқ кўз ёшлари тўкишади.

Шундай қилиб, Иброҳим Раҳим «Жоним фидо» драмасида Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳалқ бошига тушган фожеаларни, ғалаба омиллари бўлмиш муҳаббат ва садоқатни, бурч ва эътиқодни, ватанпарварлик ва биродарликни мадҳ этади, қирғин, азоб-уқубат, вайроналик келтирган, дилларни яралаган, баҳтни топтаган фашизмга, урушга лаънат ўқийди.

«Жоним фидо» музикали драмасида Фанижоннинг гестапода ўзини тутишини ҳисобга олмагандан, жанг саҳналари деярли йўқ. Характерлар асосан ички кечинмалар, ички тўнашувлар, зиддиятлар орқали очилади. Бу ҳол Муқимий театри имкониятлари билан боғлиқ бўлса, ажаб әмас. Қолаверса, танланган мавзу ҳам шуни талаб этади. Чунки Ҳамза театррида қўйилган «Чақмоқ» (икки пардали, ўн икки кўринишили) асарида драматург Иброҳим Раҳим ҳис-туйғулар, изтироблар тасвири билан бирга жанг эпизодларини акс эттирувчи саҳналарга ҳам алоҳида эътибор беради. Бинобарин,

мазкур драмада Белоруссияда гитлерчи фашистларга даҳшат солган Жавлон Топилдиев бошлиқ партизанлар отрядининг жасорати акс эттирилиши лозим эди. Отряд ва унинг командири қаҳрамонлиги, шунингдек, уларнинг шахсий қиёфалари, ҳис-ҳаяжонлари душманнинг ҳужум режаси мавжуд бўлган махфий пакетни қўлга киритиш билан боғлиқ воқеаларни бевосита гавдалантириш орқали ёритилади. Умумий жанговар манзаралар фонида ва баъзан хотирада жонлантириш йўли билан Жавлон Топилдиевнинг матонати, душманга бўлган чексиз нафратигина эмас, балки унинг юрт соғинчи, турли миллат фарзандларига нисбатан қардошларча муносабати каби инсоний фазилатлари ҳам очиб берилади.

Дарҳақиқат, асар негизида халқлар дўстлиги, байналмилаллик туйғулари ётади. Бу ҳол партизан отрядларидан бири — «Чақмоқ» фаолияти орқали кўрсатилади. Мазкур саҳна асарида драматик тўқнашувнинг кескинлиги характерларнинг воқеадан устун туришини таъминлайди. Шунинг ифодаси ўлароқ, «Чақмоқ» фояси, эътиқоди бир-бирига зид персонажлараро кураш ва тўқнашувларга мўл. Асар қаҳрамонлари ҳаётий жанг лавҳалари фонида жонли гавдалантирилганки, бу санъаткорнинг ютуғи ҳисобланади.

• Асар мазмунига кўра, она юртга эътиқоди баланд, Ватан ҳимояси йўлида жонини аямайдиган иродали ўзбек йигити Жавлон Топилдиев бошчилигидаги партизанлар отряди душман қисмларининг ҳужум режаси акс этган махфий пакетни қўлга киритишга қатъий бел боғлайди. Шу воқеанинг кечиши жараённада характерлар очилади, персонажларнинг индивидуал қиёфалари ҳаётий деталлар ёрдамида гавдалантирилади. Буни биринчи галда Жавлон билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларда кўрамиз. Махфий пакетни қўлга киритиш ниятида душман ўтовига ўзини ташлар экан, энг аввало, Жавлон Ватан туйғусини, туғилиб — ўсган юртга соғинч ҳисларини қалбидан ўтказади. Бу туйғу уни жасоратга, ўлим билан юзма-юз олишишга даъват этади. Бу туйғу довюрак партизаннинг фашист полковниги Нойман билан юзма-юз тўнашувида янада ёрқинлашади. Немис офицери билан Топилдиев икки хил вазиятда учрашади. Биринчи гал қўлга тушган Нойманни Топилдиев олдига олиб киришади. Сўроқдан кейин командир немис офицерини олиб чиқиши буоради. Шу пайт партизанларнинг немислар қуршовида қолганлиги хабар қилинади.

Маккор фашист фурсатдан фойдаланиб, партизанлар қўлидан қочиб қутилади. Лекин шунга қарамай, ундан олинган қимматли маълумотга кўра, партизанлар махфий пакетни қўлга киритишади. Иккинчи учрашув вазиятининг рўй бериши қўйидагича: фашистлар штабга ҳужум қилиб, планни ўғирлаб кетадилар, сўнг партизанларни тута олмай, қишлоқ халқини қамалда қолдирадилар, уларни ўлдирмоқчи бўлганларида Топилдиев ўз ҳаётини гаровга қўяди, ўз ҳохиши билан асир тушади, гарчи у махфий планни қайтариб берган бўлса-да, планнинг мазмuni ва нусхаси Кўмондонликка етказилган эди. Ҳар икки вазиятдаги учрашувдан икки хил ижтимоий фикрдаги одамнинг қатъий тўқнашуви юзага келади. «Сизга бир ҳақиқатни айтиб қўяй, — дейди Топилдиев Нойманга асар якунида,— жаноб Нойман: урушлар инсоният учун жуда кўп қайфу ва вайронагарчиликлар келтирган, лекин фашизм ҳамма ваболардан ҳаммамиз бир тан, бир жонмиз». Дарҳақиқат, Топилдиевнинг бошқа халқ фарзандларига қайноқ меҳр-оқибат туйғулари белорус қизи Аида билан тақдирини бирга қўшганлигида ва бошқа ҳаётий деталларда умумлашади.

Асар драматик ҳолатларга ниҳоятда бой. Буни биз аввало салбий образлар тимсолида кўрамиз: пакетни қўлдан чиқазган фашистлар — Нойман, Кох ва Кригер раҳбарлари олдидаги жавобгарликдан даҳшатга тушишади. Буларнинг барчаси кўз ўнгимизда табиий гавдалаҳади. Шунингдек, ашаддий душман Нойман партизанлар отряди командири ўрнига гаровга олган қишлоқ аҳолиси ўртасидаги таҳликали ҳолат ҳам ёрқин акс этади. Бунда Арсений бобо асарга алоҳида руҳ бағишлайди. Нойман сирни ундан ҳийла ишлатиб билиб олмоқчи бўлади, ароқ қўйиб беради, икки-уч қадаҳни симиргач, оғзидан гуллаб қўяди, деб ўйлайди. Бироқ, аксинча, у «қишлоғимизда ҳар қанақа одам бор, лекин биронта ҳам сотқин йўқ», дейди. Жавлонга хиёнат қилмайди. Гаровга олинганлар орасида Аида, унинг онаси Евдокия хола, Арсений бобо ва унинг набираси Миша, қўлида чақалоқ кўтарган Оксана ва аскар кийимидағи бир номаълум йигит бўлади. Фақат ўз ҳузурини ўйлайдиган Оксана ваҳимага тушиб: «Уша партизанлар командирини айтиб бера қолсаларинг бўлмайдими. Ахир, унинг қаердалигини сизлар яхши биласизлар-ку», дея

Аида ва унинг онасига мурожаат этади, ёлворади. Аскар кийимидағи йигит шу ерда ўзини фош қиласи, у сотқинлигидан иродаси бўш бу аёлниг ёнини олади. Бошқаларни ҳам шунга ундаиди. Жавлонни сурештиради. Арсений бобо чин инсонлигини бу ерда яна бир марта кўрсатади, белорус тупроғи учун жонини фидо этаётган Жавлонга муҳаббатини намоён этади: «Бизларни душмандан ҳимоя қиласан, Ватанимиз тупроғини душмандан тозалаймиз, деб Ўзбекистондек узоқ ўлкадан ўзбек йигити келиб, бизга ёрдам берса-ю, ахир, мен қандай қилиб унга хиёнат қиласан. Йўқ, йўқ, бунга менинг виждоним асло йўл қўймайди», дейди.

Бундай драматик ҳолатлар Аида ва унинг онаси Евдокия образларида ҳам мужассам. Уларниг Жавлонга муҳаббатлари ички кечинмаларда, интизорликларида, ҳижрон-дардларида берилади. Шу боис душманнинг қийноқ қистови, дўқ-пўписалари улар иродасини бука олмайди.

Ана шундай довюраклик, меҳр-оқибат туфайли Жавлон ва унинг дўстлари ёвуз душман устидан ғалаба қозонадилар. Спектаклни томоша қиласар эканмиз, Жавлон тимсолида Белоруссия тупроғида мардлик, жасурлик кўрсатган Совет Иттифоқи Қаҳрамони Мамадали Топиболдиев каби ўзбек йигитлари қаҳрамонликлари мужассамланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Иброҳим Раҳимнинг «Жоним фидо» ва «Чақмоқ» драмалари, яъни Иккинчи жаҳон уруши мавзусидаги бу икки асар драматургиямизда ўз ўрнига эга. Шу боис Иброҳим Раҳим яратган «Жоним фидо» ва «Чақмоқ» драмалари Комил Яшиннинг «Генерал Раҳимов», «Ўлим босқинчиларга», Назир Сафаровнинг ва Яздан Худойқуловларнинг «Лукаш ботир», Улмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» ва «Комиссия» асарлари қаторида туради.

Адид мазкур жанрда яна бир асар яратди, бу унинг «Ёлғиз от» драмаси (асар Каттақўргон шаҳар ҳалқ драма театри томонидан саҳнага қўйилган). Бу асар тикувчилик фабрикасида ишлаб чиқарилган сифатсиз маҳсулотларнинг сотувга чиқарилиши сабабларини очишга бағишлиланган. Бунинг сабабини муаллиф ишчиларнинг ўз шахсий турмушларидағи икир-чикирлар билан банд бўлиб қолганликларида кўради. Шунинг учун ҳам асарда майший турмуш, оилавий можароларга кенг ўрин берилган. Фабрика директори Асалат ҳаётидаги

нотекислик асарда унинг атрофидаги кишилар, фабрика мәҳнаткашлари билан боғлиқ ҳолда тасвиrlанади. Бундай ҳолат бир дақиқа бўлса-да, ишга бепарволикни көлтириб чиқаради. Натижада, фабрикада тартибсизлик, интизомсизлик юзага келади. Бузук ниятли Зариф (Асалатнинг собиқ эри) фабрикада рўй берган интизомсизликдан фойдаланиб қолади, брақ маҳсулотни сотувга чиқаради. Бу гап вазирликкача етиб боради. Оқибатда бутун айни ўз бўйнига олган Ваҳобов (у сифат учун маъсул ва айни вақтда Асалатга меҳр қўйган киши) жазоланади, ишдан четлаштирилади. Асарда кекса ишчи Содиқ тоға ва жамотчи Алматов образлари ҳам яхши чиққан.

Адибнинг «Ёлғиз от» драмасида мавзунинг ижтимоий жиҳатини очиш кучли бўлиб, бадиий-публицистик услуг ёрқин намоён бўлган. Шу боис асардан интизом сусайган жойда — сифатга путур етади, деган ғоя келиб чиқади. Асардаги услуг шу ғояни ифодалашга мувофиқ келади.

Хуллас, юқоридаги асарлар ёзувчи Иброҳим Раҳим прозанинг турли жанрларида ижод қилиш билан бирга, киносценарий ва драматургиядек мураккаб ва ўзига хос жанрларда қалам тебратишга муваффақ бўлганлигидан шаҳодат беради. Бу — заҳматкаш адибнинг серқирра истеъдодидан, ҳозиржавоблигидан далолатдир.

## ХОТИМА

---

«Ўқишли китоб ёзиш, — деган эди улкан адаб Абдулла Қаҳҳор, — унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиши, китобхонниң қувонтириш, уларнинг кўнглини топиш осон эмас. Бундай китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳорати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя қилмайди, булатнинг устига дард, ҳаёт берган илҳом, калла ва қалдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳаваси, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик юксак ғоя мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина китоб ёзувчининг қалбидан қўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбига акс-садо каби янграйди» (Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат, 18-бет).

Шубҳасиз, устоз ёзувчи орзу қилган — илҳом билан ёзилган «ўқимишли китоб»лар Иброҳим Раҳим асарлари орасида кам эмас. Қолаверса, ўзининг куч-қувватини халқни бадий адабиёт орқали тарбиялашдек улкан ишга сафарбар қилган эл меҳрини қозонган адабимиз Иброҳим Раҳим ҳамиша ижодий изланишда.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Ўзбекистон халқ ёзувчииси Иброҳим Раҳим замон билан ҳамнафас қалам тебратиб келаётган серқирра ижод соҳиби. У ўзининг очерк ва ҳикояларида ҳам, қисса ва романларида ҳам, драматик ва кино асарларида ҳам даврнинг долзарб масалаларини қаламга олишга бир умр интилиб келди.

Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳим асарларининг муҳим хусусияти ҳам чуқур замонавийлигига ва ҳозиржавоблигидадир. Ёзувчи ўз асарларида китобхон дилидаги гапларни, унинг орзу ва истакларини ифодалашга интилди. Шунинг учун ҳам Иброҳим Раҳим яратган Ҳилола, Ҳусанжон, Саодат Муродова, Бардош Дадашев, Бегимхон, Қорақош, Адолат, Фарҳод, Жавлон, Равшонов каби ўнлаб жонли образлар китобхонни ҳаяжонга солади. Адаб жуда ибратли мавзуу ва муаммоларни кўра

олди, уларни сезгирилик ва ҳозиржавоблиқ билан ўрганиб, асар негизига сингдириб юбора олди. Шубҳасизки, долзарб ва ҳозиржавоб асарларнинг бугунги мустақил давлатчилигимиз тараққиётига таъсири бениҳоя улкан.

Иброҳим Раҳим доимо изланишда бўлиб келди ёа тинимсиз изланмоқда. Саксон ёшлини қаршилаған заҳматкаш адаб Истиқлол шарофати билан янги-ланаётган, ўзгараётган мамлакатимиз, жамиятимиз, кишиларимиз, бозор иқтисадиётига ўтиш ҳақида қатор публицистик мақолалар, очерклар ёзди, йирик жанрдаги асарлар устида иш олиб борди, улар кенг жамоатчиликка манзур бўлди. Шунинг ифодаси ўлароқ, отахон ёзувчи Иброҳим Раҳим таваллудининг 80 йиллиги арафасида Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 5 йиллиги муносабати билан «Меҳнат шуҳрати» ордени нишондори бўлди.

Ана шундай қутлуғ кунларда Ўзбекистон халқ ёзувчи Иброҳим Раҳимга мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр тилайтимиз, яна ранг-баранг жанрларда асарлар ёзиб, адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшаверинг, дея тилак билдирамиз.

**Эркин Худайбердиев**

**МУЖЕСТВО И ТВОРЧЕСТВО**

**На узбекском языке**

Издательство «Ўзбекистон», 700129, Ташкент, Навои, 30.

Бадий мұхаррир *Х. МЕҲМОНОВ*  
Техник мұхаррир *Т. ХАРИТОНОВА*  
Мусаҳдиқ *Н. УМАРОВА*

Теришга берилди 15. 08. 96. Босишга рухсат этилди 28. 10. 96. Би-  
чими  $84 \times 108^{1/32}$ . Гарнитура литературная. Юқори босма усулида  
босилди. Шартли босма листи 8,82. Нашр листи 9,18. Тиражи 5000.  
Буюртма №403.

Нашр №218-96. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» наприёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-й.

83. 3Уз7

Худойбердиев, Эркин.  
Х—87 Шижаат ва ижод (Сўзбоши муаллифи  
М. Муродов). — Т.: Узбекистон, 1996, 148 б.

ISBN 5—640—018511-3

ББК 83: 3Уз7

№ 791—96  
Алишер Навоий номидаги Узбекистон  
Республикасининг давлат кутубхонаси.

X 3702620201—150  
M 351(04)96 96



"ЎЗБЕКИСТОН"